

Volume 5

MODERN GREEK
STUDIES ONLINE

ISSN: 2056-6182

(2019-2020)

MODERN GREEK STUDIES ONLINE, published by the Society for Modern Greek Studies is an open-access, peer-reviewed journal for the Arts, Humanities and Social Sciences that aims to promote research and scholarship on all aspects of Modern Greek Studies. The journal publishes original work by younger researchers as well as by established scholars, and aspires to meet the highest international standards. All submissions, which may be in the form of articles, review articles, or translations from Greek literary works into English, will be reviewed by two specialists. The journal's online format facilitates rapid publication and the widest possible dissemination.

Authors are encouraged to submit their work in English or Greek, but contributions in other languages may be considered depending on the availability of reviewers.

For submission guidelines, please visit our website.

www.moderngreek.org.uk/journal/

Editorial Board

Editor: Kostas Skordyles (*University of Oxford*)

Members: Prof. Kevin Featherstone (*London School of Economics*)
Prof. Alexandra Georgakopoulou-Nunes (*King's College London*)
Sir Michael Llewellyn-Smith (*King's College London*)
Dr Lydia Papadimitriou (*Liverpool John Moores University*)
Prof. David Ricks (*King's College London*)
Prof. Charles Stewart (*University College London*)

Ex officio member

Dr Liana Giannakopoulou (*University of Cambridge*), Chair of the Society for Modern Greek Studies

Site administration

Dr Notis Toufexis

ISSN: 2056-6182

MODERN GREEK
STUDIES ONLINE

Journal of the Society for Modern Greek Studies

Volume 5 (2019-2020)

Page left blank

CONTENTS

ARTICLES

	pages
Έφη Χ. Πέτκου <i>Το περιοδικό Παρθενών και ο ρόλος του στην πρόσληψη της ξένης λογοτεχνίας κατά τον 19^ο αιώνα</i>	A 1-50
Ν. Ι. Καγκελάρης <i>Γιώργος Θεοδοκάς: θεωρητική (Ελεύθερο πνεύμα) και λογοτεχνική (Αργώ) recusatio στους λογοτεχνικούς χαρακτήρες της ηθογραφίας</i>	A 51-72
Τάσος Αγγελόπουλος <i>Η γκρούπα των τραλαλάδων: νεότερα στοιχεία για τη θεατρική και καλλιτεχνική δραστηριότητα των πολιτικών προσφύγων στο Μπούλκες, πρώην Γιουγκοσλαβία (1945-1949)</i>	A 73-104
Νικολέττα Δημητρούκα <i>Ο ρόλος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών στην Ελλάδα στη διάρκεια της Δικτατορίας (1967-1974)</i>	A 105-116
Maria Mandamadiotou <i>The parliamentary elections of 1908: civil rights and ethnic demands of the Greek Orthodox community of Mytilene</i>	A 117-140
Βασίλης Μακρυδήμας <i>«Κοιτάξτε τι καταπληκτικά που μοιάζει η φιλολογία μου με την ουσία της ζωής»: αυτοβιογραφία και υπερρεαλιστική ποιητική στη νουβέλα Βεατρίκη ή Ο έρωτας του Buffalo Bill του Ανδρέα Εμπειρικού</i>	A 141-160

COMMUNICATIONS

Sarah Ekdawi <i>Cavafy's Thematic Classifications: a preliminary research report</i>	C 1-8

TRANSLATIONS

Niki Marangou <i>Berlin Tiergarten</i>	T 1
Translated by Nicholas Kabanias <i>On the outskirts of Budapest</i>	T 2
Translated by Elpiniki Meimaroglou	

Page left blank

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ *ΠΑΡΘΕΝΩΝ*
ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΛΗΨΗ
ΤΗΣ ΞΕΝΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

Έφη Χ. Πέτκου

(Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης)

Parthenon is one of many family literary journals published in Greece during the 19th century. Translated literary texts found in the magazine have been posted on an electronic database operated by the Centre of Modern Greek Language in Thessaloniki as part of a research project implemented by the Centre. The present paper focuses on exploring the physiognomy of the magazine in relation to the innovative character of the 1870s. To this end frequency of circulation and changes in the publication are monitored. A detailed presentation of *Parthenon's* literary translations is attempted, followed by an interpretative analysis of its translation choices and an exploration of the specific trends represented by these choices. As in most literary journals of this period, the dominance of translated prose fiction and mostly of short stories is present here too and it relates to the appeal of this literary genre to the public.

I. Η έκδοση του εντύπου

Το εικονογραφημένο φιλολογικό περιοδικό *Παρθενών*, που αριθμεί συνολικά 6 τόμους, κυκλοφόρησε στην Αθήνα¹ ως «μηνιαίον περιοδικόν σύγγραμμα» κατά το χρονικό διάστημα 1871–1873 και ως εβδομαδιαίο «σύγγραμμα περιοδικόν, κατά Κυριακήν εκδιδόμενον» κατά το διάστημα 1878–1880, ενώ κατά το διάστημα Ιουλίου – Δεκεμβρίου 1873 κυκλοφόρησε με συχνότητα δύο φορές το μήνα. Στο συνολικό διάστημα της έκδοσης του μεσολάβησε ένα διάστημα δύο μηνών (Α-

---

1. Το περιοδικό εκδιδόταν στο τυπογραφείο «Παρθενών» της Αθήνας (αρχικά επί της οδού Σταδίου, αρ. 17 και στη συνέχεια στη διασταύρωση των οδών Πειραιώς και Γερανίου αρ. 30). Για τη σύσταση ιδιαίτερου τυπογραφείου του εντύπου σημειώνεται από τη διευθυνση έκδοσής του: «'Ινα δε τα φυλλάδια εκδίδωνται ταχύτερον και βέλτιον συνέστησεν εσχάτως ίδιον τυπογραφείον καταβαλούσα περί τας είκοσι χιλιάδας δραχμάς» (*Παρθενών*: 12 (1872): 649–50).

πρίλιος–Μάιος 1873) που δεν κυκλοφόρησε κανένα τεύχος του κι ένα πενταετές διάστημα (1874–1877) διακοπής της κυκλοφορίας του².

Ο *Παρθενών* συνεπώς κυκλοφόρησε στη δεκαετία 1870–1880, δεκαετία πολιτικών ανακατατάξεων και πολυποίκιλων αναζητήσεων, που χαρακτηρίζεται τόσο από το αίτημα για εξυγίανση του πολιτικού βίου και ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας όσο και από την προσμονή της ανανέωσης στο πεδίο των γραμμάτων και των τεχνών.³ Έτσι, στο πλαίσιο της γενικότερης ανορθωτικής κίνησης που επιχειρείται κατά τη δεκαετία αυτή, πραγματοποιούνται πολλαπλές απόπειρες κάθαρσης, αναγέννησης και μετακένωσης στοιχείων του σύγχρονου ευρωπαϊκού πολιτισμού στον ελληνικό χώρο.⁴ Χαρακτηρίζοντας την περίοδο αυτή ως «εποχή της μετάβασης», ο Π. Μουλλάς δικαιολογημένα συγκαταλέγει το περιοδικό *Παρθενών* στα έντυπα που εκφράζουν λιγότερο ή περισσότερο το πνεύμα της αλλαγής και αποτυπώνουν τον μεταίχμιακό χαρακτήρα της δεκαετίας, όπως είναι τα ακόλουθα: *Αθήναιον* (1872–1882), *Μουσειόν* (1873–1874), *Βύρων* (1874–1879), *Εστία* (1876–1895), και *Παρνασσός* (1877–1895).⁵ Ιδιωτικές πρωτοβουλίες και συλλογικές πνευματικές κινήσεις⁶ κατά την περίοδο αυτή συμβάλλουν στην ωρίμανση μιας νέας δυναμικής αστικής τάξης, αποκαλύπτουν την κρίση του ρομαντισμού και του κλασικισμού και υπαγορεύουν την ανάγκη ανανέωσης και επαφής με την πραγματικότητα.

2. Οι λόγοι διακοπής της κυκλοφορίας του εντύπου μένουν αδιευκρίνιστοι. Είναι πιθανό, ωστόσο, να είναι λόγοι οικονομικοί ή να συνδέονται με την ασθένεια του διευθυντή έκδοσης, όπως σημειώνεται και πιο κάτω.

3. Όπως είναι γνωστό, στην οικονομική ανάπτυξη του ελληνικού κράτους συνέβαλαν ουσιαστικά οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες του Χ. Τρικούπη, ιδιαίτερα μετά το 1875, ενώ η πνευματική αναγέννηση του ελληνισμού συνδέεται με την εμφάνιση των πρώτων ημερήσιων εφημερίδων και την επακόλουθη εκδοτική έκρηξη, τους μεταφραστικούς αγώνες και την ποιοτική αναβάθμιση των μεταφράσεων που ενθάρρυναν τις αναμεταφράσεις. Βλ. σχετικά Σβορώνος (1976: 100–2) και Παππάς (2010 & 2012: 59–64). Για τις ζυμώσεις που σημειώνονται στο χώρο της νεοελληνικής πεζογραφίας κατά τη δεκαετία 1870–1880, την κάμψη του ρομαντισμού και τις αντιρομαντικές αντιδράσεις, που προετοίμασαν το έδαφος για την πρόσληψη των νέων ευρωπαϊκών ρευμάτων του ρεαλισμού και του νατουραλισμού, βλ. Μουλλάς (1993: 72–3) και Βουτουρή (1995: 86 κ.ε.).

4. Βουτουρή & Γεωργής (2006: 11).

5. Μουλλάς (1989: 298).

6. Ο Π. Μουλλάς υπογραμμίζει τον ουσιαδή ρόλο των φιλολογικών συλλόγων κατά τη δεκαετία 1870–1880 («Παρνασσός», «Βύρων», «Ευαγγελισμός», «Αθήναιον», «Εταιρεία των φίλων του λαού» κ.ά.). βλ. Μουλλάς (1989: 298). Βλ. ακόμη για το ίδιο θέμα Γαβριηλίδης, (1869: 563–4), Κεφαλληνάου (1984: 272–6) και Saint-Hilaire (1877: 286–322).

Το περιοδικό *Παρθενών* ανήκει στην ευρύτερη κατηγορία των οικογενειακών-φιλολογικών περιοδικών του 19^{ου} αι.⁷ κι εκδίδεται με επιμελημένη εικονογράφιση σε δύο αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους περιόδους από το ίδιο πρόσωπο, τον Νικόλαο Ε. Μανιτάκη,⁸ ο οποίος επιδόθηκε όχι μόνο στην έκδοση του εν λόγω εντύπου, αλλά και της εφ. *Νεολόγος* των Αθηνών κατά το διάστημα 1874-1879, καθώς και εθνικών ημερολογίων ή καζαμιών για τα έτη 1881 και 1882.⁹ Η συνολική χρονική διάρκεια της έκδοσής του περιορίζεται σε μια εξαετία περίπου με μια διακοπή πέντε ετών.

Σε γενικές γραμμές το συγκεκριμένο περιοδικό ανταποκρίνεται στους καθιερωμένους για την εποχή εκδοτικούς στόχους της αισθητικής διαπαιδαγώγησης του αναγνωστικού κοινού και της προσφοράς ωφέλιμης και τερπνής ύλης¹⁰ τόσο με την εκλεκτή εικονογράφησή του¹¹ όσο και με την εμφανή ποικιλία στην ύλη του,¹² η οποία υπογραμμίζεται εμ-

7. Ο όρος «οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά» χρησιμοποιείται από τη Μάρθα Καρπόζηλου στη διδακτορική της διατριβή (1991).

8. Ο εκδότης Νικόλαος Ε. Μανιτάκης, κρητικής καταγωγής (από τις Κυδωνιές των Χανίων) ήταν γιος του συνταγματάρχη μηχανικού και διευθυντή της υπηρεσίας δημοσίων έργων επί 23 συναπτά έτη, Εμμανουήλ Μανιτάκη (1809-1883) και ανειμιάς του Παύλου Σ. Ομήρου, στον οποίο αφιέρωσε το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Παρθενών* (για τον Εμ. Μανιτάκη βλ. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 1990, τόμ. 4ο: 212). Διηύθυνε για μεγάλο διάστημα την «Μεγάλη Αθηναϊκή Λέσχη» (*Νέα Εφημερίς*, 18 Ιαν. 1888) και ίδρυσε «Χρηματιστηριακή Λέσχη» με τον Γεράσιμο Π. Λυκιαρδόπουλο (*Νέα Εφημερίς*, 22 Νοεμ. 1884).

9. *Εθνικόν ημερολόγιον ή Καζαμία του 1881*, τυπ. της Φιλοκαλίας, Αθήνα 1881 και *Εθνικόν ημερολόγιον ή Καζαμία του 1882*, τυπ. Δημ. Α. Φέξη, Αθήνα 1882.

10. Στον απολογισμό του πρώτου έτους της έκδοσης του περιοδικού υπογραμμίζεται ο βασικός σκοπός της έκδοσής του: «οφειλομεν κατά καθήκον να ευχαριστήσωμεν τους κυρίους εκείνους οίτινες δια της προθύμου παροχής άρθρων σπουδαίων, ωφελίμων και τερπνών συνέτρεξαν την Διεύθυνσιν προς επίτευξιν του αρχικού αυτής σκοπού, ήτοι του παρέχειν τοις εαυτής συνδρομηταίς ύλην ενούσαν το ΤΕΡΠΙΝΟΝ μετά του ΩΦΕΛΙΜΟΥ» (*Παρθενών*, 1/12 (1872): 649). Ο βασικός αυτός σκοπός διευρύνεται και προσλαμβάνει παιδαγωγικό και εθνικού χαρακτήρα προεκτάσεις στον απολογισμό του δεύτερου έτους: «Την έκδοσιν του ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ απεφασίσαμεν [...] όπως το εφ' ημί έντω και επ' ελάχιστον συντελέσωμεν εις την φιλολογικήν πρόοδον και διαμόρφωσιν του έθνους ημών» («Παρθενώνος, έτος τρίτον», *Παρθενών*, 3/22 (1873): 1235).

11. Την επιμέλεια της εικονογράφισης είχε αναλάβει σε μεγάλο βαθμό ο χαράκτης Περικλής Σκιαδόπουλος («Παρθενώνος, έτος τρίτον», *Παρθενών*, 3/22 (1873): 1236).

12. Το ευρύ και ποικίλο περιεχόμενο του εντύπου επιβεβαιώνεται και από τους πίνακες περιεχομένων ανά έτος, όπου τα δημοσιεύματα ταξινομούνται «καθ' ύλην» και κατατάσσονται σε ομάδες με τους εξής τίτλους: «κοινωνικά και πολιτειογραφικά, φιλοσοφία, ιστορία και βιογραφία, γεωγραφία και περιηγήσεις, αρχαιολογία, γλωσσολογία, καλλιτεχνία, φιλολογία και βιβλιογραφία, ήθη και έθιμα, μυθολογία, φυσικά επιστήματα, διηγήματα και μυθιστορία, ποιήσεις και δράματα, ανάμικτα».

φατικά και σε κείμενα επικοινωνίας ανάμεσα στη διεύθυνση έκδοσης και τους αναγνώστες. Στις σελίδες του φιλοξενείται όχι μόνο λογοτεχνικό υλικό πρωτότυπο ή από μετάφραση, αλλά και πραγματείες με κοινωνικά και πολιτειακά θέματα, κείμενα βιογραφικά και περιηγητικά ή γεωγραφικού-τοπογραφικού ενδιαφέροντος, μελετήματα φιλολογικού, φιλοσοφικού, επιστημονικού ή ιστορικού περιεχομένου, πρωτότυπα ή από μετάφραση, καθώς και αινίγματα, λογοπαίγνια ή γρίφοι. Επιπλέον, στο εικονογραφημένο εξώφυλλο του πρώτου τόμου του περιοδικού δηλώνονται ως θεματικά πεδία προσανατολισμού του τα εξής: «Μουσική, Ποίηση, Καλλιτεχνία και Ποικίλα».

Κατά την έναρξη του τρίτου έτους έκδοσης του εντύπου εκφράζεται εκ μέρους της διεύθυνσης σύνταξης η διάθεση να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στο λογοτεχνικό υλικό: «τολμώμεν [...] να εξακολουθήσωμεν την έκδοσιν του ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ [...] υπισχνούμενοι να συναείρωμεν υπό τα φύλλα του περιοδικού κατά πάσαν δεκαπενθημερίαν τας καλλίστας της ελληνίδος ποιήσεως και παν ό,τι άξιον λόγου εις πεζόν λόγον ήθελε τις ελπίσει να ίδη προανακύπτον εν τω φιλολογικώ ορίζοντι της Ελλάδας, εν οίς και δράματα, και διηγήματα και μυθιστορίας πρωτοτύπους».¹³ Ωστόσο, στα τεύχη που εκδίδονται κατά το τρίτο έτος η δέσμευση αυτή δεν επιβεβαιώνεται έμπρακτα.

Η ανάγκη ενός διευρυμένου αλλά και σταθερού αναγνωστικού κοινού του εντύπου¹⁴ τονίζεται σε κάθε δημοσίευμα που απευθύνεται στους αναγνώστες. Επιχειρείται, μάλιστα, η άγρα νέων συνδρομητών του με τη μείωση της τιμής του.¹⁵ Λόγω της ακηδίας πολλών συνδρομητών και του υψηλού κόστους έκδοσης ενός εντύπου με επιμελημένη μορφή και προσεγμένη ύλη όπως του *Παρθενώνα*,¹⁶ υπενθυμίζεται στους συνδρομητές αναγνώστες η αναγκαιότητα της έγκαιρης προπληρωμής της συνδρομής, δεδομένου ότι «η έλλειψις του όρου τούτου, ό-

13. «Παρθενώνος, έτος τρίτον», *Παρθενών*, 3/22 (1873): 1236.

14. Σύμφωνα με την Καρπόζηλου, το ευρύ αναγνωστικό κοινό, προερχόμενο από πολλές κοινωνικοοικονομικές τάξεις, και κυρίως οι πολλοί συνδρομητές μπορούσαν να μετατρέψουν μια ζημιογόνο εκδοτική επιχείρηση σε βιώσιμη, ακόμη και κερδοφόρα, και επιπλέον να δικαιολογήσουν τις πολύμορφες θυσίες στις οποίες υποβάλλονταν οι εκδότες των περιοδικών εντύπων (1991: 247).

15. «Παρθενώνος, έτος τρίτον», *Παρθενών*, 3/22 (1873): 1236.

16. Ο πολυδάπανος χαρακτήρας της έκδοσης του *Παρθενώνος* υπογραμμίζεται εμφατικά από την πλευρά της διεύθυνσης έκδοσης: «Δια την έκδοσιν του ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΣ κατεβλήθη ολόκληρος συνήθης περιουσία ελληνική, έκαστον δε φυλλάδιον απαιτεί δαπάνην ανωτέρα μισθού όλου Έλληνος υπουργού» («Παρθενώνος, έτος τρίτον», *Παρθενών*, 3/22 (1873): 1236).

στις κανών απaráβατος εν τη ευρωπαϊκή δημοσιογραφία θεωρείται, υπήρξε η αληθής αιτία της καταστροφής των πλείστων εν Ελλάδι εφημερίδων και περιοδικών φύλλων»,¹⁷ όπως της *Ευτέρπης*, της *Μνημοσύνης*, της *Πανδώρας*, του *Φιλίστορος* και της *Χρυσαιλίδας*.

Ύστερα από την πενταετή περίοδο διακοπής της κυκλοφορίας του, ο *Παρθενών* επανεκδίδεται «νέας αναλαβών δυνάμεις και νέους συνεργάτας προσκτησάμενος [...] επί βάσεων νέων και βεβαίας πιθανότητας βιωσιμότητας εχόντων», σύμφωνα με δήλωση του διευθυντή έκδοσης.¹⁸ Μάλιστα, ο βασικός στόχος συνδυασμού της τέρψης με τον διδακτισμό υπογραμμίζεται και σε νέες εξαγγελίες σχετικά με την ύλη του περιοδικού: «η ύλη θέλει είσθαι λίαν επιμελημένη και πρόσφορος εις τε τους τα σπουδαία αναγνώσματα φιλούντας, εις τε τους τα ελαφρότερα».¹⁹ Ωστόσο στον απολογισμό του πρώτου έτους της δεύτερης φάσης κυκλοφορίας του εντύπου, επισημαίνονται από την πλευρά της διεύθυνσης ορισμένες ελλείψεις και δίνονται υποσχέσεις ότι θα καταβληθεί κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να καταστεί το περιοδικό «πληρέστερον, τελειότερον, ποικιλότερον, ίνα ούτως ευαρεστήσωμεν εκείνους οίτινες και επιεικείς δείκνυνται προς έργα τοιαύτα, δυσχερή άμα και πολυδάπανα».²⁰

Γύρω από το περιοδικό συσπειρώνεται κατά την πρώτη περίοδο της έκδοσής του μια ομάδα εκλεκτών πανεπιστημιακών ή λογίων της εποχής και νέων φερέλπιδων λογοτεχνών και επιστημόνων, πολλοί από τους οποίους στη συνέχεια συγκαταλέγονται στα μέλη του συλλόγου «Παρνασσός» ή γίνονται συνεργάτες στα έντυπα *Παρνασσός* και *Νέα Εστία*, που αρχίζουν να εκδίδονται στα τέλη της δεκαετίας 1870–1880. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν οι Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, Σπυρίδων Βασιλειάδης, Εμμανουήλ Ροΐδης, Ιούλιος Τυπάλδος, Τιμολέων Αμπελάς, Άγγελος Βλάχος, Ιωάννης Καμπούρογλου, Ιω. Παπαδιαμαντόπουλος, Αχιλλεύς και Γεώργιος Παράσχος, Νικόλαος Γ. Πολίτης, Νεοκλής Καζάζης, Αλέξ. Σούτσος, Λάμπρος Ενυάλης, Χαρ. Άννινος, Παν. Ι. Φέρμπος, Ευγένιος Γ. Ζαλοκώστας, Αρ. Βαμπάς, Ν. Δαμασκηνός, Κ. Γ. Ξένος, Παν. Βεργωτής, Κλεάνθης Παπάζογλους²¹ κ.ά. Οι περισσότεροι δημοσιεύουν στα τεύχη του περιοδικού *Παρθενών* επιστημονικές μελέτες τους φιλολογι-

17. «Παρθενώνος, έτος τρίτον», *Παρθενών*, 3/22 (1873): 1236.

18. *Παρθενών*, 4/1 (1878): 8.

19. *Παρθενών*, 4/1 (1878): 8.

20. *Παρθενών*, 5/42 (1879): 317.

21. Το επώνυμο εντοπίζεται στο περιοδικό *Παρθενών* και με διαφορετική ορθογραφία (Παπάζογλης, Παππάζογλης και Παππάζογλους).

κές, λαογραφικές, θεολογικές, ιστορικές-αρχαιολογικές, νομικές ή άλλου χαρακτήρα, καθώς και βιογραφικές πραγματείες για εξέχουσες σύγχρονες ή ιστορικές προσωπικότητες (π.χ. «Πέτρος Βερανζέρως», «Αλέξανδρος Δουμάς», «Οι δύο Δουμά», «Βενιαμίν Δισραέλης», «Φενελών», «Βικτωριανός Σαρδού», «Ο Λόρδος Βύρων (Σκιαγραφία)», «Ουίλιαμ Σακεσπύρος» κ.ά.) ή επιδίδονται σε μεταφράσεις.²²

Η παρουσία του Ν. Γ. Πολίτη κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης του περιοδικού είναι σταθερή και συστηματική, καθώς δημοσιεύει μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων ή ενδιαφέρουσες λαογραφικές και φιλολογικές μελέτες του, γράφει επίσης βιβλιοκρισίες ή κριτικές θεάτρου κι επιμελείται τη στήλη «Μύρια όσα (τα περιεργότερα των τεχνών, των επιστημών και της φιλολογίας ή τα νεώτατα των τεχνών, των επιστημών και της φιλολογίας)»,²³ η οποία απαντά στα τεύχη του δεύτερου και τρίτου τόμου. Θεμελιωτής της λαογραφικής επιστήμης στην Ελλάδα, ο Πολίτης συμβάλλει με τις μελέτες του στην εστίαση του ευρύτερου ενδιαφέροντος στα κληροδοτήματα του λαϊκού πολιτισμού και συστήνει την αξιοποίησή τους. Και, όπως είναι γνωστό, η συμβολή του αυτή άσκησε επιδράσεις και στην εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή, καθώς συνδέεται με την καλλιέργεια της ηθογραφικής διήγησης, έπειτα από την προκήρυξη του ανοιχτού διαγωνισμού διηγήματος της *Εστίας*, το 1883.

Σε ό,τι αφορά στην πρωτότυπη ποίηση του εντύπου κατά την πρώτη περίοδο της έκδοσής του, η οποία υπερτερεί έναντι των πρωτότυπων πεζογραφημάτων που φιλοξενούνται στις σελίδες του,²⁴ δημοσιεύονται ποιητικά κείμενα κυρίως εκπροσώπων του όψιμου αθηναϊκού ρομαντισμού, όπως των Αχ. Παράσχου, Ι. Καμπούρογλου, Αλ. Σούτσου, Σπυρ. Ν. Βασιλειάδη, Δ. Παπαρρηγόπουλου, Ι. Παπαδιαμαντόπουλου, Χαρ. Άννινου, Ι. Κριέλα, Κλ. Παπάζογλου, Αλ. Κατακουζηνού, Ν. Μαυροκέφαλου, Μ. Λιβάνιου, Ν. Σπάθη, Γ. Κ. Στρατήγη, Ε. Κ. Στρατουδάκη, Ευγ. Λαντς, Ιω. Γ. Φραγκιά, Ν. Σπάθη κ.ά. Τα περισσότερα από τα δημοσιευ-

22. Βλ. Παράρτημα στο παρόν άρθρο.

23. Σε διαφημιστικό φυλλάδιο για τον επικείμενο 30^ό τόμο του εντύπου, η στήλη αυτή χαρακτηρίζεται εκ μέρους της διεύθυνσης του περιοδικού ως «η τακτική επιθεώρησις του κ. Ν. Γ. Πολίτου [...] εν η μύρια αληθώς και περιεργα εκ μυρίων εφημερίδων και περιοδικών συλλέγονται».

24. Η Μάρθα Καρπόζηλου υπογραμμίζει την υψηλή αναλογία των δημοσιευμένων πρωτότυπων ποιητικών συνθέσεων σε σύγκριση με τις ποιητικές μεταφράσεις στον περιοδικό τύπο της περιόδου αυτής, σε αντίθεση με την αντίστοιχη αναλογία ανάμεσα στα πρωτότυπα και τα μεταφρασμένα διηγήματα ή μυθιστορήματα (1991: 161–2).

μένα στον *Παρθενώνα* ποιήματα είναι ρομαντικά, όπως διαφαίνεται και από τους τίτλους ή τη θεματική τους, και είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα, αλλά απαντούν και ορισμένα που είναι γραμμένα στη δημοτική. Τα μοναδικά δείγματα της επτανησιακής ποιητικής παραγωγής εντοπίζονται στα τεύχη της πρώτης περιόδου έκδοσης του εντύπου. Πρόκειται για το νεανικό ποίημα του Διονύσιου Σολωμού «Πόθος»²⁵ και το ποίημα με τίτλο «Τα μνήματα» του μετασολωμικού ποιητή Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου,²⁶ η δημοσίευση του οποίου στο περιοδικό συνοδεύεται από την ακόλουθη επιστολή: «Κύριε Συντάκτα του Παρθενώνας, Καταχωρίσατε, παρακαλώ, αν ευαρεστηθήτε, εις τας στήλας του αξιολόγου περιοδικού υμών Συγγράμματος το εξής ποιημάτιον του αιδίου ποιητού Δ. Σολωμού, όπερ ανευρεθέν μετά την γενομένην εν Κερκύρα έκδοσιν των απάντων αυτού κατεχωρίσθη εις τινα εφημερίδα Ζακύνθου, αν μη απατώμαι, εις την *Φωνήν του Ιονίου*. Ι. Σ. Κ.»²⁷

25. Το ποίημα με τίτλο «Πόθος» συμπεριλαμβάνεται στα λυρικά νεανικά ποιήματα του Διονύσιου Σολωμού. Βλ. Σολωμός (1961: 48 και 1994: 76).

26. Ο ποιητής Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος (1832–1885) ήταν γιος της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου. Εξέδωσε την αυτοβιογραφία της μητέρας του, με τίτλο *Η μήτηρ μου. Αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου*, Αθήνα 1881. Βλ. *Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος (Βιογραφία)* (1886).

27. *Παρθενών*, 2/14 (1872): 814. Πρόκειται για το ακόλουθο ποίημα:

Για 'κειά τα μνήματα,
— Έρμα, βουβά —
Σ' ανταποκρίνεται
Το κυπαρίσι
Π' όταν φυσήση
Γέρνει σιγά,
Ως να σου έλεγε:
Πως 'κεί απουκάτου
Είναι τα λείψανα
Μαύρου θανάτου. —
Κι' όταν την άκρη του,
Που πρασινίζει,
Κατά τα ουράνια
Πάλιν γυρίζει,
Τότε σου λέει
Μες την καρδιά:
Εκειά τα δάκρυτα
Ζούνε 'ψηλά.

Το συγκεκριμένο ποίημα είχε αρχικά αποδοθεί στον Δ. Σολωμό. Μετά από σχετική έρευνα το ποίημα εντοπίστηκε στη ζακυνθινή εφ. *Πρόοδος* (13 Απρ. 1933), όπου υπογράφεται από τον Ελισαβέτιο Μαρτινέγκο.

Ο φαναριωτικο-επτανησιακός διπολισμός,²⁸ που διέπει την ελληνική λογοτεχνική παραγωγή του 19^{ου} αιώνα, δεν γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτός στις σελίδες του περιοδικού *Παρθενών*. Παρά την κυκλοφορία του εντύπου στην ανανεωτική δεκαετία 1870–1880, τη δημοσίευση δύο επτανησιακών ποιημάτων στη δημοτική, μιας μελέτης για τον Α. Βαλαωρίτη και την παρουσία του επτανήσιου Θ. Ι. Τυπάλδου ως συνεργάτη του περιοδικού, είναι μάλλον κυριαρχική η παρουσία ποιημάτων στην καθαρεύουσα, γραμμένων από λογοτέχνες που συνεχίζουν την παράδοση των Φαναριωτών με τις κλασικιστικές και ρομαντικές τους καταβολές και μια έκδηλη στροφή προς τον αρχαϊσμό. Αξιοσημείωτη είναι, ωστόσο, η σταθερή παρουσία ποιητικών κειμένων πρωτότυπων ή μεταφρασμένων του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου (γνωστού με το ψευδώνυμο Jean Moréas), γραμμένων στην καθαρεύουσα και στη δημοτική, από τα οποία ορισμένα χαρακτηρίζονται από μια αντιρομαντική λιτότητα. Ενώ απαντούν και ορισμένα ρομαντικά ποιήματα του Ιωάννη Καμπούρογλου, ο οποίος το 1879 άρχισε να δημοσιεύει στην εφ. *Ραμπαγάς* (με το ψευδώνυμο «Φλοξ») τη μετάφραση του πολύκροτου ρεαλιστικού μυθιστορήματος του Émile Zola, *Νανά*. Πάντως, ο συνολικός αριθμός των δημοσιευμένων στο περιοδικό ποιημάτων, πρωτότυπων και μεταφρασμένων είναι μάλλον αξιοσημείωτος για τα δεδομένα του περιοδικού τύπου της εποχής.

Αξιοπρόσεκτη είναι και η παρουσία πρωτότυπων θεατρικών κειμένων δημοσιευμένων κατά την πρώτη περίοδο έκδοσης του εντύπου, όπως τα μονόπρακτα του Ιωάννη Καμπούρογλου (*Η εν ώρα γάμου*) και του Δ. Παπαρρηγόπουλου (*Ανταπόδοσις: χαρακτήρ πολιτικός εις πράξιν και σκηνήν μίαν, Φάων: χαρακτήρ εις πράξιν και σκηνήν μίαν*), οι δραματικοί διάλογοι του Ν. Γ. Ιγγλέση: *Βορέας και Ωρειθυία* και *Δάφνη*, καθώς και τα θεατρικά κείμενα με τίτλους «Η δημοκρατίς», «Ποιαν γλώσσαν λαλούσιν εν τω ουρανώ» (απόσπασμα από τη μονόπρακτη κωμωδία *Χίμαιρα*) και «Η έγγαμος ή αυτόχειρ» (δίπρακτη κωμωδία) από το *Αττικάί νύκτες* του Σπυρ. Ν. Βασιλειάδη,²⁹ καθώς και ένα απόσπασμα με τίτλο

28. Ο Π. Μουλλάς επισημαίνει ως βασικά «θέματα της φαναριωτικο-επτανησιακής αντιδικίας: α) το γλωσσικό («παρημέλησαν της γλώσσης ημών τα κάλλη») και β) το αισθητικό («ηκολούθησαν εις τα ποιήσεις των της ιταλικής στιχουργίας τους κανόνας») (1998: 67).

29. Πρόκειται για τη συγκεντρωτική έκδοση του έργου του Σ. Ν. Βασιλειάδη: *Αττικάί Νύκτες*, τόμ. Ι (Δράματα), Αθήνα 1873, τόμ. ΙΙ (Δράματα–Ποιήσεις) και τόμ. ΙΙΙ (Έργα πεζά), Αθήνα 1875 (ο τίτλος παρμένος από το *Noctes Atticae* του Λατίνου Aulus Gellius). Γενικά για το έργο του Βασιλειάδη βλ. Χατζοπούλου (2003: 9–79). Για τη συμβολή του Βασιλειάδη στη θεμελίωση του νεοελληνικού θεάτρου μαζί με τον Δ. Ν. Βερναρδάκη βλ. Άννινος (1925: 301) και Κουρτίδης (1925: 13–4).

«Ο θάνατος του Λέοντος Καλλέργου» από το δράμα *Κρήτες και Ενετοί* του Τ. Δ. Αμπελά, το οποίο εντάσσεται στην ευρύτερη ομάδα ρομαντικών λογοτεχνικών κειμένων που μετουσιώνοντας τον απόηχο της κρητικής επανάστασης του 1866 εμπνέονται από τη γενικότερη ιστορία της Κρήτης.³⁰

Αντιθέτως, τα δημοσιευμένα πρωτότυπα πεζογραφήματα περιορίζονται ουσιαστικά στα διηγήματα «Ο κόμης Ιβανόφσκις» του Λάμπρου Ευυάλη (με ημιτελή μορφή)³¹ και «Τα εκ της ομνυμίας δυστυχήματα» του Ν. Γ. Πολίτη, ενώ αξίζει να επισημανθεί και η δημοσίευση του πεζού κειμένου του Ρήγα Βελεστινλή «Ρήγα του φιλοπάτριδος νέα πολιτική διοικήσις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανίας υπέρ των νόμων ελευθερία, ισοτιμία, αδελφότης και της πατρίδος», που αποτελεί ουσιαστικά την πρώτη δημοσίευση του χειρογράφου της Ζακύνθου από τον Παναγιώτη Χιώτη.³²

Η περιορισμένη παρουσία πρωτότυπων πεζογραφημάτων παρατηρείται βέβαια και σε πολλά άλλα οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά της ίδιας περιόδου. Όπως είναι γνωστό, η νεοελληνική πρόζα εμφανίζεται υποτιμημένη μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.³³ Από την άλλη, «δημοφιλές και ξενόφερτο, δηλαδή μεταφρασμένο στην πλειονότητά του, το μυθι-

30. Το συγκεκριμένο δραματικό κείμενο καθώς και το δραματικό δοκίμιο «Καλλέργαι» (1869) του Σ. Ν. Βασιλειάδη, που είναι εμπνευσμένα και τα δύο από το ιστορικό μυθιστόρημα του Σ. Ζαμπέλιου, *Ιστορικά σκηνογραφήματα* (1860), αναφέρονται στην εξέγερση Κρητών και Βενετών εναντίον της Γαληνοτάτης το 1363 («Αποστασία του Αγίου Τίτου») και στην επανάσταση που ακολούθησε.

31. Το αφήγημα, που υπογράφεται από τον συγγραφέα με το πραγματικό του όνομα (Λ. Παναγιωτόπουλος) και αναφέρεται στη δράση για λογαριασμό της πανσλαβιστικής εταιρείας ενός ρώσου πράκτορα κατά την περίοδο 1863–1864, δημοσιεύεται σε συνέχειες ολόκληρο το 1878 (έτος Δ', αρ. 1–12) στο περ. *Κόριννα*, τη διεύθυνση έκδοσης της οποίας είχε αναλάβει ο ίδιος ο Λ. Ευυάλης για ένα διάστημα. Στο συγκεκριμένο αφήγημα εντοπίζονται επιδράσεις από ένα γαλλικό ρομαντικό μυθιστόρημα. Βλ. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη (1979: 244–5 και 269).

32. *Παρθενών*, 1/9 (1871): 506–12 και 1/10 (1871): 545–56. Το χειρόγραφο αυτό προέρχεται από το ιδιωτικό αρχείο του νομικού Νικόλαου Μανιάκη (1812–1852), καθηγητή στην Ιόνιο Ακαδημία, ο οποίος θεωρείται και ο αντιγραφέας του χειρογράφου από αντίτυπο της έκδοσης με τίτλο *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, που τύπωσε ο Ρήγας Βελεστινλής παράνομα στη Βιέννη το 1797. Στο χειρόγραφο αυτό, που περιέχει το *Σύνταγμα* του Ρήγα αλλά δεν περιέχει τον *Θούριο*, εντοπίζονται προσθήκες μάλλον του αντιγραφέα στην προμετωπίδα από τον *Θούριο*, καθώς και ορισμένες τροποποιήσεις στο λεξιλόγιο. Βλ. για το θέμα αυτό Καρραπερόπουλος (2008: 217–27).

33. Σύμφωνα με τον Π. Μουλλά, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα «στην κορυφή της ιεραρχίας τοποθετείται σταθερά η ποίηση [...]. Ταυτισμένος συνήθως με το μυθιστόρημα, την κυριότερη εκδήλωσή του, ο πεζός λόγος πάσχει από έλλειψη αυτονομίας: αποτελεί απλώς “ποιητικόν είδος”» (1998: 89).

στόρημα κατακτά ολοένα και περισσότερο τις λαϊκές μάζες (έτσι που, από μια ορισμένη άποψη, να υποβαθμίζεται ακόμα πιο πολύ ως είδος)». ³⁴ Σε ένα τέτοιο κλίμα ως επί το πλείστον αρνητικής υποδοχής στην Ελλάδα του μυθιστορήματος, ³⁵ του κατεξοχήν είδους του πεζού λόγου κι ενόσω κυριαρχούν η δυσπιστία και ποικίλες τάσεις απαξίωσης του, οι απόπειρες για τη νομιμοποίηση και την εδραίωσή του σπανίζουν, δεδομένης μάλιστα της ευρείας εμπορευματοποίησης μιας πληθώρας κειμένων της παραλογοτεχνικής παραγωγής. Έτσι, τα πρώιμα δείγματα της νεοελληνικής πεζογραφικής παραγωγής του 19^{ου} αιώνα βασισμένα κυρίως σε γαλλικές μυθιστορηματικές μεταφράσεις δέχονται πολλαπλά πυρά: για απουσία ηθικοδιδασκτισμού, για εισαγωγή διεφθαρμένων ηθών και για γλωσσική εξαχρείωση.

Κατά τη δεύτερη περίοδο της έκδοσής του, η φυσιογνωμία του περιодικού *Παρθενών* παρουσιάζεται αρκετά διαφορετική, καθώς αλλάζει τόσο η συχνότητα της κυκλοφορίας του (από μηνιαίο γίνεται εβδομαδιαίο «περιοδικόν σύγγραμμα») όσο και η ύλη του. Κυρίως όμως διαφοροποιούνται οι σταθεροί συνεργάτες του, εφόσον αρκετοί από την ομάδα των αξιόλογων νέων επιστημόνων και λογοτεχνών που εμφανίζονται στα τεύχη της πρώτης περιόδου απουσιάζουν εντελώς στη δεύτερη περίοδο. Στη διαφορετική εικόνα που παρουσιάζει το έντυπο από τη μια περίοδο στην άλλη συμβάλλουν τόσο η πενταετής περίοδος διακοπής της έκδοσης του όσο και η επανακυκλοφορία του στα τέλη της δεκαετίας 1870–1880, οπότε πυκνώνουν οι συλλογικές ανανεωτικές πνευματι-

34. Μουλλάς (1998: 98–9).

35. Για τις αντιδράσεις στην εισβολή του ξένου μυθιστορήματος στα μέσα του 19^{ου} αι. βλ. Μουλλάς (2007: 111). Βλ. ακόμη Σαχίνης (1992: 153–87). Ο Βελουδής από την άλλη, επισημαίνει το πρώιμο ενδιαφέρον που εκδηλώνεται στον ελληνικό χώρο για το ευρωπαϊκό λαϊκό μυθιστόρημα από τον Διονύσιο Σολωμό και τον Ρήγα Βελεστινλή και υπογραμμίζει την ικανοποίηση «ενός αλφαριθμημένου, λίγο ή πολύ αστικού κοινού» από τις μεταφρασμένες εισαγωγές ξένων, ευρωπαϊκών προϊόντων της αστικολαϊκής λογοτεχνίας (1983: 107–8). Και ο Μερακλής κάνει αναφορά στο πρώτο ελληνικό αστικολαϊκό μυθιστόρημα του Ρήγα «Σχολείον των ντελικάτων εραστών (1790) και διαπιστώνει ότι «παράλληλα με την απόρριψη της “υπολογοτεχνίας” και της “υποκουλτούρας” γενικά, εκδηλώθηκαν σε όχι σπάνιες περιπτώσεις και μερικές ή περιστασιακές παλινωδίες με την προτίμηση από τους αστούς [...] της τέχνης του “ταπεινού” και “αμόρφωτου” λαού» (1993: 48–9). Για τη διαφορετική αντιμετώπιση δειγμάτων της Romanliteratur μετά τη θετική αποτίμηση της λαϊκής τέχνης από τους ρομαντικούς κάνει λόγο και ο Bausinger (1976: 6). Τέλος, ο Roth, αποδίδοντας την καθυστέρηση της μελέτης του λαϊκού μυθιστορήματος στην ένταξή του στην περιοχή της παραλογοτεχνίας ή της έντυπης λαϊκής λογοτεχνίας και όχι της υψηλής ή καλής λογοτεχνίας, επιχειρηματολογεί σθεναρά για την ανάγκη επαναξιολόγησης της λαϊκής λογοτεχνίας ως σημαντικού δείκτη κοινωνικών, πολιτισμικών και λογοτεχνικών διεργασιών (1995).

κές κινήσεις κι εμφανίζονται νέα αξιολογα φιλολογικά περιοδικά, όπως είναι η *Εστία* (1876–1895) και ο *Παρνασσός* (1877–1895). Επιπλέον, ορισμένοι από τους συνεργάτες του περιοδικού, όπως ο Ν. Γ. Πολίτης, ο Ι. Παπαδιαμαντόπουλος κ.ά. αναχωρούν στο εξωτερικό.

Στη δεύτερη περίοδο παραμένουν από τους συνεργάτες της πρώτης περιόδου μόνο οι Α. Παράσχος, Λ. Ευιάλης και Κ. Παπάζογλου. Εκτός από ποιήματα των Παράσχου και Παπάζογλου, δημοσιεύονται στην πλειοψηφία τους ποιήματα αντιπροσωπευτικά του όψιμου ρομαντισμού ορισμένων ακόμη ποιητών, όπως των Ε. Λαντς, Μ. Ι. Άβλιχου, Γ. Κ. Στρατήγη, Ν. Μαυροκέφαλου, Ε. Κ. Στρατουδάκη. Τόσο από άποψη ποσοτική όσο και από άποψη ποιοτική η ύλη του εντύπου εμφανίζεται υποδεέστερη και αρκετά περιορισμένη στη δεύτερη περίοδο της έκδοσής του. Κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής το μεγαλύτερο μέρος της ύλης καταλαμβάνουν κυρίως οι μελέτες, οι βιογραφίες και τα μυθιστορήματα πρωτότυπα ή μεταφρασμένα, που δημοσιεύονται σε συνέχειες ή διάφορα άλλα πεζογραφήματα. Έτσι, στα τεύχη της δεύτερης περιόδου απαντούν το μυθιστόρημα του Λ. Ευιάλη, *Οι δύο καλλιτέχναι* (1875) με έκδηλες γαλλικές επιδράσεις,³⁶ ηθογραφικά κυρίως διηγήματα των Γ. Αναστασόπουλου («Ο αμνός του Πάσχα (Δημοτική παράδοση)»), Χ. Καρμίση («Μια σκηνή εν παραδείσω») και Γ. Α. Παπανικολάου («Αραβική φιλοξενία»), καθώς και αρκετά πεζά κείμενα ποικίλου περιεχομένου.

Το περιοδικό διακόπτεται οριστικά, στις αρχές του 1880. Στο τελευταίο τεύχος με αρ. 9 (10 Φεβρ. 1880) ανακοινώνεται διακοπή μικρής διάρκειας της τακτικής έκδοσής του, λόγω των πολλών καθυστερήσεων στις συνδρομές και επανέκδοση του εντύπου από 1^{ης} Μαρτίου του 1880 με κυκλοφορία τρεις φορές το μήνα και με μειωμένη συνδρομή. Ωστόσο, η ανακοίνωση αυτή δεν επιβεβαιώνεται, καθώς το έντυπο δεν επα-

---

36. Το εξωτικό μυθιστόρημα του Λ. Ευιάλη, *Οι δύο καλλιτέχναι*, που περιλαμβάνει ανατολίτικες ιστορίες και δημοσιεύτηκε με τον υπέρτιτλο *Ανατολικά μυθιστορήματα* και τον υπότιτλο *Τα μυστήρια των χαρμενών* είναι γραμμένο σύμφωνα με ξένο πρότυπο που εντάσσεται εν μέρει στην κυρίαρχη κατά τον 19^ο αιώνα παράδοση των μυθιστοριών των Απόκρυφων ή Μυστηρίων· βλ. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη (1979: 248–50 και 268–9). Στα πεζογραφήματα του Ευιάλη, που μετέφραζε συστηματικά δημοφιλή γαλλικά μυθιστορήματα για λογαριασμό διαφόρων εντύπων, είναι εμφανείς γαλλικές επιδράσεις, τις οποίες επισημαίνει και ο Νεοκλής Καζάζης σε βιβλιοκρισία του δημοσιευμένη στο περιοδικό *Παρθενών* για τη μυθιστορία *Ο παράφρων ερημίτης* (1868), που παρά τις ρομαντικές καταβολές του θεωρείται πρώιμο δείγμα πρωτότυπου ελληνικού ρεαλιστικού μυθιστορήματος («Ο παράφρων ερημίτης. Μυθιστορία υπό Α. Γ. Παναγιωτόπουλου», *Παρθενών*, 1/7 (1871): 427–8).

νεκδίδεται. Αναφορικά με τους λόγους που οδήγησαν στην αναγκαστική διακοπή της κυκλοφορίας του, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η ανακοίνωση βαριάς ασθένειας του διευθυντή έκδοσης του εντύπου στο τεύχος με αρ. 23 (23 Μαρτ. 1879).

Εικόνα 1: Εξώφυλλο του περ. Παρθενών

II. Οι μεταφραστικές επιλογές

Είναι γνωστό πως η μεταφραστική έκρηξη που σημειώνεται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα συνδέεται με την εκτεταμένη παρουσία πολλαπλών μεταφρασμένων δειγμάτων της παγκόσμιας «λαϊκής» λογοτεχνίας στα διάφορα έντυπα της εποχής και τη διάδοση της «ελαφράς φιλολογίας».³⁷ Με τον τρόπο αυτόν επιτυγχάνεται η βιωσιμότητα των περιοδικών, καθώς επιδιώκεται όχι μόνο η ποιότητα της ύλης με την ανταπόκριση στις αισθητικές προτιμήσεις της λογιουσύνης, αλλά και η εξασφάλιση ολοένα και περισσότερων συνδρομών με παραχωρήσεις στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό και τη δημοσίευση λαϊκών ρομαντικών επιφυλλιδικών πεζογραφημάτων σε συνέχειες, που διαβάζονται κυρίως από γυναίκες. Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Κ. Γ. Κασίνης, η μεταφρα-

37. Για τον συγκεκριμένο όρο βλ. Βικέλας (1892: 133) και Παπακώστας (1983: 678–83).

στική δραστηριότητα στην Ελλάδα του 19^{ου} αι. «επρολείανε το έδαφος για την ανάπτυξη φιλολογικής ζωής [...], επροπόνησε τους νέους στην καλλιέργεια πραγματικής παιδείας, ενίσχυσε την αφομοιωτική λειτουργία της εθνικής λογοτεχνίας».³⁸

Στις σελίδες του περιοδικού *Παρθενών* δημοσιεύονται συνολικά 78 μεταφράσεις λογοτεχνικών κειμένων, οι οποίες καταγράφονται στο Παράρτημα, στο τέλος της παρούσας μελέτης.³⁹ Οι επώνυμοι μεταφραστές του περιοδικού αριθμούν τους 23. Οι περισσότεροι μεταφράζουν από ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, κυρίως από τη γαλλική (με ποσοστό 66%), την ιταλική (10%), τη γερμανική (9%) ή την αγγλική (6%), την πολωνική (3%), τη φιλανδική (3%), τη σερβική (1%), τη δανέζικη (1%), και την ισπανική (1%). Μεταξύ αυτών αντιληπτή γίνεται η σταθερή παρουσία ορισμένων μεταφραστών, όπως του Ν. Γ. Πολίτη (8 μεταφράσεις), που μεταφράζει από τη γαλλική, του Ε. Σχινά⁴⁰ (7 μεταφράσεις), που μεταφράζει από τη γαλλική, του Αριστείδη Βαμπά⁴¹ (5 μεταφράσεις), που μεταφράζει από τη γαλλική, του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου (Jean Moréas)⁴² (5

38. Κασίνης (2005: 29). Βλ. και Αγγέλου (1989: 101 κ.ε.).

39. Οι μεταφράσεις του περιοδικού *Παρθενώνα* έχουν καταχωριστεί με πρόσθετες σχετικές πληροφορίες σε ηλεκτρονική βάση δεδομένων του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας, στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του τμήματος Γλώσσας και Λογοτεχνίας του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας «Η υποδοχή της ξένης λογοτεχνίας στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα μέσα από τα περιοδικά (1831–1900)», με επιστημονικούς υπεύθυνους τους Τάκη Καγιαλή και Λάμπρο Βαρελά. Τον τελευταίο μάλιστα οφείλω να ευχαριστήσω θερμά για τη συνεχή και ιδιαίτερα πολύτιμη καθοδήγησή του.

40. Ο νομικός Επαμεινώνδας Σχινάς (†1888) διετέλεσε διορθωτής στη Βουλή και ήταν επιθεωρητής της *Εφημερίδος των συζητήσεων της Βουλής* (*Νέα Εφημερίς*, 17 Μαΐου 1886). Υπήρξε συνεργάτης στην εφ. *Εθνοφυλάξ* (1862–1881) (*Νέα Εφημερίς*, 20 Ιαν. 1888) κι εμφανίζεται ως μεταφραστής στην εφ. *Στοά*, όπου μεταφράζει σε συνέχειες το μυθιστόρημα «Ονορίνα υπό Η. De Balzac» (*Honorine: Scènes de la vie privée*), από 22 Φεβρ. 1879 (αρ. φ. 53/1841) έως 17 Μαρτ. 1879 (αρ. φ. 76/1864). Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύονται επίσης θεατρικές κριτικές του για τις παραστάσεις του θιάσου Δ. Αλεξιάδου στο θέατρο «Απόλλων» (εφ. *Στοά*, 10 Ιουν. 1880) και για την παράσταση του τρίπρακτου δράματος του Δ. Α. Κορομηλά, *Ανακρέων* (εφ. *Στοά*, 20 Αυγ. 1880).

41. Ο φιλόλογος και δημοσιογράφος Αριστείδης Βαμπάς (1840–1910), θρακικής καταγωγής, συνεργάστηκε με διάφορες εφημερίδες και περιοδικά και ίδρυσε το περ. *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1865–1876) και την εφ. *Στοά* (1874–1884). Διετέλεσε ακόμη νομάρχης Μεσολογίου, γενικός γραμματέας του Εθνικού Πανεπιστημίου και του υπουργείου Εσωτερικών, καθώς και βασιλικός επίτροπος στην Εθνική Τράπεζα. Συνέγραψε διάφορες πραγματείες και μετέφρασε κυρίως διηγήματα. Βλ. *Θρακικά* (1931: 170–171).

42. Ο ποιητής Ι. Παπαδιαμαντόπουλος (γνωστός με το ψευδώνυμο Jean Moréas), εκτός από τις πεζές μεταφράσεις του που δημοσιεύει στο περιοδικό *Παρθενών* (βλ. Παράρτημα), μεταφράζει αργότερα και ορισμένα από τα πρώτα κεφάλαια του έργου του Goethe *Werther*, καθώς και τα γαλλικά πεζογραφήματα «La souris blanche» του H. Moreau στο *Ατ-*

μεταφράσεις), που μεταφράζει από τη γαλλική και ίσως από τη γερμανική, καθώς και του Α. Παράσχου⁴³ (4 μεταφράσεις), που μεταφράζει από τη γαλλική, του Γ. Κ. Σφήκα⁴⁴ (3 μεταφράσεις), που μεταφράζει από την ιταλική, του Α. Γ. Σκαλίδη⁴⁵ (4 μεταφράσεις), που μεταφράζει από την αγγλική και τη γαλλική, του Ν. Κλεινιά (2 μεταφράσεις), που μεταφράζει μάλλον από την πολωνική. Στους μεταφραστές του περιοδικού συγκαταλέγονται επίσης οι Άγγελος Σ. Βλάχος, Π. Βεργωτής, Π. Πανάς, Γεώργιος Παράσχος, Κ. Παπάζογλου, Δ. Ε. Ποταμιάνος, Émile Legrand, Λ. Ι. Ολύμπιος, Σ. Λογιωτατίδης, Λ. Μ. Κλης, Θ. Ι. Κολοκοτρώνης και ορισμένοι άλλοι που υπογράφουν με αρχικά ή με ψευδώνυμο.

Δεδομένου ότι η μεταφρασμένη πεζογραφία στα ελληνικά περιοδικά του 19^{ου} αι. συνιστά ανάγνωσμα με μεγάλη απήχηση στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό,⁴⁶ θεωρείται μάλλον αξιοσημείωτη η παρουσία επιλεγ-

---

τικόν ημερολόγιον του έτους 1874, 63–82 και *Nid de Corbeaux (Η φωλιά των κοράκων)* του Α. Houssaye, που κυκλοφόρησε αυτοτελώς από το τυπογραφείο του Παρθενώνα το 1874. Σύμφωνα με τον Robert A. Jouanny, από τις μεταφραστικές επιλογές του Παπαδιαμαντόπουλου διαφαίνεται η προτίμησή του σε αφηγήματα με ιστορικό καμβά (1975: 319–20 και 324–5). Από τα ποιητικά κείμενα που μεταφράζει ο Παπαδιαμαντόπουλος και συμπεριλαμβάνει στη συλλογή του *Τρυγόνες και έχιδναι* (ποιήματα με αρ. XVI–XXII των Goethe, Heine, Schiller, Didier, Murger και Béranger) απαντούν στο περιοδικό *Παρθενών* οι μεταφράσεις της γερμανικής μπαλάντας του Goethe «Erlkönig» (αρ. XVI) στη δημοτική και του γαλλικού ποιήματος «L'Automne» του Charles Didier (αρ. XVII) στην καθαρεύουσα. Στον *Παρθενώνα* δημοσιεύονται και τα πρωτότυπα ποιήματα του Παπαδιαμαντόπουλου, γραμμένα στην καθαρεύουσα «Μελαγχολία» (*Παρθενών*, 3/28 (1873): 152) και «Βωνωνία (Ανάμνησις Ιταλίας)» (*Παρθενών*, 3/31 (1873): 270).

43. Ο γνωστός ρομαντικός ποιητής της αθηναϊκής σχολής, Α. Παράσχος (1838–1895) εξέδωσε τα ποιήματά του σε τρεις τόμους το 1881 και διασκεύασε έμμετρα πεζές μεταφράσεις στην ελληνική ξενόγλωσσων λογοτεχνικών κειμένων, όπως συνέβη και με το σερβικό ποίημα «Σερβικό άσμα» ή τα φιλανδικά ποιήματα «Πόθος» και «Ο αδελφοκτόνος», που απαντούν στο περ. *Παρθενών* (βλ. Παράρτημα). Μετέφρασε ωστόσο και ποιήματα των Byron, Lamennais, Bremer, Chateaubriand κ.ά., τα οποία συμπεριέλαβε στην ενότητά των μεταφράσεων στον τόμ. Α΄ των *Ποιημάτων* του (1881).

44. Ο Ζακυνθινός λόγιος Γεώργιος Σφήκας (1846–1921) επιδόθηκε κυρίως σε μεταφράσεις ξένων θεατρικών έργων (π.χ. Giacometti, Mastriani, Dominici, Vitaliani, Ferrari κ.ά.). Βλ. Ζώης (1963: 627–8).

45. Ο δημοσιογράφος Αλέξανδρος Γ. Σκαλίδης (1838–1894), κρητικής καταγωγής, ίδρυσε το 1865 μαζί με τον Αριστείδη Βαμπά το περ. *Εθνική Βιβλιοθήκη* (1865–1876) και ανέλαβε τη διεύθυνση της έκδοσής του. Μετέφρασε επιστημονικά συγγράμματα, φιλολογικές πραγματείες και μυθιστορήματα. Βλ. *Θρακικά* (1931: 165). Βλ.α κόμη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Π. Δρανδάκης), τόμ. ΚΑ΄ (1956: 897).

46. Για το γεγονός ότι η πρωτότυπη και κυρίως η μεταφρασμένη πεζογραφία συνιστά δημοφιλές ανάγνωσμα στα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά του 19^{ου} αι. και αποτελεί σταθερό ζητούμενο από το αναγνωστικό κοινό της εποχής βλ. Καρπόζηλου

μένων ποιητικών μεταφράσεων (13) στο περιοδικό *Παρθενών*. Οι μεταφράσεις αξιόλογων ποιητικών κειμένων παλαιότερων, όπως της γερμανικής μπαλάντας του Johann Wolfgang von Goethe «Το εξωτικό» (1782),⁴⁷ αποσπασμάτων από το γνωστό ποιητικό σύνθεμα *Ερμάννος και Δωροθέα* επίσης του Goethe ή από την «Κόλαση» της *Θείας Κωμωδίας* του Dante Alighieri, καθώς και από τη ρομαντική ποιητική παραγωγή σύγχρονων λογοτεχνών, όπως του Victor Hugo («Φάσματα εκ των ανατολικών ποιήσεων του Βίκτωρος Ουγκώ», «Αι Ποιναί», «Το βασιλικόν περιβόλαιον»), του François Coppée («Ο εξόριστος»)⁴⁸ και του Charles Didier («Το φθινόπωρον»)⁴⁹ θα πρέπει να αποδοθούν στην απόπειρα ανταπόκρισης εκ μέρους της διεύθυνσης έκδοσης του εντύπου στις αισθητικές προτιμήσεις ενός λογιότερου αναγνωστικού κοινού.

Από τις παραπάνω επιλογές ποιητικών μεταφράσεων διαφαίνεται καταρχήν η προτίμηση σε ποιητικά κείμενα με ηθικοπαιδαγωγικό και πατριωτικό περιεχόμενο, που εναρμονίζονται με το κυρίαρχο ως τότε ρομαντικό και νεοκλασικιστικό κλίμα. Έτσι, τόσο τα ποιήματα του Victor Hugo («Φάσματα εκ των ανατολικών ποιήσεων του Βίκτωρος Ουγκώ»,⁵⁰ «Αι Ποιναί (B. B. ζ', ασμ. ιε', il est des jours abjects)»,⁵¹ «Το βασιλικόν περιβόλαιον»)⁵² όσο και το ποιητικό έργο *Ερμάννος και Δωροθέα (Hermann und Dorothea)* του Goethe,⁵³ που επικεντρώνεται θεματικά σε μια ερωτική ιστορία απηχούν την κυρίαρχη εθνικοαπελευθερωτική ιδεολογία της εποχής και προβάλλουν ορισμένες επαναστατικές αξίες. Στο επαναστατικό κλίμα που κυριαρχεί κατά την περίοδο ανασύστασης του ελληνικού

(1991: 175 κ.ε.) και Κασίνης (1998: 48–66). Για τη μεταφρασμένη πεζογραφία της ίδιας χρονικής περιόδου βλ. και Πάτσιου (1997: 181–90).

47. Το πρωτότυπο ποίημα («Erlkönig») συμπεριλαμβάνεται στη συλλογή *Balladen* (1797).

48. Το πρωτότυπο ποίημα («L'exilé») συμπεριλαμβάνεται μάλλον στη συλλογή: *Sonnets intimes et poèmes inédits* (1842–1908).

49. Το πρωτότυπο ποιητικό κείμενο («L'automne») περιλαμβάνεται στη συλλογή *Mémoires helvétiques* (1818).

50. Η ποιητική μετάφραση γίνεται από τον Α. Παράσχο και συμπεριλαμβάνεται στην αυτοτελή έκδοση του ποιητικού του έργου (τόμ. Α', 1881: 261–6). Το πρωτότυπο ποίημα με τίτλο «Fantomes» ανήκει στη συλλογή του Victor Hugo, *Les orientales* (1829).

51. Η μετάφραση του ποιήματος γίνεται από τον Ε. Λ. [Émile Legrand] στην αρχαία ελληνική. Πρόκειται για το ποίημα αρ. XV («Il est des jours abjects ού, séduits par la joie») από το βιβλίο VII: «Les sauveurs se sauveront» της συλλογής του V. Hugo, *Les châtements* (1853).

52. Η μετάφραση του ποιήματος γίνεται επίσης από τον Ε. Λ. [Émile Legrand] στην αρχαία ελληνική. Το πρωτότυπο ποίημα με τίτλο «Le manteau impérial» ανήκει στο βιβλίο V: «L'autorité est sacrée» από τη συλλογή του V. Hugo *Les châtements* (1853).

53. Η ημιτελής μετάφραση σε πεζό λόγο υπογράφεται από τον Ι. Παπαδιαμαντόπουλο. Για την πρόσληψη του έργου του Goethe στην Ελλάδα βλ. Βελουδής (1992: 19–35 και 1983).

έθνους ανταποκρίνεται και η μετάφραση του μασσαλιώτικου θούριου («La Marseillaise» του Rouget de Lisle), που επιχειρείται από τον Ν. Γ. Πολίτη σε πεζό λόγο και περιλαμβάνεται μαζί με το γαλλικό πρωτότυπο στη μελέτη του με τίτλο «Δημώδης Φιλολογία. Άσματα δημοτικά των Γάλλων». Στην ίδια μελέτη εντάσσεται και η μετάφραση επίσης σε πεζό λόγο του γαλλικού δημοτικού άσματος με τίτλο «Το άσμα του Μαλμπρούγ» («La chanson de Malbrough»).

Μεταξύ των περιορισμένων αριθμητικά ποιητικών μεταφράσεων που απαντούν στον *Παρθενώνα*, αξίζει ίσως να σχολιαστούν ιδιαίτερα οι έμμετρες μεταφράσεις στη δημοτική αποσπασμάτων από την «Κόλαση» της *Θείας Κωμωδίας* («L'inferno», *La divina commedia*) του Δάντη (Dante Alighieri): μία του Παναγιώτη Βεργωτή με τίτλο «Κόλασις. Άσμα πέμπτο»⁵⁴ και άλλη μια του Παναγιώτη Πανά με τίτλο «Φραγγίσκη η εξ Αριμίνου (Επεισόδιον της Κολάσεως του Δάντου)»,⁵⁵ που δημοσιεύονται και οι δύο στη δεύτερη φάση έκδοσης του περιοδικού. Παρά τη σύνδεση της *Θείας κωμωδίας* με τον μεσαιωνικό δογματισμό από τους λόγιους της Αναγέννησης και παρά τις επικρίσεις που δέχτηκε κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα για την αντικλασικιστική μορφή του ή για τον μη ορθολογιστικό γκροτέσκο χαρακτήρα της, ο απόηχος του δαντικού έργου υπήρξε αναμφίβολα τεράστιος ιδιαίτερα κατά την περίοδο του ρομαντισμού.⁵⁶ Στην Ελλάδα εμφανίζονται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα πολυάριθμες μεταφράσεις του δαντικού «θείου ποιήματος» («roema sacro»), στις οποίες μεταφράζεται κυρίως η «Κόλαση» σε αποσπασματική μορφή,⁵⁷ ενώ η μετάφραση ολόκληρης της *Θείας κωμωδίας* επιχειρείται για

54. *Παρθενών*, 4/10 (19 Νοεμ. 1878): 77–80 και 4/11 (26 Νοεμ. 1878): 86–87.

55. *Παρθενών*, 5/25 (15 Απρ. 1879): 199. Ο Παναγιώτης Πανάς μεταφράζει επίσης το θεατρικό έργο *Francesca da Rimini* (1815) του Sylvio Pellico, που είναι εμπνευσμένο από το πέμπτο άσμα της *Κόλασης* του Dante.

56. Κατά την περίοδο του ρομαντισμού επιτελείται ουσιαστικά η αναβίωση του δαντικού έργου, καθώς οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι του κινήματος (Coleridge, Shelley, Byron) στην προσπάθειά τους να αποστασιοποιηθούν από τους αισθητικούς κανόνες του κλασικισμού ανήγαγαν σε ύψιστες αισθητικές αρετές ορισμένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του δαντικού ποιήματος, όπως το πάθος, την ανάμειξη των ποιητικών ειδών και τον μυστικισμό. Βλ. σχετικά Βλαβιανός (2004) και Αρμάος (2005).

57. Πρόκειται για τις μεταφράσεις των Ματθαίου Κάλλου (1844), Α. Ρ. Ραγκαβή, Α. Βαλαωρίτη (1857), Π. Βεργωτή (1865 και 1899), Π. Ι. Μαυροκέφαλου (1876), Κ. Μουσούρου (1882), Γ. Ζουφρέ (1905–1906), Α. Λασκαράτου (1916) και Γ. Καλοσγούρου (1922). Για τις μεταφράσεις αυτές βλ. Hesseling (1968: 71–83), όπου καταγράφεται από τον μεταφραστή μια σειρά ελληνικών μελετημάτων σχετικών με την επίδραση του Δάντη στη νεοελληνική λογοτεχνία.

πρώτη φορά σε πεζό λόγο από τους Γ. Σ. Βουτσινά και Δ. Χ. Σταυρόπουλο το 1894.

Μεταξύ των μεταφράσεων αυτών κατέχουν ξεχωριστή θέση οι πρώτες έμμετρες μεταφράσεις στη δημοτική και σε δεκαπεντασύλλαβους ανομοιοκατάληκτους του Παναγιώτη Βεργωτή,⁵⁸ δεδομένου ότι και οι δύο θεωρήθηκαν εντέλει ως οι καλύτερες μεταφράσεις της «Κόλασης», αν και όχι ολοκληρωμένες, ύστερα από τη δημοσίευση της απογοητευτικής Έκθεσης της Επιτροπής του Οικονομείου Διαγωνισμού για τη μετάφραση της «Κόλασης» του Δάντη.⁵⁹ Συγκεκριμένα ο Βεργωτής εξέδωσε μεταφρασμένα τα πρώτα πέντε άσματα της «Κόλασης» το 1865⁶⁰ και μόνο το πέμπτο άσμα το 1875.⁶¹ Για την ύστερη αυτή μετάφραση ο Παναγιώτης Πανάς (1832–1896) δημοσίευσε ανώνυμη θετική βιβλιοκρισία, όπου επεσήμαινε ότι ο Βεργωτής «έχει έτοιμη και πλήρη μετάφραση της Κολάσεως εις λογίαν γλώσσαν, ην απέστειλεν εις την επί του Οικονομείου διαγωνίσματος επιτροπήν, αλλ' ήτις δεν ελήφθη υπ' όψιν υπό των κριτών ως αποσταλείσα μετά την λήξιν της ταχθείσης προθεσμίας».⁶² Είναι πιθανό να πρόκειται για μια πεζή μετάφραση ολόκληρης της «Κόλασης» στην καθαρεύουσα, τα χειρόγραφα της οποίας εντοπίστη-

58. Για τα συγκεκριμένα μεταφραστικά εγχειρήματα του Π. Βεργωτή και τον αντίκτυπο που είχαν βλ. Αλισανδράτος (1965: 115–26). Βλ. ακόμη Καιροφύλλας (1933: 145–61). Για τη ζωή και το έργο του Κεφαλλονίτη λόγιου και «ελληνοδιδασκαλου» Βεργωτή (1842–1916), χάρη στον οποίο διασώθηκε το κεφαλλονίτικο χειρόγραφο του Γύπαρη και του Κατσούρμπου του κρητικού θεάτρου βλ. Αλισανδράτος (1964: ρη' – ρις').

59. Η κριτική επιτροπή του συγκεκριμένου διαγωνισμού με εισηγητή τον Θ. Αφεντούλη και μέλη τους Σ. Κουμανούδη, Ε. Καστόρχη κ.ά. το 1871 δεν βράβευσε καμιά από τις τέσσερις μεταφράσεις που είχαν υποβληθεί (δύο έμμετρες και δύο πεζές), ενώ το 1874 έδωσε το βραβείο στην έμμετρη μετάφραση του Γ. Ε. Αντωνιάδη σε στίχους δεκαπεντασύλλαβους ανομοιοκατάληκτους της καθαρεύουσα. Η έκθεση της επιτροπής για τον δεύτερο διαγωνισμό δεν δημοσιεύτηκε, όπως συνέβη για τον πρώτο διαγωνισμό (*Έκθεσις της Επιτροπής επί της μεταφράσεως του Δάντου εν τω διαγωνίσματι Δ. Οικονόμου*, υπό του εισηγητού Θ. Αφεντούλη, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Ιωάννου Αγγελόπουλου, 1873), αλλά δημοσιεύτηκαν πολλές κρίσεις και κυρίως επικρίσεις για τη βράβευση αυτή. Για τους δύο αυτούς διαγωνισμούς βλ. Κασίνης (2003: 53–83).

60. *Η Κόλασις του Δάντου εξελληνισθείσα εμμέτρως, και με σημειώσεις εξηγητικής, ιστορικής και φιλολογικής αναπτυχθείσα κατά τα πρώτα πέντε άσματα*, υπό Παναγιώτη Βεργωτή, εν Κεφαλληνία, εκ του τυπογραφείου «Η Κεφαλληνία», 1865. Βλ. Κασίνης (2006: αρ. 941) και Ηλιού και Πολέμη (2006: αρ. 1865: 262). Οι κρίσεις για τη μετάφραση αυτή του 1865 δημοσιεύτηκαν από τον Βεργωτή (1882: 12–33).

61. *Η Κόλασις του Ντάντε*. Ραψωδία Ε', μετάφρασις Π. Βεργωτή, έκδοσις Β' διωρθωμένη, Αργοστόλι, Τύποις Προόδου, 1875. Βλ. Κασίνης (2006: αρ. 1509).

62. Πανάς (1876: 2–3).

καν, αλλά κατά τον Αλισανδράτο, είναι «τόσο “αδούλευτη”, ώστε αποκλείεται να είναι αυτή που έστειλε στον Οικονόμιο διαγωνισμό».⁶³

Η τρίτη επίσης έμμετρη μετάφραση στη δημοτική του πέμπτου άσματος της «Κόλασης» από τον Βεργωτή είναι αυτή που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Παρθενών* του έτους 1878 με «Προοίμιο του μεταφραστή», όπου μεταξύ άλλων αναφέρει: «Εάν ευτυχίσωμεν ποτέ να εκδώσωμεν εις φως την μετάφρασιν της Κολάσεως ολόκληρον, θα προσπαθήσωμεν να καταδείξωμεν και πόσον, από τα χρυσωρυχεία της προγονικής αρχαιότητας, μέταλλον πολύτιμον υπάρχει εις το ιταλικόν τούτο αρχιτεκτόνημα». Επιπλέον, στο τέλος της μετάφρασης σημειώνεται από τον μεταφραστή: «Ολόκληρον μετάφρασιν της Κολάσεως επαρουσιάσαμεν κατά το επίτηδες διαγώνισμα του 1875.⁶⁴ Η μετάφρασις δεν ελήφθη υπ’ όψιν, διότι είχαν παρέλθει τινές ημέραι και ώραι από την ταχθείσαν προθεσίαν!... Ελήφθησαν δε υπ’ όψιν και επηνέθησαν μεταφράσεις πλήρεις πεζότητος, κατά την ομολογίαν των κριτών. Ημείς φρονούμεν ότι η δάφνη δια μίαν καλήν μετάφρασιν του εξόχου ποιητού της Ιταλίας έπρεπε να μείνη πολύν καιρόν εις τους δαφνώνας». Η συγκεκριμένη μετάφραση μαζί με το προοίμιο του μεταφραστή επανεκδόθηκε στο βιβλίο πολεμικής που εξέδωσε ο Βεργωτής με τίτλο *Τα Παραδείσια της Κολάσεως* (1882), όπου παρατίθενται δικά του σχόλια για τη μετάφρασή του και για τις μεταφράσεις της «Κόλασης» από τους Γ. Ε. Αντωνιάδη,⁶⁵ Κ. Μουσούρο⁶⁶ και Π. Ι. Μαυροκέφαλο.⁶⁷

Η ποιητική μετάφραση κυρίως των πέντε πρώτων ασμάτων της «Κόλασης» του Dante απασχόλησε τον Βεργωτή και στη συνέχεια, κα-

63. Αλισανδράτος (1965: 118).

64. Εννοεί προφανώς τον Οικονόμιο μεταφραστικό αγώνα του 1873, για τον οποίο η Έκθεση της Επιτροπής δεν δημοσιεύτηκε ολόκληρη, αλλά ανακοινώθηκε στα τέλη του 1874 και η σχετική συζήτηση στον τύπο άρχισε από τον Ιανουάριο του 1875 και διήρκεσε περίπου ένα εξάμηνο.

65. Αντωνιάδης (1874: 566–94). Ο Αντωνιάδης μετάφρασε επίσης τον «Παράδεισο» (1881) και ολόκληρη τη *Θεία Κωμωδία*: Δάντου Αλιγγιέρου *Θεία Κωμωδία*, μετάφρασις έμμετρος υπό Γεωργίου Εμμ. Αντωνιάδου βραβευθείσα εν τω Οικονομείω Αγώνι, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ. Αντωνιάδου, 1881. Βλ. Κασίνης (2006: αρ. 1966).

66. Δάντου, *Ο Άδης*, μετάφρασις Κωνσταντίνου Μουσούρου, εν Λονδίνω 1882 (βλ. Κασίνης, 2006: αρ. 2026). Η μετάφραση είναι στην αρχαιζουσα, όπως και οι μεταφράσεις από τον ίδιο των κειμένων «Το Καθαρτήριο» (1884) και «Ο Παράδεισος» (1885).

67. Π. Ι. Μαυροκέφαλος, *Ο Άδης του Δάντου εξελληνισθείς υπό Π. Ι. Μ.*, εν Κεφαλληνία, τύποις Προόδου, 1876. Βλ. Κασίνης (2006: αρ. 1600). Η μετάφραση είναι στην καθαρεύουσα.

θώς δημοσιεύτηκαν και άλλες μεταγενέστερες μεταφράσεις του.⁶⁸ Εύλογα ο Αλισανδράτος, σχολιάζοντας το μεταφραστικό έργο του Βεργωτή, παρατηρεί ότι «προσπαθούσε πάντα ν' αποδώσει πιστότερα το νόημα, να συμπυκνώσει τη φράση, να δώσει μουσικότητα και πλαστικότητα στο στίχο, μ' ένα λόγο να μείνει πιστός στο μεγάλο ποιητή χρησιμοποιώντας τη φρεσκάδα της δημοτικής χωρίς να προδώσει την ποίηση».⁶⁹

Δεδομένου του απόηχου του Οικονόμιου μεταφραστικού διαγωνισμού για τη μετάφραση της «Κόλασης» του Δάντη και των αλληπάλληλων συζητήσεων που ακολούθησαν, δεν είναι περίεργο που ο Παναγιώτης Πανάς,⁷⁰ φίλος και υπερασπιστής του Βεργωτή, δημοσιεύει επίσης στο περιοδικό *Παρθενών* μια δική του έμμετρη μετάφραση στη δημοτική ενός επεισοδίου της «Κόλασης» με τον τίτλο «Φραγγίσκη η εξ Αριμίνου». Για το επεισόδιο αυτό ο Βεργωτής στο προοίμιο της δικής του μετάφρασης στο περιοδικό επισημαίνει τα ακόλουθα: «Το πέμπτον άσμα της Κολάσεως [...] περιέχει το αμίμητον επεισόδιον της Φραντσέσκας. Οι γονείς της ήθελαν να την υπανδρεύσουν με ασχημότατον πρόσωπον [...] Ετεχνάσθησαν απάτην [...] Μαργαρίτης πολύτιμος της Θείας Κωμωδίας είναι το επεισόδιον τούτο. Ευρίσκεται τω όντι εις τρικυμίαν αμυχανίας η ψυχή τι πρώτον να θαυμάση εις αυτό, την απaráμιλλον τέχνην, την αβροτάτην λεπτότητα της περιγραφής, ή τα υψηλά διδάγματα, τα οποία δύνανται ν' αντλήσουν αι καρδίαι [...] Τω όντι η δραματική αύτη παράστασις είναι σωφρονιστικωτάτη νουθεσία, την οποίαν απευθύνει προς την κοινωνίαν η ποίησις».⁷¹

Όπως συμβαίνει στα περισσότερα φιλολογικά περιοδικά του 19^{ου} αιώνα, και στο περιοδικό *Παρθενών* είναι εμφανές το προβάδισμα των μεταφρασμένων διηγημάτων (36) έναντι άλλων πεζογραφικών ειδών, το οποίο συνδέεται κυρίως με την απήχηση που έχει το είδος αυτό στο

68. Για τις μεταφράσεις αυτές του Βεργωτή (τρεις νεότερες εκδόσεις και δύο ανατυπώσεις) βλ. Αλισανδράτος (1965: 123). Ενδεικτικά επισημαίνουμε τη μετάφραση με τίτλο «Η Κόλαση του Ντάντε. Τραγούδι πέμπτο», *Εστία*, τόμ. Γ', 35/22 (30 Μαρτ. 1893): 349-50.

69. Αλισανδράτος (1965: 123).

70. Ο Κεφαλλονίτης λόγιος Παναγιώτης Πανάς (1832-1896), γνωστός για το ποιητικό, δημοσιογραφικό και μεταφραστικό του έργο και για την πολιτική του δράση, συμπορεύτηκε με το κίνημα του επανησιακού ριζοσπαστισμού και υπέστη αλληπάλληλες διώξεις. Υπήρξε ιδρυτής του φιλελεύθερου συλλόγου «Ο Ρήγας» (μαζί με τον Ρόκκο Χοϊδά), εκδότης βραχύβιων εφημερίδων (*Εξέγερσις*, *Κεραυνός*, *Σφήκα* κ.ά.) και συντάκτης των εντύπων *Ασμοδαίος*, *Εβδομάς*, *Ποιητικός Ανθών*, *Ραμπαγάς* κ.ά. Μετέφρασε Alfieri, Boccaccio, Dickens, Ossian, Poe, Racine κ.ά. και άσκησε καυστική κριτική εναντίον του αποστάτη της σολωμικής και επανησιακής σχολής Α. Βαλαωρίτη. Για το έργο του βλ. Σταυροπούλου (1987) και Θεοδωράτος (1964: 168-74). Βλ. ακόμη Ζώης (1963: 627-8).

71. *Παρθενών*, 4/10 (19 Νοεμ. 1878): 78-9.

αναγνωστικό κοινό των περιοδικών, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1850 κι έπειτα, οπότε γίνεται αντιληπτή η εκτεταμένη παρουσία του διηγήματος σε έντυπα που αποτελούν και τους «κύριους μοχλούς της ανάπτυξης του».⁷² Αντιθέτως, στις αυτοτελείς εκδόσεις μεταφρασμένων λογοτεχνικών έργων κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19^{ου} αιώνα τη μερίδα του λέοντος κατέχει το μυθιστόρημα,⁷³ γεγονός που συμβάλλει στη δημοτικότητα του σε μια μετεπαναστατική περίοδο με έντονες ξενοφοβικές και εθνικιστικές εκδηλώσεις και κατ' επέκταση οδηγεί στην πολεμική εναντίον του είδους.⁷⁴

Επιπλέον, τα μεταφρασμένα διηγήματα που απαντούν στις σελίδες του *Παρθενώνα* υπερτερούν αριθμητικά τόσο απέναντι στα πρωτότυπα δημοσιευμένα διηγήματα (4) όσο και απέναντι στις μεταφράσεις μυθιστορημάτων και νουβελών (11).⁷⁵ Τα περισσότερα από αυτά μεταφράζονται από τη γαλλική γλώσσα (19 στο σύνολό τους), γεγονός που συνδέεται με την ανάκαμψη του γαλλικού διηγήματος έναντι του επιφυλλιδικού μυθιστορήματος κατά τη δεκαετία του 1870 κ.έ. χάρη στην εμφάνιση αξιόλογων νέων διηγηματογράφων, όπως οι A. Daudet, A. de Villers de L'Isle-Adam, J. Barbey d'Aureville και G. de Maupassant.⁷⁶ Έτσι, μετα-

72. Μουλλάς (1980: κς' και λ' -λα'). Πιο συγκεκριμένα, για το θέμα αυτό ο Μουλλάς παρατηρεί: «Είναι φανερό πως το ενιαίο όραμα του παρελθόντος υποχωρεί τώρα μπροστά σ' ένα παρόν γεμάτο από σκόρπιες, ανάλαφρες και κατακερματισμένες εικόνες. Έτσι, το περιοδικό τεμαχίζει την ολική γνώση, προάγει τη συντομία, καταξιώνει τη μερικότητα, προβάλλει την επικαιρότητα· είναι το φυτώριο του διηγήματος» (1980: λβ'). Για την παρουσία του διηγήματος σε δύο μεγάλα περιοδικά του 19^{ου} αιώνα βλ. και Λούδη (2005).

73. Ο Κ. Γ. Κασίνης αποδίδει το προβάδισμα του μεταφρασμένου μυθιστορήματος στον ελληνικό χώρο από το 1845 κ.ε. κυρίως σε εκδοτικά συμφέροντα (1998: 16). Από την άλλη, η Πόπη Πολέμη συνδέει την κυριαρχία της πεζογραφίας στην ελληνική ενδοχώρα της περιόδου 1864-1900 με την ανάπτυξη ενός νέου αναγνωστικού κοινού, αστικού και συχνά γυναικείου (2006: 24-5).

74. Όπως υποστηρίζει και η Σοφία Ντενίση, η αλλαγή που παρατηρείται μετά το 1845 ως προς το κριτήριο επιλογής των προς μετάφραση μυθιστορημάτων (από το «ωφέλιμο» στο «τερπνό»), σε συνδυασμό με τη δημοσίευσή τους σε συνέχειες, συμβάλλει σημαντικά στην αύξηση των μεταφράσεων ξενόγλωσσων μυθιστορημάτων αλλά και των δριμύτατων επικρίσεων για διαφθορά των ηθών εξαιτίας της ανάγνωσής τους (1995: 14-15). Βλ. και Αλέξης Πολίτης (1999: 85-96).

75. Αντιστροφή στην αναλογία των δημοσιευμένων στον περιοδικό τύπο μεταφρασμένων και πρωτότυπων διηγημάτων σημειώνεται ουσιαστικά μετά την προκήρυξη διαγωνισμού διηγήματος στην *Εστία* το 1883 και συμβαδίζει με σημαντικές αλλαγές στον χώρο της νεοελληνικής πεζογραφίας: στροφή προς τον νατουραλισμό, κάμψη του ιστορικού μυθιστορήματος και καλλιέργεια του ηθογραφικού διηγήματος. Για τον ρόλο της *Εστίας* στη διαμόρφωση ενός ηθογραφικού τύπου διηγήματος, στο οποίο αποτυπώνονται με τρόπο ρεαλιστικό τα καθημερινά στιγμιότυπα της αγροτικής ζωής βλ. Παπακώστας (1982).

76. Λούδη (2005: 28).

φράζονται δείγματα της σύγχρονης γαλλικής διηγηματογραφίας, όπως διηγήματα των Paul Féval, Frédéric Soulié, Xavier de Montépin, Paul de Kock, George Sand και πολλών άλλων γάλλων συγγραφέων, που δεν κατονομάζονται.

Στα περισσότερα από τα διηγήματα που μεταφράζονται στον *Παρθενώνα* συνυπάρχουν ρομαντικά στοιχεία (π.χ. ο άδοξος έρωτας, ο θάνατος, η υπερβολή, το εξωπραγματικό στοιχείο, η επαναστατική δράση, ο εξωτισμός) με στοιχεία ρεαλιστικά (π.χ. η επαφή με τη σύγχρονη ή την πρόσφατη ιστορική πραγματικότητα, η έκθεση πτυχών της σκληρής και αποκρουστικής πραγματικότητας, η προβολή διεφθαρμένων ηρώων ή ατόμων του υποκόσμου). Έτσι, η υιοθέτηση μιας ρεαλιστικότερης πλοκής με νατουραλιστικές όψεις της αντίξοης πραγματικότητας αλλά και ίχνη ενός όψιμου ρομαντισμού γίνεται αντιληπτή σε αρκετά διηγήματα, όπως στο διήγημα «Ολδύνα» του πολωνού Julian Szotarski⁷⁷ και στο διήγημα «Ο κύριος του κυρίου» του επίσης πολωνού Adolf Krosnowski (σε μετάφραση του Ν. Κλεινιά) ή στα ακόλουθα ανυπόγραφα διηγήματα: «Θεοβάλδος», «Ο πρώτος έρωσ του Νωδιέ», «Η θυσία του Βεετχόφεν», «Μία νυξ εν χαρτοπαιγνίω», «Ανανδρία», «Εν μυστήριον» κ.ά. Η απομυθοποίηση του ρομαντικού έρωτα επιχειρείται επίσης και στα μεταφρασμένα από τον Ε. Σχινά αφηγήματα του Anichs: «Τα βασίλεια των ερώτων», «Η πικρά της κόρης έξοδος» και «Η νυξ». Η ανάγκη επαφής με τη σύγχρονη ή την ιστορική πραγματικότητα διαφαίνεται και από την επιλογή προς μετάφραση διηγημάτων με αναφορές σε συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους, ιστορικά γεγονότα και ιστορικά πρόσωπα (π.χ. «Μαρίνα», «Ο άγνωστος Θεός» της George Sand, «Παιδική ηλικία του Γκαίτε» του Champfleury⁷⁸ κ.ά.), σύγχρονων αφηγημάτων με φιλοσοφικό χαρακτήρα (π.χ. «Συμβουλαί εις τους εν ώρα γάμου» του Octave Feuillet, «Αξιώματα και σκέψεις περί των γυναικών εν γένει» του Honoré de Balzac), καθώς και των περιηγητικών κειμένων «Ο Λαζαρόνος» και «Οι Λαζαρόνοι της Νεαπόλεως και ο Άγιος Ιωσήφ» του Alexandre Dumas (père).

Μια σθεναρή διηγηματογραφική τάση του 19^{ου} αιώνα που εκπροσωπείται σε ικανοποιητικό βαθμό από τις επιλογές μεταφρασμένων διηγημάτων του περιοδικού *Παρθενών* αποτελεί και η κατηγορία των «παρα-

77. Περιλαμβάνεται στη συλλογή *Skizzen aus Polen: Aus der brieftasche eines polnischen officiers* (1832).

78. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Jules Husson Champfleury επιχειρεί ένα χρόνο μετά την πρώτη χρήση του όρου «ρεαλισμός» από τον Edmond Duranty το 1856, τη θεωρητική περιγραφή του ρεαλισμού στο βιβλίο του με τίτλο *Le réalisme* (1857).

μυθικών» διηγημάτων.⁷⁹ Πρόκειται για διηγήματα ποικίλης προέλευσης με ιστορίες διανθισμένες με άφθονα ανορθολογικά στοιχεία, που κινούνται στη σφαίρα του φανταστικού, όπως είναι «Αι πηλοβάτιδες της ευτυχίας» του Hans Christian Andersen, «Η εκκοπέισα χειρ» και «Ο καλίφης πελαργός (Ανατολικόν διήγημα)» του Wilhelm Hauff, καθώς και «Οι αστερές έμποροι των εθνών».

Γενικότερα τα μεταφρασμένα διηγήματα που ανήκουν στη λογοτεχνία του φανταστικού και απαντούν στο περιοδικό είναι αρκετά κι επιβεβαιώνουν τη σύγχρονη ευρωπαϊκή τάση καλλιέργειας της εξωτικής και κυρίως της ανατολίτικης μυθοπλασίας. Τα περισσότερα από αυτά μεταφράζονται από τον Ν. Γ. Πολίτη με την υπογραφή «Ν.Γ.Π.»,⁸⁰ όπως «Απίθανος ιστορία» του Montépin και «Αι πηλοβάτιδες της ευτυχίας»⁸¹ του Andersen ή είναι ανυπόγραφα, όπως «Η 1002^α νυξ»⁸² του Poe κι ένα απόσπασμα από το μυθιστόρημα του About με τίτλο *Φουγάς: ο πρώην νεκρός*. Σύμφωνα με τη Γεωργία Γκότση, τα διηγήματα «Ο καλίφης πελαργός (Ανατολικόν διήγημα)» του Hauff και «Ιστορία ενός φαντάσματος»⁸³ του Dickens, που φέρουν την υπογραφή «Π.», επίσης μεταφράζο-

79. Πρόκειται για ρομαντικές στην πλειοψηφία τους θαυμαστές ή μαγικές ιστορίες που δεν αποτελούν μέρος της προφορικής λαϊκής παράδοσης, αλλά έχουν συνθεθεί από επώνυμους συγγραφείς. Ο αγγλικός όρος που αποδίδεται στο είδος αυτό της διηγηματογραφίας είναι «fairy-story», ενώ ο αντίστοιχος γερμανικός είναι «Märchen» («παραμύθι για ενήλικες»). Βλ. σχετικά Travers (2005: 91-5).

80. Στο περιοδικό *Παρθενών* απαντούν και οι ακόλουθες πεζές μεταφράσεις με εκτενείς ηθολογικές περιγραφές: «Ο Λαζαρόνος» και «Οι Λαζαρόνοι της Νεαπόλεως και ο Άγιος Ιωσήφ» του Alexandre Dumas (père), από τις οποίες η δεύτερη φέρει την υπογραφή του Ν. Γ. Πολίτη και «Μαθηταί εκπαιδευτηρίου εν αμάξη» του Paul de Kock, που δημοσιεύεται ανυπόγραφο και αποδίδεται από την Γεωργία Γκότση επίσης στον Πολίτη (2009: 245). Για τα δύο παραπάνω μεταφρασμένα αποσπάσματα από το αφήγημα του Dumas με τίτλο *Le Corricolo* (1843), η Βίκυ Καλαντζοπούλου επισημαίνει ότι η ηθολογική διάσταση αποδίδεται στην επικράτεια του ρομαντισμού (2006: 62).

81. Η συγκεκριμένη μετάφραση με ορισμένες τροποποιήσεις ανατυπώθηκε στο Παράρτημα της *Εικονογραφημένης Εστίας* (Ιαν.-Ιούν. 1892): 1-12.

82. Κατά την Γ. Γκότση, η οποία αποδίδει τη συγκεκριμένη μετάφραση στον Νικόλαο Γ. Πολίτη (2005: 26-29), ο Πολίτης βασίστηκε στη μετάφραση της ιστορίας από τον Léon de Willy, η οποία δημοσιεύτηκε με τον τίτλο «La 1002e nuit» στο περιοδικό *L'Illustration* του 1856· βλ Γκότση (2009: 232). Η συγκεκριμένη μετάφραση, δημοσιευμένη στο περ. *Παρθενών* το 1872, αναδεικνύει τον Ν. Γ. Πολίτη σε πρώτο μεταφραστή του Poe στην Ελλάδα, γεγονός που τροποποιεί τα παλαιότερα ερευνητικά πορίσματα της Α. Γεωργαντά, σύμφωνα με τα οποία θεωρούνταν πρώτη η μετάφραση κειμένου του Poe από τον Ε. Ροΐδη στο περ. *Παρνασσός*, 1/1 (30 Ιαν. 1877). Βλ. Γεωργαντά (1985: 34-42).

83. Η συγκεκριμένη μετάφραση ανατυπώθηκε επίσης ανυπόγραφη και με την ένδειξη «Παρθενών» στο τέλος του διηγήματος στο *Οικογενειακόν Ημερολόγιον του έτους 1878* (Αθήνησιν: εκ του τυπογραφείου Πέτρου Περρή, 1877): 48-53.

νται από τον Ν. Γ. Πολίτη, ο οποίος δεδομένης της έρευνας που διενεργούσε συστηματικά στο χώρο της λαϊκής μυθολογίας και παράδοσης εκδήλωσε και στη συνέχεια μια σταθερή μεταφραστική προτίμηση για τη λογοτεχνία του φανταστικού, όπου προβάλλεται το θαυμαστό, το παραμυθικό, το παράδοξο ή το απίθανο.⁸⁴ Τέλος, το διήγημα «Η εκκοπείσα χειρ» του Hauff μεταφράζεται από τον Δ. Ποταμιάνο.⁸⁵

Τα μεταφρασμένα μυθιστορήματα (9 συνολικά), που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Παρθενών*, υπερέχουν δικαιολογημένα έναντι των πρωτότυπων δημοσιευμένων μυθιστορημάτων. Στις περισσότερες περιπτώσεις προηγείται αναγγελία της δημοσίευσής τους σε συνέχειες, η οποία εξυπηρετεί τη διαφήμισή τους στο αναγνωστικό κοινό και την προσέλκυση αναγνωστών και υπογραμμίζει την παιδαγωγική σκοπιμότητά τους ή τον ευρύτερο δημοφιλή χαρακτήρα τους. Πρόκειται για μεταφράσεις, συχνά ημιτελείς γαλλικών μυθιστορημάτων (8 από τις 9) των συγγραφέων Edmond About, Alexandre Dumas (père), Lucien Biart, Paul Féval, Octave Féfé, Ponson du Terrail, Emmanuel Gonzalés και M. L. Gagneur.

Και στα εκτενέστερα αυτά πεζογραφήματα υιοθετείται κατά κανόνα μια περιπετειώδης αληθοφανής αφήγηση, μέσα από την οποία σκιαγραφείται η σύγχρονη ή πρόσφατη ιστορική πραγματικότητα με καταγραφή των χωροχρονικών προσδιορισμών και ιδιαίτερη εστίαση σε χαρακτηριστικά για την εποχή πολιτικοκοινωνικά γεγονότα ή σε ξεχωριστές επιστημονικές ανακαλύψεις, χωρίς να απουσιάζουν τα ρομαντικά κατάλοιπα. Ενδεικτικές τέτοιες περιπτώσεις αποτελούν οι ακόλουθες: *Το λευκόν ρόδον των Κερμαδέκ* της Marie Muller, *Οι άδρατοι ή το μυστικόν του κυρ Πέτρου* του Octave Féfé και *Το πηδάλιον του Αεροστάτου* του Alfred Assollant. Ειδικότερα, η γαλλική πραγματικότητα της ναπολεόντειας περιόδου αναδύεται στο μυθιστόρημα *Αι λύκαινοι του Μασεκούλ* του Alexandre Dumas (père), όπως και στην κωμωδία *Γυναικομαχία ή Μονομαχία εξ έρωτος* των Eugène Scribe και Ernest Legouvé. Ο συγχρωτισμός όψιμων ρομαντικών στοιχείων και νατουραλιστικών στοιχείων κυριαρχεί σε αφηγήσεις που εστιάζουν θεματικά στην ερωτική απιστία, όπως συμβαίνει στο μυθιστόρημα *Κάρμεν και Αναΐς* του Ponson du

84. Βλ. Γκότση (2009: 225-49).

85. Ο νομικός Δημήτριος Ποταμιάνος ήταν εγγονός του αγωνιστή Ευάγγελου Ποταμιάνου και γιος του δημοσιογράφου και βουλευτή Ηλία Ποταμιάνου, που διετέλεσε διευθυντής της εφ. *Αυγής* και συντάκτης της εφ. *Εφημερίς των συζητήσεων*. Διετέλεσε πρόεδρος εφετών και συνέγραψε αξιόλογες νομικές πραγματείες. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Π. Δρανδάκης), τόμ. Κ' (21956: 599).

Terrail, στη νουβέλα *Η κυρά (Μπαρίνια) Όλγα* του Leopold von Sacher-Masoch,⁸⁶ στα ιταλικά πεζογραφήματα *Μυθιστόρημα πλουσιού νέου και Μάθημα εγκαίρως* δοθέν αγνώστων συγγραφέων, στο γαλλικό διήγημα με τίτλο *Καταδίκου αθωότης* αγνώστου συγγραφέα κ.ά.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, βέβαια, η ρεαλιστική απόδοση της πραγματικότητας συνδυάζεται με το φανταστικό ή το εξωτικό στοιχείο, όπως στα μυθιστορήματα *Φουγάς: ο πρώην νεκρός*⁸⁷ του Edmond About, *Ο μυστηριώδης θάλαμος* του Paul Féval ή *Το κοιμώμενο νερόν: σκηναί της μεξικάνικης ζωής* του Lucien Biart. Μια ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν και τα γαλλικά ρωσόθεμα μυθιστορήματα (*Ρώσικοι έρωτες* και *Αι ρωσίδες παρθένοι ή σκηναί των Μηδενιστών*⁸⁸ των Emmanuel Gonzalés και M. L. Gagneur αντίστοιχα), στα οποία προβάλλονται ερωτικές ιστορίες ενώ παράλληλα αποτυπώνεται η σκληρότητα της διαβίωσης στην τσαρική Ρωσία και περιγράφεται η υπόγεια επαναστατική δράση. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι ο αγώνας ενάντια στους φορείς της εξουσίας, κυρίως της βασιλείας, προβάλλεται και σε άλλα μεταφρασμένα πεζογραφήματα του περιοδικού.

Εξαιτίας της τεράστιας εμπορικής επιτυχίας λαϊκών, κυρίως γαλλικών μυθιστορημάτων με έκδηλη θεματική εστίαση στη σατανογραφία και στον αποκρυφισμό,⁸⁹ παρατηρούνται και αρκετά κείμενα, πεζογρα-

86. Η μετάφραση στην ελληνική έγινε μάλλον από τη γαλλική μετάφραση με τίτλο «La Barina Olga: récit de la Petite-Russie», *Revue des Deux Mondes*, 106 (15 Αυγ. 1873): 854–92 και συνοδεύεται από πραγματολογικές και μεταφρασιολογικές σημειώσεις του μεταφραστή. Σε μια από αυτές επισημαίνεται η προτίμηση τού όρου «μυθοπλαστία», που προτείνει ο Δημήτριος Πανατζής, έναντι των όρων «μυθιστορία» και «μυθιστόρημα».

87. Στο περ. *Παρθενών* μεταφράζεται ένα απόσπασμα (έξι πρώτα κεφάλαια) του μυθιστορηματος από τον Νικόλαο Γ. Πολίτη, ενώ ολόκληρο το μυθιστόρημα μεταφράστηκε στο περ. *Παρνασσός* από τον Παναγιώτη Ιω. Φέρμπο με τον τίτλο «Ο Απεξηραμένος Συναγματάρχης», 2–3 (1878–1879), 2: 549–62, 643–53, 712–27, 797–808, 886–93, 958–72 και 3: 59–71, 138–52, 233–50, 340–52, 407–16.

88. Παρατίθεται η εξαγγελία της δημοσίευσης του μυθιστορηματος: «Λίαν προσεχώς ο *Παρθενών* άρχεται της δημοσίευσεως των *Ρωσίδων Παρθένων*, νεωτάτω μυθιστορήματι, εν τω οποίω αποκαλύπτονται τα πλείστα των μυστηρίων των ΜΗΔΕΝΙΣΤΩΝ και δίδεται πλήρης ιδέα τω αναγνώστη της σκοτιού εταιρίας της υποσκαπτούσης τα κράτη των Τσάρων και απειλούσης εν τω μέλλοντι σύμπαντα τον κόσμον. Το ωραίον και μεγαλοπρεπές αυτό σύγγραμμα της διακεκριμένης μυθιστοριογράφου κ. Gagneur αναγιγνώσκειται απλήτως εν τη εσπερία, και πριν συντελεσθή η έκδοσις του, μεταφράζεται εις απάσας τας γλώσσας». (*Παρθενών*, 3/29 [3 Απρ. 1879]: 225).

89. Πρόκειται μάλλον για κείμενα γραμμένα υπό την επίδραση της λογοτεχνικής σχολής που ο Ch. Nodier ονόμασε «frénétique». Η συγκεκριμένη λογοτεχνική τάση καλλιεργήθηκε κυρίως στην πρώιμη περίοδο του ρομαντισμού με στόχο την πρόκληση του τρόμου των αναγνωστών με μια θεματική μακάβρια (βρικόλακες, τέρατα, αιματηρές εκτελέσεις

φήματα και θεατρικά με ανάλογη θεματική μεταξύ των μεταφράσεων που προτιμώνται από την ομάδα έκδοσης του περιοδικού. Στα κείμενα αυτά, με κυρίαρχα θέματα τα θέματα του θανάτου και της νεκρανάστασης και πρωταγωνιστικές μορφές αυτές του διαβόλου, του βρικόλακα ή του φαντάσματος, συγκαταλέγεται το τρίπρακτο δράμα με τίτλο *Απομνημονεύματα του διαβόλου* (*Les mémoires du diable*) των E. Arago και Paul Vermond, η αποσπασματική μετάφραση με τίτλο *Φουγάς: ο πρώην νεκρός του μυθιστορήματος του Edmond About* *L'homme à l'oreille cassée*, το μυθιστόρημα με τίτλο *Ο μυστηριώδης θάλαμος* (*La tapisserie*) του Paul Féval, το διήγημα με τίτλο «Το φίλημα» του Frédéric Soulié,⁹⁰ η «Ιστορία ενός φαντάσματος» («The Ghost-Raiser») του Charles Dickens, τα διηγήματα αγνώστων συγγραφέων με τίτλους «Ο βρικόλαξ» και «Έν μυστήριον» κ.ά.

Τέλος, από τα θεατρικά έργα που μεταφράζονται και δημοσιεύονται στις σελίδες του περιοδικού (συνολικά 10) τα περισσότερα αποτελούν κωμωδίες, κυρίως γαλλικές, με έκδηλο σατιρικό χαρακτήρα. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν οι κωμωδίες στις οποίες κυριαρχεί η φάρσα: *Δεν ηξεύρει γράμματα* του Anton Moritz Grandjean (σε μετάφραση Α. Σ. Βλάχου) και *Βροχή και ευδία* του Léon Gozlan (σε μετάφραση Π. Φέρμπου). Σατιρικό χαρακτήρα έχουν επίσης ο διάλογος *Μεταξύ συνοίκων* αγνώστου συγγραφέα, η κωμωδία *Ο μάγειρος γραμματεύς* αγνώστου συγγραφέα και η μονόπρακτη κωμωδία *Ο εγωισμός παντού* του Alphonse Karr. Δραματικό χαρακτήρα έχουν τα θεατρικά κείμενα *Δούλος και κύριος* του Ernest Legouvé, *Ιουλία και Ρωμαίος* του William Shakespeare (σε μετάφραση Α. Σ. και Π. Κ. αντίστοιχα)⁹¹ κι *Ερνάνης* του Victor Hugo (σε μετάφραση Γ. Παράσχου).⁹² Αξιοσημείωτη είναι και η μετάφραση με τίτλο *Απομνημονεύματα του διαβόλου* μιας γαλλικής «comédie-

---

κτλ.), η οποία είχε καταβολές στα μυθιστορήματα του μαρκήσιου de Sade και στη «σατανική» ποίηση του Byron. Βλ. το παραπάνω λήμμα στο Sandra W. Dolbow (1986).

90. Βλ. και του ίδιου μυθιστόρημα με τίτλο *Τα απομνημονεύματα του διαβόλου* (1837–1838), μεταφρασμένο στην ελληνική το 1859 και το 1864.

91. Η μετάφραση γίνεται σε πεζό λόγο και εκδίδεται αυτοτελώς: *Ρωμαίος και Ιουλία*. *Δράμα εις πράξεις πέντε*, μετάφρασις Α. Γ. Σκαλίδου, Εν Αθήναις 1873. Βλ. σχετικά: «Βιβλία Νεοφανή», *Παρθενών*, 3/25 (1 Ιουλ. 1873): 41.

92. Μεταφράζεται έμμετρα ο «μονόλογος Καρόλου» από την Πράξη Δ', Σκηνή Β' του δράματος *Hernani, ou l'Honneur Castillan*, που πρωτοπαίχτηκε στις 25 Φεβρουαρίου 1830. Στο συγκεκριμένο δράμα του Hugo βασίστηκε η τετράπρακτη όπερα *Ernani* του Giuseppe Verdi (1η παράσταση: 9 Μαρτίου 1844 στο Teatro «La Fenice» της Βενετίας).

vaudeville»⁹³ των E. Arago και Paul Vermond, θεατρικού είδους κυρίως του 19^{ου} αι. που συγγενεύει με το ελληνικό κωμειδύλλιο.

Η μεταφρασμένη λογοτεχνική ύλη της πρώτης περιόδου υπερέχει εμφανέστατα έναντι της αντίστοιχης ύλης της δεύτερης περιόδου, καθώς εντοπίζονται συνολικά 54 μεταφράσεις στα τεύχη της πρώτης περιόδου έναντι των 24 μεταφράσεων λογοτεχνικών κειμένων που απαντούν στα τεύχη της δεύτερης περιόδου. Μεταφράζονται κυρίως διηγήματα (25 συνολικά), μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται λιγοστά αξιόλογα αγγλόγλωσσα διηγήματα των Poe και Dickens, αρκετά ρεαλιστικά κυρίως διηγήματα δημοφιλών γάλλων συγγραφέων (Kock, Montépin, Féval, Sand κ.ά.), καθώς και ορισμένων άλλων γνωστών ευρωπαϊών λογοτεχνών (Hauff, Andersen, Amicis κ.ά.). Δεν απουσιάζουν και οι μεταφράσεις σε συνέχειες επιλεγμένων εκτενέστερων πεζογραφημάτων, γαλλικών στην πλειοψηφία τους, όπως των About, Dumas (père), Biart, Muller, Assollant, Sacher-Masoch ή πεζών κειμένων των Balzac, Dumas (père), Dufour, Janin κ.ά. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι το σύνολο των θεατρικών γαλλόγλωσσων μεταφράσεων των Hugo, Legouvé, Scribe, Arago, Vermond, Karr, Gozlan, και Grandjean του περιοδικού δημοσιεύονται κατά την πρώτη αυτή περίοδο. Τέλος, από τα 14 μεταφρασμένα ποιήματα που απαντούν στα τεύχη του *Παρθενώνα* τα 8 εντοπίζονται σε τεύχη της πρώτης περιόδου. Οι επιλογές των ποιητικών μεταφράσεων αποδίδονται στις προτιμήσεις των μεταφραστών συνεργατών της περιόδου αυτής και συγκεκριμένα του Ν. Γ. Πολίτη, που μεταφράζει γαλλικά δημοτικά άσματα, του Ι. Παπαδιαμαντόπουλου, που μεταφράζει ποιητικά κείμενα των Goethe και Didier και των Αχ. Παράσχου και Έ. Legrand, που μεταφράζουν ποιήματα του V. Hugo. Με μεγαλύτερη συχνότητα μεταφράζονται ποιητικά ή θεατρικά κείμενα κείμενα των Hugo ή Goethe και πεζά κείμενα του Dumas (père).

Μεταξύ των μεταφράσεων της δεύτερης περιόδου το προβάδισμα έχουν επίσης τα πεζογραφήματα (18 συνολικά έναντι των 6 ποιημάτων) με πέντε εκτενή μυθιστορήματα των Terrail, Féval, Gonzalés, Gagneur, Féré που δημοσιεύονται σε συνέχειες, όλα τους γαλλικά, εννέα διηγήματα, στην πλειοψηφία τους γαλλικά των Anichs, Soulié, Moget, Cavaignac κ.ά., ένα διήγημα του πολωνού εμικρέ στη Γαλλία Krosnowski, που έγραψε και δημοσίευσε στα γαλλικά, όπως και ένα άλλο του επίσης πο-

---

93. Πρόκειται για θεατρικό είδος που εμφανίστηκε και καλλιεργήθηκε μετά τη δημιουργία του γαλλικού «Théâtre du Vaudeville» (1752) με πλοκή βασισμένη στην ίντριγκα και με πολλά λαϊκά τραγούδια ενσωματωμένα. Για τη σχέση του γαλλικού αυτού είδους με το κωμειδύλλιο βλ. Βαρελάς, (2005: 25-6).

λωνού εμικρέ στη Γερμανία Szotarksi, που έγραψε και δημοσίευσε στα γερμανικά σε μετάφραση του Ν. Κλεινιά, καθώς και δύο πεζά κείμενα, επίσης γαλλικά των Octave Feuillet και Sarah Bernhardt. Τα κείμενα αυτά αντλούνται κυρίως από τον ξένο περιοδικό τύπο και είναι τα περισσότερα αντιπροσωπευτικά της εύπεπτης γαλλικής πεζογραφίας της εποχής, γεγονός που επιβεβαιώνει την ποιοτική υποβάθμιση που χαρακτηρίζει τα δημοσιεύματα της δεύτερης περιόδου. Χρειάζεται, ωστόσο, να υπογραμμιστεί ότι η παρουσία μεταφράσεων εκτενών μυθιστορημάτων στα τεύχη της δεύτερης περιόδου υπερτερεί εμφανέστατα έναντι της αισθητά μειωμένης σε σχέση με την πρώτη περίοδο παρουσίας διηγημάτων (συνολικά 11).

Μειωμένος είναι ακόμη και ο αριθμός των ποιητικών μεταφράσεων που απαντούν στο περιοδικό κατά τη δεύτερη περίοδο της έκδοσής του. Ωστόσο, μεταξύ των έξι συνολικά ποιητικών μεταφράσεων που φιλοξενούνται στα τεύχη της δεύτερης περιόδου του *Παρθενώνα* ξεχωρίζουν αναμφισβήτητα οι μεταφράσεις αποσπασμάτων από την Κόλαση της *Θείας κωμωδίας* του Dante από τους Π. Βεργωτή και Π. Πανά. Στις υπόλοιπες ποιητικές μεταφράσεις της περιόδου συγκαταλέγονται δείγματα της σερβικής και της φιλανδικής ποίησης, που μεταφράζει ο Α. Παράσχος, προφανώς από διάμεσες μεταφράσεις, κι ένα ποίημα του Fr. Corrée σε μετάφραση από τα γαλλικά του Κλης.

Στις μεταφραστικές επιλογές του εντύπου υπερέχει ξεκάθαρα η γαλλόγλωση λογοτεχνία (με ποσοστό 66%), γεγονός που επιβεβαιώνει την γαλλομανία ως προς τις ελληνικές μεταφραστικές επιλογές του 19^{ου} αι. τόσο στις αυτοτελείς εκδόσεις όσο και στα περισσότερα ελληνικά περιοδικά του 19^{ου} αι.⁹⁴ Μεταφράζονται ρομαντικά ποιητικά κείμενα των Hugo, Didier, και Corrée, επιλεγμένα θεατρικά έργα, με σατιρικό χαρακτήρα τα περισσότερα, των Hugo, Karr, Arago και Vermond, Legouné, Scribe κ.ά., αλλά κυρίως πεζογραφήματα της σύγχρονης γαλλικής επιφυλλιδογραφίας γνωστών ή λιγότερο γνωστών πεζογράφων, όπως των Dumas (père), About, Sand, Féval, Kock, Montépin, Terrail, Soulié, Feuillet, Gonzalés, Muller, Gagneur, Biart, Assollant κ.ά, τα οποία μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά ενός όψιμου γαλλικού ρομαντισμού με έκδηλα ρεαλιστικά στοιχεία σε μικρό ή μεγαλύτερο βαθμό, αλλά και σατιρικά στοιχεία.

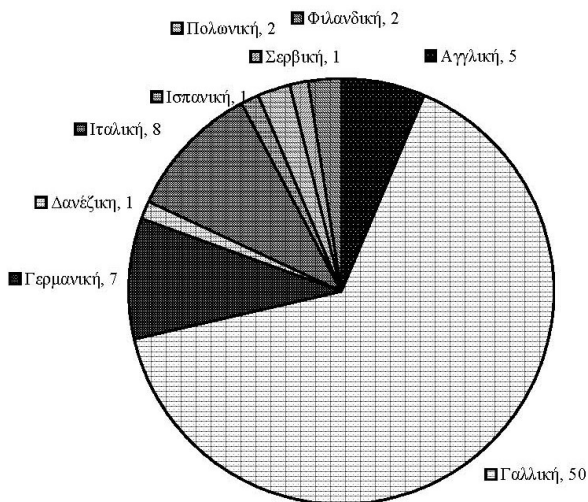
94. Τα υψηλά ποσοστά της μεταφρασμένης γαλλόγλωσης λογοτεχνίας κατά τον 19^ο αι. επισημαίνουν τόσο ο Κ. Γ. Κασίνης (2006: κα' κ.ε.) όσο και η Πολέμη (2006: 28, σημ. 40).

Η αυξημένη παρουσία της μεταφρασμένης ιταλικής λογοτεχνίας με ποσοστό 10% επί του συνόλου των μεταφράσεων του περιοδικού *Παρθενών* επιβεβαιώνει τη δεύτερη θέση που, σύμφωνα με τον Κασίνη, καταλαμβάνουν κατά τον 19^ο αιώνα οι αυτοτελώς εκδομένες μεταφράσεις από την ιταλική ή μέσω της ιταλικής γλώσσας.⁹⁵ Μεταξύ των ιταλικών λογοτεχνικών κειμένων που μεταφράζονται στο περιοδικό αξιολογώτερες είναι οι μεταφράσεις αποσπασμάτων από την «Κόλαση» της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη καθώς και των ηθικοδιδασκτικών διηγημάτων του Edmondo de Amicis και της Elisa Zwonar. Η γερμανική λογοτεχνία εκπροσωπείται στον *Παρθενώνα* με ρομαντικά ποιητικά κείμενα του Goethe και πεζογραφήματα των Hauff και Sacher-Masoch, που είναι αντιπροσωπευτικά της λογοτεχνίας του φανταστικού και του παράδοξου, καθώς και με μια κωμωδία του Grandjean. Οι μεταφράσεις αγγλόγλωσσων λογοτεχνικών κειμένων που φιλοξενούνται στον *Παρθενώνα* θεωρούνται επίσης ιδιαίτερα αξιόλογες, καθώς μεταφράζονται διηγήματα των Poe και Dickens κι ένα απόσπασμα από μια σαιξπηρική τραγωδία («Ιουλία και Ρωμαίος»). Πιθανότατα μέσω διάμεσων μεταφράσεων γαλλικών ή γερμανικών, μεταφράζονται τα δύο διηγήματα των πολωνών Krosnowski και Szotarski, που έγραψαν και δημοσίευσαν αντίστοιχα στα γαλλικά και στα γερμανικά, το διήγημα του δανού Andersen, αλλά και τα κείμενα της σερβικής, φιλανδικής και ενδεχομένης ισπανικής λογοτεχνίας. Εντύπωση βέβαια προξενεί η παντελής απουσία μεταφράσεων της ρωσικής λογοτεχνίας, ενώ φιλοξενούνται μεταφράσεις ρωσόθεμων πεζογραφημάτων.

Σε μια γενική θεώρηση των μεταφραστικών επιλογών του εντύπου διακρίνεται ο προσανατολισμός σε ορισμένα καταξιωμένα κείμενα της παλαιότερης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, όπως των Shakespeare, Dante και Goethe, αλλά ως επί το πλείστον διαπιστώνεται ότι μεταφράζονται επιλεγμένα δείγματα της σύγχρονης ευρωπαϊκής πεζογραφίας, τα οποία δημοσιεύονται για πρώτη φορά στον ξένο περιοδικό τύπο, πρωτότυπα ή μεταφρασμένα. Σε ό,τι αφορά στη μεταφρασμένη ύλη του περιοδικού, η αριθμητική υπεροχή της μεταφρασμένης πεζογραφίας και κυρίως της

95. Ο Κασίνης καταγράφει ένα ποσοστό 71,81% των αυτοτελώς εκδομένων κατά τον 18^ο αιώνα ελληνικών μεταφράσεων από την ιταλική ή μέσω της ιταλικής γλώσσας, το οποίο αποδίδει στη γεωγραφική γεινίαση των δύο χωρών, στη μακροχρόνια βενετική κυριαρχία και στη συνακόλουθη πολιτισμική επαφή ανάμεσα στο μητροπολιτικό κέντρο και τις βενετικές κτήσεις. Ωστόσο και στον 19ο αι., που σημειώνεται η κυριαρχία των μεταφράσεων από την γαλλική με ποσοστό 64,94%, οι μεταφράσεις από την ιταλική κατέχουν τη δεύτερη θέση με ποσοστό 13,56%. Βλ. Κασίνης (2006: κα' -κγ').

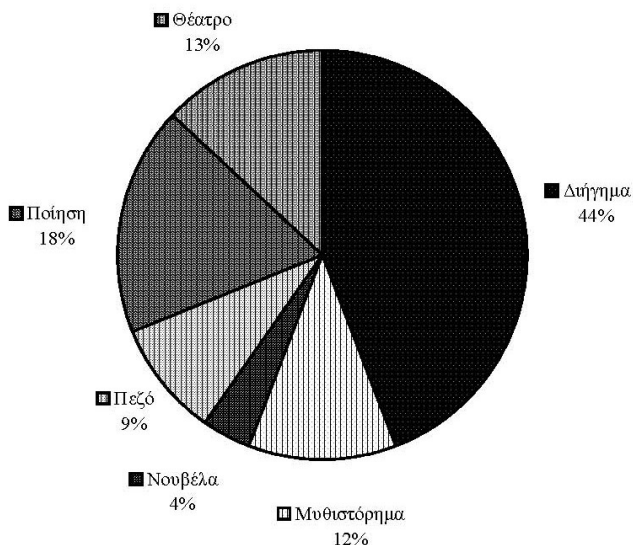
διηγηματογραφίας έναντι των άλλων ειδών της λογοτεχνίας, καθώς και η κυριαρχία των μεταφράσεων από τη γαλλική ή μέσω της γαλλικής γλώσσας εναρμονίζεται απόλυτα με τις κυρίαρχες μεταφραστικές τάσεις που χαρακτηρίζουν και τις αυτοτελείς εκδόσεις κατά τον 19^ο αιώνα. Οι μεταφράσεις του *Παρθενώνα*, ανταποκρινόμενες στους εθνικοπαιδαγωγικούς στόχους του εντύπου, συμβάλλουν στην εξοικείωση των αναγνωστών με νέες ιδέες εκλαϊκευμένες, στη γνωριμία με το άγνωστο και το καινούριο και στην αποκρυστάλλωση των νέων αισθητικών τάσεων της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, οι οποίες ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονται από έντονη πληθωρικότητα κι εμφανέστατη ποικιλία και παρουσιάζουν διακυμάνσεις.

Εικόνα αρ. 2: Οι μεταφράσεις ανά γλώσσα στο περ. *Παρθενών*

Τέλος, η πρωτότυπη λογοτεχνική ύλη του περιοδικού, στην οποία για τους λόγους που αναλύθηκαν παραπάνω υπερτερούν τα ρομαντικά ποιήματα, επιτρέπει να διαφανούν οι κυρίαρχες αισθητικές τάσεις της

ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής της περιόδου και τα νέα μορφοποιά χαρακτηριστικά που υιοθετούνται ύστερα από τη διαπλοκή της μεταφρασμένης λογοτεχνίας με την πρωτότυπη σε μια περίοδο γόνιμα μεταβατική.

Εικόνα αρ. 3: Οι μεταφράσεις ανά είδος στο περ. *Παρθενών*

Το περιοδικό *Παρθενών* της πρώτης περιόδου μπορεί να θεωρηθεί ένα σοβαρό και αξιόπιστο έντυπο, που επιδιώκει με συνέπεια και συστηματικότητα σε μια δεκαετία μεταιχμιακή στα τέλη του 19^{ου} αιώνα να συμβάλει στην ανανεωτική κίνηση των ελληνικών γραμμάτων. Σ' αυτό συντελούν η προσεκτική επιλογή μιας πληθώρας αξιόλογων, νέων στην πλειοψηφία τους συνεργατών, η σταθερή δημοσίευση επιστημονικών μελετών και βιογραφιών και στις δύο περιόδους της κυκλοφορίας του, και οι μεταφραστικές επιλογές του, που δεν εστιάζουν αποκλειστικά σε δείγματα της εύπεπτης ευρωπαϊκής επιφυλλιδογραφίας, αλλά περιλαμβάνουν και ορισμένες κλασικές και αναμφισβήτητα καταξιωμένες επιλογές. Η παρουσία μάλιστα στο περιοδικό και ορισμένων μεταφράσεων

ποιημάτων ή πρωτότυπων ποιημάτων στη δημοτική επιβεβαιώνει την ανάγκη ανανέωσης και απαλλαγής από τις εμμονές του γλωσσικού πουριτανισμού. Ωστόσο, η πενταετής περίοδος διακοπής της κυκλοφορίας του και η εμφανής μείωση και ταυτόχρονη υποβάθμιση της πρωτότυπης και της μεταφρασμένης ύλης του κατά τη δεύτερη περίοδο της κυκλοφορίας του είχε ως αποτέλεσμα την παραγνώριση έως ένα βαθμό της ιδιαίτερης συμβολής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Άλκης, Αγγέλου (1989), «Το ρομάντζο του νεοελληνικού μυθιστορήματος» στο: Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Αθήνα: Ερμής, 13-176.
- Δημήτρης, Αρμάος (2005), «Ελληνικές μεταφράσεις της Θείας Κωμωδίας», *Σύγκριση*, 16: 60-82.
- Γεώργιος, Αλισανδράτος (1964), «Παναγιώτης Βεργωτής» (επίμετρο) στο: Λ. Πολίτης (επιμ.), *Γεωργίου Χορτάτση Κατζούρμπος*, Ηράκλειο: Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών: ρη' - ρι'.
- (1965), «Ο Παναγιώτης Βεργωτής και η Κόλαση του Δάντη», *Νέα Εστία*, 78/923: 115-26.
- Χαράλαμπος, Άννινος (1925), «Βασιλειάδης, Παπαρρηγόπουλος και οι περί αυτούς» στο: *Διαλέξεις περί Ελλήνων ποιητών του ΙΘ' αιώνας*, Αθήνα: Τυπ. Σακελλαρίου, τόμ. 2, 277-337.
- Αντωνιάδης, Γ. Ε. (1874), «Δάντου Αλιγιέρου της Θείας Κωμωδίας αποσπάσματα», *Αθήναιον*, Γ': 566-94.
- Βαρελάς, Λάμπρος (2005), «Οι αθηναϊκές καταβολές του "κωμειδουλίου"», *Μικροφιλολογικά*, 17: 25-6.
- Βελουδής, Γιώργος (1983), *Αναφορές*, Αθήνα: Φιλιππότης, 102-136 & 153-157, αναδημοσιευμένο από *Αντί*, 86 (19 Νοεμ. 1977): 40-46, και 87 (3 Δεκ. 1977): 43-7.
- (1992), «Ο Goethe στην Ελλάδα», *Μονά-Ζυγά: δέκα νεοελληνικά μελετήματα*, Αθήνα: Γνώση: 19-35.
- Βεργωτής, Παναγιώτης (1882), *Τα Παραδείσια της Κολάσεως*, Αργοστόλι: Τυπ. «Η Ηχώ».
- Βικέλας, Δημήτριος (1892), «Τα Παρίσια και η ελαφρά φιλολογία», *Εστία*, 33: 133.
- Βλαβιανός, Χάρης (2004), «Εισαγωγή», στο: Βοκκάκιος, *Η ζωή του Δάντη*, μτφ. Σπ. Τσούγκος, Αθήνα: Νεφέλη.
- Βουτουρής, Παντελής (1995), *Ως εις καθρέπτην... προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Νεφέλη.

- & Γιώργος Γεωργής (επιμ.) (2006), *Ελληνισμός στον 19^ο αιώνα. Ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γαβριηλίδης, Βλάσης (1869), «Περί φιλολογικών ή ακαδημαϊκών συνεταιρισμών», *Επτάλοφος*, 1: 563-4.
- Γεωργαντά, Αθηνά (1985), «Ο εισηγητής και πρώτος μεταφραστής του Πόε στην Ελλάδα», *Διαβάζω*, 112: 34-42.
- Γκότση, Γεωργία (2005), «Νικόλαος Πολίτης και Edgar Poe: διασταυρώσεις», *Μικροφιλολογικά*, 17: 26-9.
- (2009), «Η μεταφραστική δραστηριότητα του Ν. Γ. Πολίτη και το διήγημα», στο: Ε. Πολίτου Μαρμαρινού & Σ. Ντενίση (επιμ.), *Το διήγημα στην ελληνική και στις ξένες λογοτεχνίες*, Αθήνα: Gutenberg, 225-49.
- Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα* (1990), Αθήνα: «Πάπυρος».
- Ζώης, Λεωνίδα Χ. (1963), *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμ. Α' (Ιστορικών-Βιογραφικών), Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Ηλιού, Φίλιππος & Πόπη Πολέμη (2006), *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*, τόμ. Α' και Β', Αθήνα: ΕΛΙΑ.
- Θεοδωράτος, Χ. (1964), «Παναγιώτης Πανάς (ο θεωρητικός του ριζοσπαστισμού, ο δημοσιογράφος, ο λόγιος, ο ποιητής)», *Νέα Εστία*, 76: 168-74.
- Θρακικά* (1931), (Σύγγραμμα περιοδικόν), έκτακτο τεύχος, παράρτημα του τόμ. Γ', Αθήνα: Θρακικό Κέντρο.
- Καιροφύλλας, Κ. (1933), «Ο Δάντης εις την Ελλάδα», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδας του 1933*, 145-61.
- Καλαντζοπούλου, Βίκυ (2006), «Ραγκαβής και Δουμάς: μια συνομιλία σε τόνους πυρίπνους», *Σύγκριση*, 17: 58-93.
- Καραμπερόπουλος, Δημήτριος (2008), «Συμβολή στην έρευνα του Συντάγματος του Ρήγα: το σημαντικό χειρόγραφο Κυθήρων», στο: Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης (επιμ.), *Επιστημονική Έρευνα στα Κήθυρα*, Αθήνα: Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κηθύρων: 217-27.
- Καρπόζηλου, Μάρθα, (1991), *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Επιστημονική Επετηρίδα του Παιδαγωγικού Τμήματος.

- Κασίνης, Κωνσταντίνος Γ. (1998), *Διασταυρώσεις, Μελέτες για τον ΙΘ΄ & Κ΄ αι.*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Χατζηνικολής.
- (2003), *Οικονόμειος Μεταφραστικός Αγών (Επίμετρο κειμένων)*, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- (2005), *Διασταυρώσεις, Μελέτες για τον ΙΘ΄ & Κ΄ αι.*, τόμ. Β΄, Αθήνα: Χατζηνικολής.
- (2006), *Βιβλιογραφία των ελληνικών μεταφράσεων της ξένης λογοτεχνίας ΙΘ΄ – Κ΄ αι. Αυτοτελείς εκδόσεις*, τόμ. Α΄ (1801–1900), Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων.
- Κεφαλληνάιου, Ευγενία (1984), «Περί Συλλόγων», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 41: 272–6.
- Κουρτίδης, Αριστείδης (1925), «Ο Βασιλειάδης και η Σχολή των Απόρων Παιδών» στο: *Σπυρίδων Βασιλειάδης. Επί τη πεντηκονταετηρίδι από του θανάτου του*, Αθήνα: Εστία, 9–28.
- Λούδη, Αγγελική (2005), «Το νεοελληνικό διήγημα στην *Ευτέρπη* και την *Πανδώρα*: συμβολή στη μελέτη της ιστορίας, της ορολογίας και της θεματικής του είδους κατά την περίοδο 1830–1880», διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ.
- Ελισαβέτιος Μαρτινέγκος (*Βιογραφία*) (1886), Ζάκυνθος: Τυπ. Σ. Καψοκέφαλος.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Π. Δρανδάκης) (²1956), Αθήνα: «Ο Φοίνιξ».
- Μερακλής, Μ. Γ. (1993), *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Μουλλάς, Παναγιώτης (1980), «Το νεοελληνικό διήγημα και ο Γ. Μ. Βιζυηνός», στο: *Γ. Μ. Βιζυηνός: Νεοελληνικά Διηγήματα*, Αθήνα: Εστία.
- (1989), *Les concours poétiques de l'université d'Athènes*, Αθήνα: Ιστορικά Αρχεία Ελληνικής Νεολαίας (αρ. 22).
- (1993), *Ρήξεις και συνέχειες*, Αθήνα: Σοκόλης.
- (1998), «Εισαγωγή» στο: Π. Μουλλάς, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας: από τις αρχές της ώς τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Σοκόλης.

- (2006), «Η δεκαετία του 1850: μια τομή στην καρδιά του αιώνα» στο: Π. Βουτουρής & Γ. Γεωργής (επιμ.), *Ελληνισμός στον 19^ο αιώνα: ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις*, Αθήνα: Καστανιώτης: 13–9.
- (2007), «Το μυθιστόρημα στο στόχαστρο», στο: Π. Μουλλάς, *Ο χώρος του εφήμερου*, Αθήνα: Σοκόλης.
- Ντενίση, Σοφία (1995), *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων 1830–1880: εισαγωγική μελέτη και καταγραφή*, Αθήνα: Περίπλους.
- Πανάς, Παναγιώτης (1876), «Βιβλιογραφία: Κόλασις του Δάντου», *Εργάτης*, αρ. 26 (sic αντί 27) (31 Ιανουαρίου): 2–3.
- Παπακώστας, Γιάννης (1982), *Το περιοδικό «Εστία» και το διήγημα*, Αθήνα: Εκπαιδευτήρια Κωστέα-Γείτονα.
- (1983), «Γύρω από τους όρους φιλολογία, ελαφρά φιλολογία, λογοτεχνία», *Νέα Εστία*, 113: 678–83.
- Παράσχος, Αχιλλέας (1881), *Αχιλλέως Παράσχου Ποιήματα*, τόμ. Α΄, Β΄ και Γ΄, Αθήνα: Ανδρέας Κορομηλάς.
- Παππάς, Φίλιππος (2010), «Ιστορία των μεταφράσεων και των μεταφραστών στην Ελλάδα (1830–1909): απόπειρα προσέγγισης», Συμμετοχή στο συνέδριο του ΕΚΕΜΕΛ «Το μεταφραστικό τέχνασμα» (20 Φεβρουαρίου).
- (2012), «Ο διάλογος της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες μέσω των μεταφράσεων (1830–1909)», διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Πάτσιου, Βίκυ (1997), «Η μεταφραστική πεζογραφική παραγωγή της περιόδου 1830–1880», στο: Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λέανδρο στον Λουκή Λάρα: μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830–1880*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: 181–90.
- Πολίτης, Αλέξης (1999), «Αναζητώντας την πεζογραφία και τους πεζογράφους 1830–1880» στο: Α. Αργυρίου, Κ. Α. Δημάδης, Α. Δ. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453–1981: Πρακτικά Α΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, τόμ. Α΄: 85–96.
- Σαχίνης, Απόστολος (1992), *Θεωρία και άγνωστη ιστορία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα 1760–1870*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

- Σβορώνος, Νίκος Γ. (1976), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Σολωμός, Διονύσιος (1961), *Άπαντα. Ποιήματα*, επιμ. Λίνος Πολίτης, Αθήνα: Ίκαρος.
- (1994), *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Στ. Αλεξίου, Αθήνα: Στιγμή.
- Σταυροπούλου, Έρη (1997), *Παναγιώτης Πανάς (1832–1896): ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Αθήνα: Επικαιρότητα.
- Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, Βικτωρία (1979), «Ο Λάμπρος Ενουάλης (1848–1932) και το πεζογραφικό του έργο», στο: *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη: χ.ε.: 241–72.
- Χατζοπούλου, Λίτσα (2003), «Εισαγωγή», στο: *Σπυρίδων Ν. Βασιλειάδης, Αττικάί Νύκτες: επιλογή από το λογοτεχνικό και κριτικό του έργο*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα & Ελένης Ουράνη.
- Bausinger, Hermann (1976), «Wege zur Erforschung der trivialen Literatur», στο: Heinz Otto Burger (επιμ.), *Studien zur Trivialliteratur*, Φραγκφούρτη, τόμ. 1: 1–33.
- Champfleury, Jules Husson (1857), *Le réalisme*, Παρίσι: Michel Lévy frères.
- Dolbow, Sandra W. (1986), *Dictionary of Modern French Literature: from the Age of Reason through Realism*, Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Greenwood Press.
- Hesseling, D. C. (1968), «Ο Δάντης στη νεοελληνική λογοτεχνία», μτφ. Αλέκου Γ. Παπαγεωργίου, *Παρνασσός*, 10/1: 71–83.
- Jouanny, Robert A. (1975), *Jean Moréas, écrivain grec*, Παρίσι: Minard.
- Roth, Klaus (1995), «Η λαϊκή λογοτεχνία της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και η ανάγκη να μελετηθεί σε ευρωπαϊκό πλαίσιο», *Τετράδια εργασίας* 15: [Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19^{ος} και αρχές 20^{ου} αι.): 13–24.
- Travers, Martin (2005), *Εισαγωγή στη νεότερη ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Από τον ρομαντισμό ως το μεταμοντέρνο*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Saint-Hilaire, Queux de (1877), «Des syllogues grecs et du progrès des études littéraires dans la Grèce des nos jours », *Annuaire de l'Association*

pour l'Encouragement des Études Littéraires dans la Grèce des Nos Jours,
11: 286–322.

Veloudis, Georg (1983), *Germanograecica: deutsche Einflüsse auf die neu-griechische Literatur (1750–1944)*, Άμστερνταμ: Adolf M. Hakkert.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο παράρτημα επιχειρείται η απόδοση των κυρίων ονομάτων σε όσες περιπτώσεις ήταν εφικτή μετά από σχετική έρευνα και η καταγραφή του επωνύμου σύμφωνα με την επικρατέστερη ορθογραφία. Παράλληλα πραγματοποιείται η απόδοση στο πρωτότυπο των ονομάτων ξένων λογοτεχνών και των τίτλων έργων τους, που απαντούν στις σελίδες του περιοδικού κυρίως στην ελληνική τους απόδοση, εκτός από λιγοστές περιπτώσεις για τις οποίες η σχετική έρευνα δεν ευδοκίμησε. Χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες πμ: ποιήμα, δγ: διήγημα, μθ: μυθιστόρημα, νβ: νουβέλα, θτρ: θέατρο, πζ: πεζό.

I. Πρωτότυπα λογοτεχνικά κείμενα

Άβλιχος, Μιχαήλ Ι., «Συγχαρητήριον δεσποινίδος» [πμ], 5/24 (1878), 192.

Αμπελάς, Τιμολέων Δ., «Ο θάνατος του Λέοντος Καλλέργου (απόσπασμα εκ του δράματος Κρήτες και Ενετοί)» [θτρ], 2/15 (1872), 863.

Αναστασόπουλος, Γεώργιος Α., *Ο αμνός του Πάσχα* (Δημοτική παράδοσις) [νβ], 4/12 (1878), 93-94 | 4/13 (1878), 102-4 | 4/15 (1878), 114-6.

Άννινος, Χαράλαμπος, «Η εντροπαλή» [πμ], 3/29 (1873), 192.

Ασώπιος, Ειρηναίος, «Τα δώρα της μοίρας (μύθος)» [πζ] [αναδημοσίευση από το Αττικόν ημερολόγιον], 5/18 (1878), 141-4.

Βασιλειάδης, Σπυρίδων Ν. (Σ. Ν. Β.), «Αττικά νύκτες: η δημοκρατίς» [θτρ], 2/21 (1872), 1145-62.

—, «Αττικά νύκτες: Ἡ ἔγγαμος ἢ αὐτόχειρ (κωμωδία δίπρακτη)» [θτρ], 3/27 (1873), 87-99.

—, «Αττικά νύκτες: ποιάν γλώσσαν λαλούσιν εν τω ουρανῷ (Χίμαιρα)» [θτρ], 1/2 (1871), 78-91.

—, «Διός ἔρωτες (Ευρώπη)» [πζ], 2/18 (1872), 981.

—, «Διός ἔρωτες» [πζ], 2/20 (1872), 1109-24.

—, «Ο νεκρός (Σάτυρα)» [πμ], 3/25 (1873), 26-8.

—, «Προ της Ἰωλκού» [πμ], 3/27 (1873), 110-1.

—, «Το ἄσμα του Λωτού» [πμ], 2/16 (1872), 919.

—, «Το ἄσμα του Ορφέως» [πμ], 2/16 (1872), 918.

Ενυάλης, Λάμπρος (ψευδ.) [Γενεράλης (Παναγιωτόπουλος) Λάμπρος], *Οι δυο καλλιτέχναι* [μθ], 4/6 (1878), 44-5 | 4/7 (1878), 53-4 | 4/8 (1878), 61-2 | 4/9 (1878), 69-70 | 4/10 (1878), 76-7 | 4/11 (1878), 84-5 | 4/12 (1878), 92-3 | 4/13 (1878), 101-2 | 4/14 (1878), 110-1 | 4/15 (1878), 118-9 | 4/17 (1878), 132-3 | 5/20

- (1879), 159 | 5/21 (1879), 166-7 | 5/22 (1879), 173-4 | 5/23 (1879), 181-2 | 5/25 (1879), 197-8 | 5/26 (1879), 205-6 | 5/30 (1879), 238.
- , [Λ. Γ. Παναγιωτόπουλος ή Λ. Π.], «Ο κόμης Ιβανόφσκης (Διήγημα)» [δγ], 1/2 (1871), 110-6 | 1/3 (1871), 178-83 | 1/4 (1871), 239-46 | 1/5 (1871), 304-13.
- Ζαλοκώστας, Ευγένιος Γ., «Ανάμνησις» [πμ], 3/34 (1873), 384.
- , «Ο ναός του Διός εν Αιγίνη» [πμ], 3/25 (1873), 28-9.
- Ιγγλέσης, Νικόλαος Γ., «Βορέας και Ωρειθυία (δραματικός διάλογος)» [θτρ], 6/6 (1879), 45-7.
- , «Δάφνη (δραματικός διάλογος)» (θτρ), 5/41 (1878), 313-4.
- Καμπούρογλους, Ιωάννης, Η εν ώρα γάμου [θτρ], 2/16 (1872), 889-903 | 2/17 (1872), 937-48.
- , «Δια τους γάμους» [πμ], 2/13 (1872), 757-8.
- , «Η Ελλάς ημών» [πμ], 3/24 (1873), 1350-3.
- , «Οι Κρήτες» [πμ], 2/13 (1872), 759.
- , «Προ του κατόπτρου (Εν χορώ)» [πμ], 2/14 (1872), 814.
- , «Ασμάτιον τη Μαρία ***» [πμ], 2/14 (1872), 815.
- , «Η Ελμίννα (Α΄)» [πμ], 2/12 (1872), 689.
- , «Η Ελμίννα μετά 8 μήνας (Β΄)» [πμ], 2/12 (1872), 689.
- , «Μούσα δραπέτις (Σάτυρα)» [πμ], 2/18 (1872), 1030-2.
- , «Ποιητής θνήσκων» [πμ], 2/21 (1872), 1137-44.
- Καρμίτσης Χαράλαμπος, «Μια σκηνή εν παραδείσω» [δγ], 4/1 (1878), 4.
- Κατακουζηνός Αλεξανδρος, «Κίσσα και στρούθιον (Μύθος)» [πζ], 1/1 (1871), 56.
- , «Αΐλουρος και όρνιθες» [πμ], 3/26 (1873), 62.
- Κουτούβαλος, Μαρίνος, «Εν δάκρυ εις τον τάφον. Του Αιμιλίου σου» [πμ], 3/35 (1873), 415-6.
- Κριέλας, Ιάκωβος, «Το ναυάγιον προς ανάμνησιν ***» [πμ], 1/10 (1871), 591.
- Λαντς, Ευγένιος, «Η κόρη» [πμ], 5/39 (1878), 299.
- , «Οποίος ο ποιητής» [πμ], 5/20 (1878), 160.
- Λιβάνιος, Μ., «Ο Κρωβύλος (Chignon)» [πμ], 1/9 (1871), 538-9.
- Μαρτινέγκος, Ελισαβέτιος, «Τα μνήματα» [πμ], 2/14 (1872), 814.

- Μαυροκέφαλος, Ν., «Ο τάφος μιας ζωντανής» [πμ], 5/23 (1878), 1.
- Μωραϊτίδης Αλέξανδρος, «Η Βερενίκης κόμη. Ελεγεία Καλλιμάχου (εκ της σωζόμενης Λατινικής μεταφράσεως του Κατούλλου)» [πμ], 3/29 (1873), 189–91.
- Νικολάρας Ανδρέας Δ., «Ο κάνθαρος (Μύθος)» [πζ], 4/15 (1878), 120.
- Π.Α.Λ., «Εμάς άλλος μας κρίνη» [πμ], 5/36 (1878), 274–5.
- Παπαδιαμαντόπουλος, Ιωάννης (Jean Moréas), «Η Βονωνία (Ανάμνησις Ιταλίας)» [πμ], 3/31 (1873), 270.
- , «Μελαγχολία (Ιούλιος 1872)» [πμ], 3/28 (1873), 152.
- , «Τω...» [πμ], 3/33 (1873), 344.
- , «Αναμνήσεις του Παρθενώνος (με αφιέρωση στον Σπ. Βασιλειάδη)» [πμ], 1/9 (1871), 538.
- Παπάζογλους, Κλεάνθης, «Μήτηρ πενθούσα» [πμ], 4/17 (1878), 133–4.
- , «Αγγλία και Κρήτη» [πμ], 6/2 (1879), 12.
- , «Ασμάτιον» [πμ], 4/17 (1878), 134.
- , «Εις το λεύκωμα της δεσποινίδος Α***» [πμ], 2/12 (1872), 692.
- , «Πικρίας άσμα (Αφιερούται τω φίλω Κ. Άλεξ. Τοπάλη)» [πμ], 2/15 (1872), 864.
- , «Πόνου κραυγή» [πμ], 5/41 (1878), 315.
- , «Ψευδής καρδιά» [πμ], 5/40 (1878), 307.
- Παπανικολάου, Γεώργιος Α., «Αραβική φιλοξενία» [δγ], 4/7 (1878), 53–4.
- Παπαρρηγόπουλος, Δημήτριος, «Έρωσ και νυξ» (πμ), 3/29 (1873), 188–9.
- , Ανταπόδοσις: χαρακτήρ πολιτικός εις πράξιν και σκηνήν μίαν [θτρ], 2/20 (1872), 1105–8.
- , Φάων: χαρακτήρ εις πράξιν και σκηνήν μίαν [θτρ], 2/14 (1872), 771–3.
- Παράσχος, Αχιλλεύς, «Ελένη (Απόσπασμα εκ του ανεκδότου ποιήματος "Ερώτων λείψανα")» [πμ], 5/31 (1878), 247.
- , «Νικόλαω Ε. Μανιτάκη. Επί τω θανάτω της μητρος αυτού» [πμ], 3/32 (1873), 310–2.
- , «Ο επαίτης (Τω γενναίω φίλω και πατριώτη Πάνω Θ. Κολοκοτρώνη)» [πμ], 3/26 (1873), 60–2.
- , «Ποίημα αυτοσχέδιον (για Λέοντα Μελά)» [πμ], 6/1 (1879), 1.

- , «Ρεμβασμοί επί του τάφου της Μαρίας Πικέρνη το γένος Μωραϊτίνη» [πμ], 1/1 (1871), 51-2 | 1/2 (1871), 127-8.
- , «Εις την θάλασσαν της Σαλαμίνας» [πμ], 5/18 (1878), 139-41.
- , «Εις το κανάρι μου» [πμ], 3/24 (1873), 1353.
- , «Ερριέτη (Απόσπασμα εκ του ανεκδότου ποιήματος "Ερώτων λείψανα")» [πμ], 4/1 (1878), 7.
- , «Η ξενητεία», 6/1 (1879), 6-7.
- , «Θρήνος ιατρού επί τω θανάτω του Χαραλάμπους Χριστοπούλου» [πμ], 1/7 (1871), 428-9.
- , «Ο Χριστός και το παιδάκι» [πμ], 3/34 (1873), 382-3.
- , «Ουμβέρτω Β' βασιλεί Ιταλίας» [πμ], 4/15 (1878), 116-7.
- , «Παυλίνα (Απόσπασμα εκ του ανεκδότου ποιήματος "Ερώτων λείψανα")» [πμ], 5/27 (1878), 214.
- , «Τάφος προδότου» [πμ], 3/30 (1873), 231-2.
- , «Τη Κυρία Π. Ρ...» [πμ], 1/2 (1871), 128.
- , «Το 1868 και 1878 αφιερούται τω ευγενεί λόρδω Βησκονφήλδ» [πμ], 4/2 (1878), 12-3.
- Παράσχος, Γεώργιος, «Προσφώνησις προς τον σύλλογον του "Παρνασσού"» [πμ], 3/25 (1873), 25-6.
- Πολίτης, Νικόλαος Γ., «Τα εκ της ομωνυμίας δυστυχήματα (Διήγημα)» [δγ], 2/17 (1872), 930-6.
- Σολωμός, Διονύσιος, «Πόθος» [πμ], 2/17 (1872), 974.
- Σούτσος, Αλέξανδρος, «Εις τον Βύρωνα» [πμ], 2/17 (1872), 973-4.
- Σπάθης, Ν., «Ασμάτιον» [πμ], 2/11 (1872), 637.
- Στρατήγης, Γεώργιος Κ., «Αναμνήσεις» [πμ], 4/11 (1878), 87.
- Στρατουδάκης, Ε. Κ., «Η ηρωίς μου» [πμ], 4/9 (1878), 70.
- Φέρμπος, Παναγιώτης Ι., «Οδοιπόροι» [πμ], 3/25 (1873), 29-30.
- , «Μύθος» [πμ], 3/31 (1873), 271-2.
- Φραγκιάς Ιωάννης Γ., «Και άλλο βήμα» [πμ], 2/12 (1872), 690-2.
- «Η φιλία (Μύθος)» [πμ], 6/1 (1879), 8.
- «Η χλωρίς (Μυθολογική παράδοσις)» [πζ], 5/26 (1878), 206-8.

II. Μεταφράσεις

- About, Edmond, Φουγάς: *ο πρώην νεκρός* [*L'homme à l'oreille cassé*] [μθ, απόσπασμα], Ν. Γ. Π. [Νικόλαος Γ. Πολίτης] (μτφ.), 3/25 (1873) 9-16 | 3/26 (1873) 49-52 | 3/28 (1873) 147-50 | 3/ 29 (1873) 181-5.
- Amicis, Edmondo de, «Εν Παράδειγμα» [δγ], 5/28 (1879) 221-3 | 5/29 (1879) 231-2 | 5/30 (1879) 238-9 | 5/31 (1879), 246-7.
- Andersen, Hans Christian, «Αι πηλοβάτιδες της ευτυχίας» [*Lykkens Kalosker*] [δγ], Ν. Γ. Π. [Νικόλαος Γ. Πολίτης] (μτφ.), 2/23 (1873), 1262-1270 | 2/24 (1873), 1312-9 & 1345-7.
- Anichs, «Τα βασίλεια των ερωτών» [δγ], Επαμεινώνδας Σχινάς (μτφ.), 4/4 (1878), 26.
- , «Η πικρά της κόρης έξοδος» [δγ], Επαμεινώνδας Σχινάς (μτφ.), 4/5 (1878), 33-4.
- , «Η νυξ» [δγ], Ε. Σχινάς (μτφ.), 4/16 (1878) 124-5.
- Arago, Étienne & Paul Vermond, *Απομνημονεύματα του διαβόλου* [*Les mémoires du diable*] [θτρ], 2/13 (Απρ. 1872), 747-50 | 2/14 (1872), 784-96 | 2/15 (1872), 834-41 | 2/16 (1872), 910-18 | 2/17 (1872), 953-63 | 2/18 (1872), 993-1007.
- Assollant, Alfred, *Το πηδάλιον του Αεροστάτου* [*Les amours de Quaterquem*] [νβ], Επαμεινώνδας Σχινάς (μτφ.), 3/31 (1873), 259-68 | 3/32 (1873), 293-300 | 3/33 (1873), 330-8 | 3/34 (1873), 359-65.
- Balzac, Honoré de, «Αξιώματα και σκέψεις περί των γυναικών εν γένει» [πζ], 1/1 (Μάρτιος 1871), 53-4.
- Bernhardt, Sarah, «Μύθος» [πζ], 6/7 (1880) 54-5.
- Biart, Lucien, *Το κοιμώμενον νερόν. Σκηναί της μεξικάνικης ζωής* [*L'eau dormante. Scènes de la vie mexicaine*] [μθ], Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (μτφ.), 3/27 (1873), 106-9 | 3/28 (1873), 139-44 | 3/29 (1873), 171-5 | 3/30 (1873), 222-4 | 3/32 (1873), 305-10 | 3/33 (1873), 338-44.
- Cavaignac, Godefroy [Jacques Marie Eugène], «Η εικών» [δγ], Λ. Μ. Κλης (μτφ.), 4/8 (1878) 62-3.
- Champfleury (ψευδ.) [Jules François Felix Fleury-Husson] «Παιδική ηλικία του Γκαίτε» [δγ], 30 (1873), 225-6.
- Corpée François, «Ο εξόριστος» [*L'exilé*] [πμ], Κλεάνθης Παπάζογλης (μτφ.), 7 (1878), 56.
- Dante Alighieri, «Κόλασις» (Άσμα πέμπτο) [*L'inferno*», *La divina commedia*] [πμ], Παναγιώτης Βεργωτής (μτφ.), 4/10 (1878), 77-80 | 4/11 (1878), 86-7.

- , «Φραγγίσκη η εξ Αριμίνου (Επεισόδιον της «Κολάσεως» του Δάντου)» [«L'inferno», *La divina commedia*] [πμ], Παναγιώτης Πανάς (μτφ.), 5/25 (1879), 199.
- Dickens, Charles, «Ιστορία ενός φαντάσματος» [«The Ghost-Raiser»] [δγ], Π. [μτφ. Ν. Γ. Πολίτης], 2/21 (1872), 1171-5.
- Didier, Charles, «Το φθινόπωρον» [«L'automne»] [πμ.], Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (μτφ.), 3/28 (15 Αυγούστου 1873), 151-2.
- Dufour, Théophile, «Το παιδίον» [πζ], Αρ. Β. [Αριστείδης Βαμπάς] (μτφ.), 2/23 (1873), 1280-1.
- Dumas, Alexandre (père), *Αι λύκαινοι του Μασεκούλ* [*Les Louves de Machecoul*] [μθ, απόσπασμα], 3/25 (1873), 31-40 | 3/26 (1873), 63-80 | 3/27 (1873), 113-20 | 3/28 (1873), 153-60 | 3/29 (1873), 193-200 | 3/30 (1873), 233-40 | 3/31 (1873), 273-80 | 3/32 (1873), 313-20 | 3/33 (1873), 345-52 | 3/34 (1873), 385-92 | 3/35 (1873), 417-32.
- , «Οι Λαζαρόνοι της Νεαπόλεως και ο Άγιος Ιωσήφ» [«Saint Joseph». *Le Corricolo*] [πζ], Ν. Γ. Π. [Νικόλαος Γ. Πολίτης] (μτφ.), 2/14 (1872), 773-84.
- , «Ο Λαζαρόνος» [«Le lazzarone». *Le Corricolo*] [πζ], 3/30 (1873), 224-5.
- Féré, Octave, *Οι αόρατοι ή το μυστικόν του κυρ Πέτρου* [*Les Invisibles, ou Le secret de maître Pierre*] [μθ, απόσπασμα], 6/6 (1879) 41-2 | 6/7 (1880), 49-52 | 6/8 (1880), 57-60 | 6/9 (1880), 65-9.
- Feuillet, Octave, «Συμβουλαί εις τους εν ώρα γάμου» [πζ], 6/7 (1880).
- Féval, Paul (père), «Ο πρώτος έρωσ του Νωδιέ» [«Le Premier Amour de Charles Nodier»] [δγ], 3/30 (1873), 228-31 | 3/32 (1873), 301-5.
- , *Ο μυστηριώδης θάλαμος* [*La tapisserie*] [μθ], Επαμεινώνδας Σχινάς (μτφ.), 4/16 (31 Δεκεμβρίου 1878), 121-4 | 5/17 (1879), 129-32 | 5/18 (1879), 137-9 | 5/19 (1879), 145-7 | 5/20 (1879), 154-5.
- Gagneur, M.[arie] L.[oise], *Αι ρωσίδες παρθένοι ή σκηναί των Μηδενιστών* [*Les vierges russes*] [μθ], 5/30 (17 Ιουνίου 1879), 233-5 | 5/31 (1879), 241-5 | 5/32 (1879), 249-51 | 5/33 (1879), 258-9 | 5/34 (1879), 261-2 | 5/35 (1879), 265-7 | 5/36 (1879), 271-3 | 5/37 (1879), 277-81 | 5/38 (1879), 285-9 | 5/39 (1879), 293-6 | 5/40 (1879), 302-6 | 5/41 (1879), 310-2 | 5/42 (1879), 318-21 | 6/1 (1879), 3-6 | 6/2 (1879), 10-12 | 6/3 (1879), 19-21 | 6/4 (1879), 27-9 | 6/5 (1879), 36-9 | 6/6 (1879), 42-4 | 6/7 (1880), 52-4 | 6/8 (1880), 60-1 | 6/9 (1880), 69-70.
- Goethe, Wolfgang von, *Ερμάννος και Δωροθέα* [*Hermann und Dorothea*] [πμ, απόσπασμα], Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (μτφ. σε πεζό λόγο), 3/28 (1873), 133-5 | 3/29 (1873), 160-7 | 3/30 (1873), 207-11 | 3/34 (1873), 376-81 | 3/35 (1873), 402-6.

- , «Το εξωτικό» [«Erlkönig»] [πμ], Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (μτφ.), 3/27 (1873), 112.
- Gonzalés, Emmanuel, *Ρώσικοι έρωτες [Une princesse russe]* [μθ], Επαμεινώνδας Σχινάς (μτφ.), 5/22 (1879), 169–72 | 5/23 (1879), 177–80 | 5/24 (1879), 185–9 | 5/25 (1879), 193–7 | 5/26 (1879), 201–5 | 5/27 (1879), 209–12 | 5/28 (1879), 217–21 | 5/29 (1879), 226–31 | 5/30 (1879), 235–7 | 5/31 (24 (1879), 245–6.
- Gozlan, Léon, *Βροχή και ευδία [La pluie et le beau temps]* [θτρ.], Παναγιώτης Φέρμπος (μτφ.), 2/24 (1873), 1319–34.
- Grandjean, Anton Moritz, *Δεν ηξεύρει γράμματα [Er kann nicht lesen]* [θτρ], Άγγελος Σ. Βλάχος (μτφ.), 2/19 (1872), 1067–77.
- Hauff, Wilhelm, «Η εκκοπέισα χεϊρ» [«Die Gesichte von der abgehauenen Hand»] [δγ], Δημήτριος Ποταμιάνος (μτφ.), 1/11 (1872), 638–47.
- , «Ο καλίφης πελαργός (Ανατολικόν διήγημα)» [«Die Geschichte von Kalif Storch»] [δγ], Π. [Ν. Γ. Πολίτης] (μτφ.), 2/21 (1872), 1175–1179 | 2/22 (1873), 1212–1219.
- Hugo, Victor, «Φάσματα εκ των ανατολικών ποιήσεων του Βίκτωρος Ουγκώ» [«Fantomes», *Les orientales*] [πμ], Αχιλλεύς Παράσχος (μτφ.), 1/8 (Οκτώβριος 1871), 478–9.
- , «Αι Ποιναί» [αρ. XV: «Il est des jours abjects ού, séduits par la joie»] [πμ], Ε. L. [Émile Legrand] (μτφ.), 2/16 (1872), 920.
- , «Το βασιλικόν περιβόλαιον» [«Le manteau impérial»] [πμ], Ε. L. [Émile Legrand] (μτφ.), 2/16 (1872), 920.
- , *Ερνάνης (Πράξη Δ΄, Σκηνή Β΄) [Hernani]* [θτρ], Γεώργιος Παράσχος (μτφ.), 2/17 (1872), 974–6.
- Janin, Jules, «Ο βιβλιόφιλος» [«Le livre»] [πζ, απόσπασμα], Αρ. Β. [Αριστείδης Βαμπάς] (μτφ.), 2/23 (1873), 1280–1.
- Karr, Alphonse, *Ο εγωισμός παντού [De bas en haut]* [θτρ], Θ. Ι. Κολοκοτρώνης (μτφ.), 1/12 (1872), 684–6 | 2/13 (1872), 751–7.
- Kock, Charles Paul de, «Μαθηταί εκπαιδευτηρίου εν αμάξη» [δγ], 2/15 (1872), 842–51.
- Krosnowski, Adolf [Tabasz] (Κροσνόβσκη Αδόλφος), «Ο κύριος του κυρίου» [δγ], Νικόλαος Κλεινιάς (μτφ.), 4/3 (1878), 21–2.
- Legouné, Ernest, «Δούλος και κύριος. Τεμάχιον» [θτρ], Αρ. Β. [Αριστείδης Βαμπάς], 2/23 (1873), 1285–6.

- Lisle, Rouget de, «Ο μασσαλιώτικος θούριος» [«La Marseillaise»] [πμ], Ν. Γ. Π. [Νικόλαος Γ. Πολίτης] (μτφ. σε πεζό λόγο), 2/18 (1872), 1021-5.
- Montépin, Xavier de, «Απίθανος ιστορία» [δγ], Ν. Γ. Π. [Νικόλαος Γ. Πολίτης] (μτφ.), 5/19 (1872), 1049-65.
- Muller, Marie, *Το λευκόν ρόδον των Κερμαδέκ* [La rose blanche des Kermadec] [νβ], Αριστείδης Βαμπάς (μτφ.), 2/22 (Ιανουάριος 1873), 1226-33.
- Poe, Edgar Allan, «Η 1002^α νυξ» [«The Thousand-and-Second Tale of Scheherazade»] [δγ], [Νικόλαος Γ. Πολίτης], 2/17 (1872), 963-8 | 2/18 (1872), 98.
- Sacher-Masoch, Leopold von, «Η κυρά (Μπαρίνια) Όλγα. Διήγημα της Μικράς Ρωσίας» [νβ], Κ. Π. (μτφ.), 3/26 (1873), 57-9 | 3/27 (1873), 101-6 | 3/28 (1873), 144-147 | 3/29 (1873), 175-9 | 3/30 (1873), 216-8.
- Sand, George, *Ο άγνωστος Θεός* [Le Dieu inconnu] [δγ], 1/4 (1871), 229-39.
- Scribe, Eugène & Ernest Legouvé, *Γυναικομαχία ή Μονομαχία εξ έρωτος* [Bataille des dames, ou Un duel en amour] [θτρ], 3/26 (1873), 53-6 | 3/27 (1873), 126-32 | 3/29 (1873), 185-7 | 3/30 (15 Σεπτεμβρίου 1873), 211-6 | 3/31 (1873), 253-8 | 3/32 (1873), 286-92 | 3/33 (1873), 322-30 | 3/34 (1873), 365-71 | 4/35 (1873), 406-13.
- Shakespeare, William, *Ιουλία και Ρωμαίος* [Romeo and Juliet] [θτρ, απόσπασμα], Α. Σ. & Π. Κ. (μτφ.), 1/1 (1871), 24-32 | 1/4 (1871), 219-24 | 1/5 (1871), 292-8 | 1/6 (1871), 365-75 | 1/7 (1871), 405-10 | 1/8 (1871), 452-7 | 1/11 (1872), 613-25.
- Soulié, Frédéric, «Το φίλημα» [δγ], Αλέξανδρος Γ. Σκαλίδης (μτφ.), 4/1 (1878) 1-3 | 4/2 (1878) 9-11.
- Szotarski, Julian Walenty, «Ολδύνα» [δγ], Νικόλαος Κλεινιάς (μτφ.), 4/5 (1878), 34-5.
- Terrail, Ponson du, *Κάρμεν και Αναΐς* [La forge de Nogaret] [μθ], Επαμενώνδας Σχινιάς (μτφ.), 4/6 (1878), 41-4 | 4/7 (1878), 49-53 | 4/7 (1878), 49-53 | 4/9 (1878), 65-69 | 4/10 (1878), 73-6 | 4/11 (1878), 81-4 | 4/12 (1878), 89-92 | 4/13 (1878), 97-101 | 4/14 (1878), 105-10.
- Zwonar, Elisa, «Μη απελπίζεσθε» [δγ], Γεώργιος Κ. Σφήκας (μτφ.), 1/12 (1872), 669-74.
- «Αγροτικά μελέται. Το έαρ» [δγ], Ιωάννης Παπαδιαμαντόπουλος (μτφ.), 3/27 (1873), 99-101.
- «Ανανδρία» [δγ], Α. Γ. Σ. [Αλέξανδρος Γ. Σκαλίδης] (μτφ.), 1/1 (1871), 48-51.
- «Έν μυστήριον» [δγ], 1/2 (1871), 118-27.
- «Η θυσία του Βεετχόφεν» [δγ], Σπυρίδων Λογιωτατίδης (μτφρ), 1 (Μάρτιος 1871), 32-43.

- «Θεοβάλδος» [δγ], 1/9 (1871), 539-544 | 1/10 (1871), 592-598 | 12 (1872), 662-6.
- «Καταδίκου αθωότης» [δγ], 1/4 (1871), 246-256 | 1/6 (1871), 355-364 | 1/7 (1871), 385-393 | 1/8 (1871), 459-66.
- «Μαγδαληνή» [δγ], 1/9 (1871), 532-7.
- «Μάθημα εγκαίρως δοθέν» [δγ], Γεώργιος Κ. Σφήκας (μτφ.), 1/5 (1871), 313-9.
- «Μαρίνα» [δγ], Λ. Ι. Ολύμπιος (μτφ.), 1/6 (1871), 351-5.
- «Μεταξύ συνοίκων» [θτρ], Ν. Μ. (μτφ.), 2/24 (1873), 1340-2.
- «Μια νυξ εν χαρτροπαιγνίω» [δγ], Αλέξανδρος Γ. Σκαλίδης (μτφ.), 1/1 (1871), 18-24.
- «Μυθιστόρημα πλουσίου νέου» [μθ;], Γεώργιος Κ. Σφήκας (μτφ.), 1/3 (1871), 178-83.
- «Ο αδελφοκτόνος» [πμ], Αχιλλεύς Παράσχος (μτφ.), 4/16 (1878), 12.
- «Ο βρυκόλαξ» [δγ], 4/5 (1878) 38-9.
- «Ο μάγειρος γραμματεύς» [θτρ], 1/9 (1871), 527-532 | 1/10 (1871), 583-91.
- «Ο χείμαρρος (ειδύλλιον περσικόν)» [δγ], 5/17 (1879), 134.
- «Οι αστέρες έμποροι των εθνών» [δγ], [Νικόλαος Γ. Πολίτης] (μτφ.), 2/15 (1872), 857-863 | 2/16 (Ιούλιος 1872), 903-10.
- «Οι δύο αδελφοί» [δγ], Α. Β. [Αριστείδης Βαμπάς;] (μτφ.), 1/7 (1871), 410-6 | 1/8 (1871), 474-8.
- «Οι κύνες του Λονδίνου» [δγ], Χ. Α. [Χαράλαμπος Άννινος] (μτφ.), 5/28 (1879), 223-224.
- «Άσματα φιλανδικά: Πόθος» [πμ], Αχιλλεύς Παράσχος (μτφ.), 4/16 (1878) 1.
- «Άσματα φιλανδικά: Ο αδελφοκτόνος» [πμ], Αχιλλεύς Παράσχος (μτφ.), 4/16 (1878) 126.
- «Σέρβικον άσμα» [πμ], Αχιλλεύς Παράσχος (μτφ.), 4/5 (1878), 36-7.
- «Το άσμα του Μαλμπρούγ» [«La chanson de Malbrough»] [πμ], Ν. Γ. Π. [Νικόλαος Γ. Πολίτης], 2/18 (1872), 1019-21.

III. Μελέτες – Βιογραφίες

- Babby, «Βικτωριανός Σαρδού», 5/32 (1878), 253-254 | 5/33 (1878), 260 | 5/34 (1878), 262-263 | 5/35 (1878), 267.

- Brugsch, H., Mich. Deffner (μτφ.), «Περί της διαπλάσεως και προόδου της γραφής», 2/19 (1872), 1033-1038 | 2/20 (1872), 1130-1134 | 3/22 (1873), 1207-12.
- A. M., «Ουίλλιαμ Σακεσπέρου», 6/3 (1879), 18-9.
- , «Ουίλλιαμ Σακεσπέρου Αμλέτος», 6/5 (1879), 33-5.
- , «Ουίλλιαμ Σακεσπέρου Μάκβεθ», 6/4 (1879), 25-7.
- Αμπελάς, Τιμολέων Δ., «Η πατρική εξουσία των Ρωμαίων εν συγκρίσει προς την των αρχαίων Ελλήνων», 2 / 19 (1872), 1077-85.
- Βασιλειάδης, Σπυρίδων Ν. (Σ. Ν. Β.), «Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων», 2/13 (1872), 722-731.
- Βερνίκης, Δ. Ν., «Βολταίρος», 5/35 (1878), 267-268 | 5/36 (1878), 273-4.
- Δαμασκηνός, Ν., «Σκέψεις περί του σχεδίου του αστικού ελληνικού κώδικα», 1/1 (1871), 8-11.
- , «Σκέψεις περί του σχεδίου του αστικού ελληνικού κώδικος: περί προσώπων. Περί των ληξιαρχικών πράξεων. Περί κατοικίας», 1/7 (1871), 382-5.
- Ευσταθόπουλος, Κ., «Μελέτη περί Πολυβίου», 2/12 (1872), 650-662.
- Ζαννούβιος, Ν., «Κωνσταντίνος ο Κοντογόνης», 4/11 (1878), 86.
- Ιγγλέσης, Νικόλαος Γ., «Αριστοτέλης Βαλαωρίτης», 5/36 (1878), 269-71.
- Ι. Κ., «Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων», 2/12 (1872), 688.
- Καζάζης, Νεοκλής, «Ηγήσιππος Μόρω (Σκιαγραφία)», 1/6 (1871), 321-33.
- , «Πέτρος Βερανζέρου», 1/3 (1871), 129-149.
- Καμπούρογλους, Ιωάννης, «Σαπφώ», 2/15 (1872), 824-829 | 2/16 (1872), 865-77.
- Καραλής, Α. Μ., «Το τόξον και οι περιφημότεροι περί το τοξεύειν λαοί της αρχαιότητος», 4/4 (1878), 26-9.
- Κλεινιάς, Νικόλαος «Ιάκωβος Ουάτ (Watt)», 4/5 (1878), 35.
- Λαζαρίδης, Κ. Ι., «Καρδιά. Ψυχή. Συνείδησις», 1/5 (1871), 298-301.
- Λογιωτατίδης, Σπυρίδων, «Οι εν Αιγίνη υπόγειοι τάφοι», 1/6 (1871), 340-346.
- Λύτσικας, Κ., «Περί πάλης και παλαιστών εράνισμα», 2/13 (1872), 716-722.
- Μοσχοβάκης, Ν. Γ. (μτφρ), «Ρωμαίος κόσμος επί Αυγούστου», 1/7 (1871), 399-405 | 1/8 (1871), 466-475 | 1/10 (1871), 575-582 | 2/11 (1872), 633-637 | 2/12 (1872), 675-682.

- Ξένος, Κ. Γ., «Ο Λόρδος Βύρων (Σκιαγραφία)», 5/4ο (1878), 302 | 5/41 (1878), 312-313.
- Παπαρρηγόπουλος, Δημήτριος, «Απόκρυφα ευαγγέλια», 2/21 (1872), 1162-1170 | 3/22 (1873), 1200-1206 | 3/23 (1873), 1259-1262.
- , «Αποκολοκύνθωσις», 2/17 (1872), 949-952.
- , «Διογένης ο Κυνικός», 1/4 (1871), 193-196.
- , «Η έμφυτος θρησκεία», 1/7 (1871), 393-397 | 1/8 (1871), 457-459.
- , «Ιωάννης Δούκας Βατάσης, ο εν Νικαία βασιλεύς», 1/5 (1871), 257-267.
- , «Περί αθανασίας της ψυχής», 1/1 (1871), 11-18.
- Πετρίτσης, Ιωάννης Ε. (μτφ.), «Ωδή, μουσική, χορός καθ' Όμηρον», 2/12 (1872), 687-688 | 2/14 (1872), 812-814 | 2/17 (1872), 968-970.
- Πολίτης, Νικόλαος Γ. (Ν. Γ. Π.), «Δημώδης φιλολογία: άσματα δημοτικά των Γάλλων», 2/18 (1872), 1019-1024.
- , «Η μαγεία παρά τοις νεωτέροις Έλλησιν», 2/20 (1872), 1095-1105.
- , «Ηθη και έθιμα του ελληνικού λαού: τα κατά την τελετήν», 2/21 (1872), 1137-1144 | 3/22 (1873), 1193-1200.
- , «Ιστορία του Πτωχολέοντος (Ελληνική μεσαιωνική διήγησις)», 2/20 (1872), 1125-1130.
- , «Κλήδονες (απόσπασμα από το Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων)», 1/4 (1871), 224-227 | 1/7 (1871), 377-382.
- , «Νεοελληνική μυθολογία: γίγαντες - ήρωες», 2/14 (1872), 761-765 | 2/15 (1872), 817-824.
- , «Νεοελληνική μυθολογία: Ηρακλής. Μίδαξ», 2/19 (1872), 1045-1049.
- , «Νεοελληνική μυθολογία: νεράϊδες», 1/9 (1871), 489-496 | 1/10 (1871), 560-564 | 2/11 (1872), 601-605.
- , «Νεοελληνική μυθολογία: τύχη - μοίραι», 2/16 (1872), 877-889.
- , «Νεοελληνική μυθολογία: χάρος», 3/23 (1873), 1249-1259
- , «Ο Μασσαλιώτικος Θούριος εν Ελλάδι», τ. 2, Αρ. 20 (1872), 1089-1093
- , «Περί των δημωδών παροιμιών», 2/17 (1872), 919.
- & Λεβίδης Ν. Δ., «Τα άγια λείψανα», 2/14 (1872), 809-812.
- , «Τις η πρώτη γλώσσα; (Σοφών γνώμαι)», 2/18 (1872), 983-987

- Ποταμιάνος, Δημήτριος Ευαγ., «Βιογραφία του δουκός Ρισχελιέως πρωθυπουργού Λουδοβίκου του ΙΓ΄», 2/13 (1872), 722-727.
- Ποταμιανός Ηλίας, «Φαρμακεύτριαι και μάγισσαι επί Λουδοβίκου ΙΔ΄», 1/8 (1871), 433-445 | 1/9 (1871), 513-521 | 2/11 (1872), 605-613.
- Ροδοκανάκης, Πρίγκηψ, «Βυζαντινά εθνόσημα», 2/15 (1872), 853-857.
- Ροϊδης, Εμμανουήλ Δ., «Οι Ρωμαίοι δούλοι και ο Χριστιανισμός», 1/1 (1871), 43-46 | 1/2 (1871), 108-110 | 1/3 (1871), 167-170.
- Σχινάς, Επαμεινώνδας, «Αλέξανδρος Δουμάς», 4/3 (1878), 20-21.
- , «Θέατρα του Μεσαίωνα: τα μυστήρια», 4/2 (1878), 14.
- , «Θύρα [πριγκίπισσα της Δανιμαρκίας, αδελφή του βασιλέως της Ελλάδας Γεωργίου]», 5/20 (1878), 153-154.
- Τυπάλδος, Θ. Ι., «Ιωάννης Κωλέττης», 3/24 (1873), 1336-1340.
- (μτφρ), «Βενιαμίν Δισραέλης», 1/2 (1871), 94-99.
- Φαραντάτος, Ν. Σ., «Κ. Βαρδάλαχος», 6/5 (1879), 35-36.
- , «Οι λόγιοι Έλληνες του νεώτερου Ελληνισμού και η σπουδαιότης της ερεύνης αυτών», 5/42 (1878), 321-322 | 6/1 (1879), 7.
- Φουκιέ, Κωνσταντίνος, «Βάπτισις της ηγεμόνιδος των Ρώσων Όλγας εν Κωνσταντινουπόλει», 1/2 (1871), 91-93.
- , «Πολιτικά δίκαι (Ο στρατάρχης Νεϋ)», 1/2 (1871), 66-78 | 1/3 (1871), 151-167 | 1/5 (1871), 275-292.
- Χιώτης, Παναγιώτης, «Νικολάου Μανιάκη: βίος και τα σωζόμενα συγγράμματα», 1/7 (1871), 416-427 | 1/8 (1871), 445-452.
- «Αρχαίον δίκαιον: νομοθεσίαι ανατολικά», 2/13 (1872), 708-716.
- «Δάσκαλοι και κληρικοί εν Αθήναις κατά την ΙΖ΄ εκατονταετηρίδα», 2/18 (1872), 1008-1014.
- «Εκ της περί των καθηκόντων του ανθρώπου ομιλίας Σίλβιου Πελλίκου», Γεώργιος Κ. Σφήκας (μτφ.), 2/19 (1872), 1065-1067.
- «Η εν Αλεξανδρεία βιβλιοθήκη», 1/6 (1871), 375.
- «Η ωραία Γαβριέλλα», 1/4 (1871), 200-203.
- «Ιούλιος Γρεβύ: πρόεδρος της γαλλικής δημοκρατίας», 5/21 (1878), 161.
- «Λέων Γαμβέττας», 5/27 (1878), 212-213.

«Λέων Μελάς», 6/1 (1879), 2-3.

«Νινών Δελανκλώ», 1/ 3 (1871), 149-151.

«Ο αλή πασάς των Ιωαννίνων» (Κλειώ: Ιατρού Χόλλανδ περιήγησις), 5/21 (1878), 167-168 | 5/22 (1878), 174-176.

«Ο αττακεύς», 3/24 (1873), 1347-1350.

«Ο γάμος παρά τοις νεωτέροις Έλλησιν», 1/6 (1871), 333-340.

«Οι αρχαίοι Βρεττανοί», Ν. Γ. Ζγρ. (μτφ.), 4/9 (1878), 71.

«Οι δυο Δουμά», 5/32 (1878), 254-256.

«Οι σοφοί (Μετά αιώνας εικοσιπέντε)», 2/15 (1872), 829.

«Περί πολέμου υπό ηθικὴν ἔποψιν», 3/23 (1873), 1273-1279

«Σπυρίδων Τρικούπης», 3/22 (1873), 1219-1226.

«Το στέμμα της Αγγλίας», 4/1 (1878), 5-6.

«Φενελών», 4/4 (1878), 29-30.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ:
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ (ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΠΝΕΥΜΑ) ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΗ (ΑΡΓΩ)
RECUSATIO ΣΤΟΥΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΥΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ ΤΗΣ ΗΘΟΓΡΑΦΙΑΣ

N. I. Καγκεράρης

The intention to change the *dominant* is often declared—since classical Greek and Latin literature—by writers through the use of *recusatio*. In more recent writers, the *recusatio* is included not only in the self-referential portions of their literary works but also in their theoretical texts. One of the main modern Greek novelists who used the *recusatio* technique is G. Theotokas. In this article it is argued that Theotokas in his novel *Argo* proceeds to thematize his theoretical *recusatio* previously developed in his essay *Free Spirit*. Thus, he creates a typical—according to his theoretical views—character of *ethographia*, Dimitros Mathiopoulos; he then proceeds to ridicule the said character by bringing him into direct confrontation with new types of literary characters. Mathiopoulos's rejection by all his fellow students indicates Theotokas's rejection of the *ethographia* convention, while the simultaneous highlighting of his individual virtues by the character Damianos Frantzis can be seen as an allusion to the author's own admission in the *Free Spirit* that contemporary novelists should not be driven by a blind dissatisfaction to a total rejection of their literary predecessors.

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Γιούρι Τινιάνοφ και τους ρώσους φορμαλιστές,¹ η λογοτεχνία εξελίσσεται και μεταβάλλεται από εποχή σε εποχή με βάση «το ποια στοιχεία των κειμένων προβάλλονται» στο προσκήνιο «αποκτώντας με αυτόν τον τρόπο δεσπόζουσα σημασία» (Αγγελάτος 2011: 251) και ποια «υποχωρούν στο παρασκήνιο για να επανεμφανιστούν αργότερα [...] με νέο τρόπο» (Holub 2004: 39–40). Η πρόθεση για αλλαγή της καλλιτεχνικής *δεσπόζουσας* δηλώνεται—με χρονική αφετηρία την αρχαία ελληνική και λατινική ποίηση—συχνά από τους εκάστοτε νεωτερικούς συγγραφείς μέσω της *recusatio*, ήτοι της (άμεσης

---

1. Βλ. ενδεικτικά: Τινιάνοφ 1995: 136–153, Eikhenbaum 1995: 78–83.

ή έμμεσης) ποιητολογικής δήλωσης απόρριψης της δεσπόζουσας λογοτεχνικής τάσης και πρόθεσης διαφοροποίησης από αυτή.²

Στους νεότερους συγγραφείς, η *recusatio* περιλαμβάνεται όχι μόνο σε ποιητολογικά σημεία των λογοτεχνικών τους έργων, αλλά και στα θεωρητικά τους κείμενα. Ένας από τους κατεξοχήν νεοέλληνες πεζογράφους που χρησιμοποίησε την τεχνική της *recusatio*, τόσο σε θεωρητικό (δοκιμιακό) όσο και σε λογοτεχνικό επίπεδο, είναι ο «πρωτοπόρος της γενιάς» (Αγάθος 2014: 23) του '30 Γ. Θεοτοκάς. Έτσι, αν και πρωτοεμφανιζόμενος στα νεοελληνικά γράμματα, δεν διστάζει ήδη στο *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929) να διατυπώσει—εν είδει *μετακειμενικών σχολίων*³—μια θεωρητική *recusatio*, στο στόχαστρο της οποίας βρίσκεται ένα μεγάλο μέρος της ως τότε λογοτεχνικής παραγωγής. Όσον αφορά στην πεζογραφία, στρέφεται εναντίον (όλων των εκφάνσεων) της ηθογραφίας και των εκπροσώπων της.⁴ Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας, αφού έχει ολοκληρώσει την απορριπτική του προσέγγιση έναντι της ηθογραφίας (πρώτο μέρος μίας τυπικής *recusatio*) και περνώντας—ως εκπρόσωπος της νέας γενιάς—σε προγραμματικές δηλώσεις ποιητικής (δεύτερο τυπικό μέρος)⁵: α) χρησιμοποιεί—συνειδητά ή ασυνείδητα—τη νεοελληνική απόδοση του εν λόγω λατινικού τεχνικού όρου: «Θά ἄρνηθοῦν» («Θά ἄρνηθοῦν τή μαλθακότητα καί τήν ἐπιπολαιότητα, ποῦ μᾶς περιβάλλουν, θά περιφρονήσουν τὶς εὐκόλες ἐπιτυχίες καὶ τὶς κούφιες τιμητικὲς διακρίσεις τῆς μετριότητας καὶ θά φιλοδοξήσουν νὰ κάνουν κάτι δύσκολο, ἱκανὸ νὰ ζήσει», σ. 55) και β) δηλώνει ρητά το ζητούμενο της κάθε *recusatio*, ἤτοι τη ρήξη με την προγενέστερη παράδο-

2. Από τη μεγάλη βιβλιογραφία για την παρουσία της *recusatio* στην αρχαία ελληνική και λατινική ποίηση, βλ. ενδεικτικά: Nannini 1982: 71–8, Rosenmeyer 1982: 96–106, Thomas 1985: 61–73, Smith 1986: 56–65, Cameron 1995: 454–84, Glauthier 2009: 248–78.

3. Κατά τον G. Genette (2018: 31), η *μετακειμενικότητα* (*metatextualité*), μία από τις πέντε μορφές της *μεταδιακειμενικότητας* (*transtextualité*), είναι η σχέση κριτικού σχολίου που συνδέει ένα κείμενο με ένα προγενέστερο.

4. Θεοτοκάς 2016: 37–56. Εφεξής οι σελίδες που θα αναγράφονται παρενθετικά μετά το εκάστοτε παράθεμα προερχόμενο από το *Ελεύθερο Πνεύμα* θα αναφέρονται στην εν λόγω έκδοση.

5. Ως ενδεικτικό παράδειγμα για τα δύο μέρη μια μίας τυπικής *recusatio* μπορεί να λειτουργήσει η Ωδή 1.6 του Ορατίου, η οποία σύμφωνα με την έρευνα «είναι ένα από τα καλύτερα δείγματα της *recusatio*» [Μιχαλόπουλος & Μιχαλόπουλος 2015: 74]. Αναλυτικότερα ο αφηγητής αρχικά (στ. 1–16) αρνείται τη συγγραφή επικής ποίησης και στη συνέχεια (στ. 17–20) ως εκπρόσωπος των λυρικών ποιητών (*nos*) δηλώνει τα θέματα που περιλαμβάνει το λογοτεχνικό είδος που εκείνος υπηρετεί.

ση: «Μὰ εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητο νὰ σπάσουμε τὴν παράδοση» (σ. 55–6).⁶

Ἡ παρούσα μελέτη δεν θα εξετάσει το σύνολο των απορριπτικών θέσεων του Θεοτοκά αναφορικά με την ηθογραφία, ἀλλὰ θα εστιάζει στις δύο πτυχές της *recusatio* του στους ηθογραφικούς λογοτεχνικούς χαρακτήρες. Στο εξής η πρώτη πτυχή θα αποκαλείται *θεωρητική*, καθώς αφορά τις θεωρητικές απόψεις του συγγραφέα στο *Ελεύθερο Πνεύμα* για το υπό εξέταση ζήτημα, ενώ η δεύτερη *λογοτεχνική*, αφού σχετίζεται με την καλλιτεχνική μετάπλαση των απόψεων αυτών στη σύνθεση του χαρακτήρα του Δημητρου Μαθιόπουλου στην *Αργώ*.⁷ Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι η πραγμάτευση του θέματος δεν είναι αξιολογικά προσανατολισμένα, ἀλλὰ ερμηνευτικά.

1. Η *θεωρητική* πτυχή: *Ελεύθερο Πνεύμα*

Ὅπως σημειώνει ο R. Beaton (1996: 178), «[τ]ο *Ελεύθερο πνεύμα* εἶναι ἓνα ἔργο νεανικό και ενθουσιώδες. Οι κρίσεις που εκφράζει εἶναι πολλές φορές σαρωτικές και ἀπόλυτες. [...] Ο Θεοτοκάς εξηγεί γιατί, κατά τη γνώμη του, ἀπέτυχε η ελληνική λογοτεχνία του προηγούμενου αἰώνα. Θεωρεί ότι τη χαρακτήριζε ἓνας ἐπαρχιωτισμός, ὅτι δεν εἶχε καμία ἐπαφή με την Ευρώπη».⁸ Εἰδικότερα, στο τρίτο κεφάλαιο δίνει ἰδιαίτερη ἔμφαση στο πρόβλημα των λογοτεχνικών χαρακτήρων της ηθογραφίας, το οποίο, κατά τη γνώμη του, ἐγκείται στο ὅτι οι ηθογράφοι «περιγράφουν μονάχα μικροὺς ἀνθρώπους, ταπεινοὺς στὴν ψυχὴ, στὸ πνεῦμα, στὴ ζωὴ, ἄθλιες ὑπάρξεις χωρίς κανένα βάθος, καμμιά ὁμορφιά, καμμιά δύναμη» (σ. 45), οι οποίοι δεν εἶναι ζωντανοὶ ἀνθρωποι με τη δική τους προσωπικότητα, ἀλλὰ κοινόχρηστοι και ἐπαναλαμβανόμενοι τύποι με συμβατικά λόγια και κινήσεις, κάτι που τους κάνει να μοιάζουν περισσότερο με μαριονέτες.⁹ Μάλιστα ενώ ασχολήθηκαν ὅλοι με λογοτεχνικούς

6. Για τη σχέση του Θεοτοκά με τη λογοτεχνική παράδοση, βλ.: Αποστολίδου 2005: 986–94.

7. Για ὅτι ο Θεοτοκάς θεματοποιεῖ στην *Αργώ* τις θεωρητικές του ἀπόψεις περί των λογοτεχνικών χαρακτήρων, ὅπως τις εἶχε εκφράσει στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, βλ. Τζιόβας 1989: 110. Επιπλέον ἡ Α. Καστρινάκη (1995: 185 [= 1994: 81]) ἔχει υποστηρίξει ὅτι «[σ]τα σχόλια του ἀφηγητή-συγγραφέα οι νέοι παρουσιάζονται με τους ἴδιους περίπου ὄρους ὅπως και στο *Ελεύθερο Πνεύμα*» για μια ἀνάλογη ἀποψη, βλ. Μῦρος 2016: 94.

8. Περισσότερα για το κάλεσμα του Θεοτοκά στο *Ελεύθερο Πνεύμα* για πνευματικὴ στροφὴ της Ελλάδας και των Ελλήνων λογοτεχνῶν προς την Ευρώπη, βλ. Τζιόβας 2011: 234 κ.ε. Βλ. ἐπίσης: Κλιονομος 1992.

9. «Κοιτᾶζουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπ' ἔξω και τοὺς κατατάσσουν ἐκ πρώτης ὄψεως σὲ μιὰ συμβατικὴ κατηγορία: ὁ καλός, ὁ κακός, ὁ σχολαστικός, ὁ τεμπέλης, ἡ ἐγκαταλελειμμένη, ἡ

τύπους, κανείς δεν κατάφερε να δημιουργήσει έναν αληθινό και ανώτερο τύπο, που: α) να έχει πολιτογραφηθεί «στην καθημερινή ζωή, χωρίς ωστόσο να προέρχεται απ' αυτήν», (σ. 52), β) να αποτελεί «μια συμπύκνωση και υπερένταση ζωικών δυνάμεων» (σ. 52) και γ) να είναι «ἀπίθανος, ἀφύ-σικος», «πιὸ ἀληθινὸς [...] ἀπὸ τοὺς ἀληθινὸς ἀνθρώπους» (σ. 52), στον οποίο να βρίσκουμε «ὠρισμένες πιθανότητές μας, ἢ τῶν τριγυρινῶν μας [...] ποὺ ἴσως τις ἀγνοούσαμε καὶ ποὺ μᾶς τις ἀποκαλύπτει αὐτός» (σ. 53). Ταυτόχρονα καταλογίζει στους ηθογράφους ατομία («δὲν τολμοῦν», σ. 45) στο «νὰ γράψουν τὴ ζωὴ ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ αἰσθάνεται ὑψηλά, ποὺ σκέπτεται βαθιά, ποὺ ζεῖ ἐντατικά» (σ. 45-6). Ἐτσι καταλήγει στο συμπέρασμα ὅτι στην «ἐλληνικὴ ἠθογραφία, ὄχι μόνο δὲ συναντοῦμε [...] ἀνώτερους τύπους, ἀλλὰ οὔτε κὰν ἀπλοὺς ζωντανοὺς ἀνθρώπους» (σ. 53).¹⁰ Αντίθετα επισημαίνει ὅτι ἡ δουλειὰ «τοῦ ἀληθινοῦ μυθιστοριογράφου, εἶναι ἡ δημιουργία ζωντανῶν ἀνθρώπων» (σ. 50).

Ὁ μόνος ηθογράφος που, κατὰ τὴ γνώμη του, «κόντεψε νὰ συλλάβει τύπους περισσότερους ἀπὸ ἕναν», που ωστόσο «τοῦ ξεφύγαν ἀπὸ τὰ χέρια» (σ. 51), εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Θεοτόκης. Ἀν καὶ παραδέχεται—συμφωνώντας με τὸν Φῶτο Πολίτη—ὅτι ὁ συγγραφέας αὐτός αποτελεί ἐξαίρεση, σπεύδει νὰ τονίσει ὅτι «δὲν πρέπει [...] νὰ υπερβάλλουμε τὴ σημασία του» (σ. 51), καθὼς αφενὸς «ἐμεινε ἀσυμπλήρωτος ὅπως κι ὁ Τουρκόγιαννός του» (σ. 51), αφετέρου σε ἐκείνον καὶ «τοὺς ἥρωές του, ποὺ εἶχαν ὅλες τὶς προϋποθέσεις ζωντανῶν λογοτεχνικῶν ἥρώων, καὶ κάποτε ἀληθινῶν τύπων, ἔλειψε τὴν τελευταία στιγμή ἢ πνοή τῆς ποιήσης καὶ δὲν μπόρεσαν νὰ ὑψωθοῦν στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνώτερης λογοτεχνίας» (σ. 51-2).¹¹

Ὅπως φαίνεται, λοιπόν, οἱ ἀπόψεις που εκφράζει ὁ νεαρός Θεοτοκάς γιὰ τοὺς ηθογραφικὴς υφῆς λογοτεχνικοὺς χαρακτήρες εἶναι ἐν πολλοῖς αφοριστικές. Αὐτό, πάντως, δὲν πρέπει νὰ μας ξενίζει, αφοῦ ἡ υπερβολὴ κι ὁ αφορισμὸς αποτελοῦν τυπικὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα μίας *recusatio*. Βέβαια αὐτό ἔχει συχνὰ ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀπόψεις των συγγραφέων που χρησιμοποιοῦν τὴ συγκεκριμένη τεχνικὴ νὰ γίνονται ἀντικείμενο ἐντονῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς. Ὡστόσο οἱ κριτικοὶ τῆς λογοτε-

---

ζουλιάρα κτλ. Ἀπ' ἐκεῖ καὶ πέρα ὅλη ἡ προσπάθειά τους εἶναι νὰ δικαιολογήσουν αὐτὴν τὴν κατάταξη [...] Δὲν κάνουν ἄλλο τίποτα παρὰ νὰ βάζουν στὸ στόμα του τὰ συμβατικὰ λόγια καὶ νὰ τοῦ δανίζουν τὶς συμβατικὲς κινήσεις [...] Τέτοια πρόσωπα εἶναι ἀπλῆς μαριονέττες ποὺ ἐπαναλαμβάνουν μηχανικὰ ἕνα συμβατικὸ ρόλο» (σ. 49).

10. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου, βλ. τὰ ὅσα σχολιάζει ὁ T. Doulis (1975: 25).

11. Γιὰ μὴ κριτικὴ των ἀπόψεων τοῦ Θεοτοκά γιὰ τὸν Θεοτόκη, βλ. Κόρφης 1986: 114.

χνίας που αναλώνονται σε κάτι τέτοιο φαίνεται να ξεχνούν ότι οι εν λόγω απόψεις δεν ανήκουν σε έναν επιστήμονα, που προσπαθεί να δομήσει μία τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία, αλλά σε συγγραφείς, που σκοπό έχουν, μέσω της απόρριψης, να στοιχειοθετήσουν όρους και απαιτήσεις για τη συγκρότηση και εμφάνιση νέων λογοτεχνικών τάσεων, που θα αντικαταστήσουν τις υπάρχουσες. Στη χορεία αυτών των συγγραφέων ανήκει κι ο Θεοτοκάς. Πράγματι απορρίπτοντας συλλήβδην τους ηθογραφικούς λογοτεχνικούς χαρακτήρες, με επιχειρήματα, που κατά το μάλλον ή το ήττον μπορούν να αμφισβητηθούν, προσπαθεί να προετοιμάσει το έδαφος για την εμφάνιση νέου τύπου—για τα δεδομένα πάντα της νεοελληνικής πεζογραφίας—χαρακτήρων.

Εξάλλου, πρέπει να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Θεοτοκάς ανασκεύασε αργότερα τις διαπνεόμενες από τη «νεανικ[ή] του ορμή» (Ωρολογάς 1944: 3) διακηρύξεις: χαρακτηριστικά επί του προκειμένου είναι όσα γράφει στο όψιμο δοκίμιό του «Η τέχνη του μυθιστορηματος» (1964) πραγματευόμενος εκ νέου την ανάγκη κατασκευής ζωντανών λογοτεχνικών χαρακτήρων:

Από τη νεοελληνική πεζογραφία, θά αναφέρω τέσσερα πρόσωπα που δέν ξεχνοῦνται: τή Φραγκογιαννοῦ τοῦ Παπαδιαμάντη, τόν Πατούχα τοῦ Κονδυλάκη, τόν Τουρκόγιαννο τοῦ Θεοτόκη, τόν Ἀλέξη Ζορμπᾶ τοῦ Καζαντζάκη. Δέν ἔχουν ἀνάγκη νά πιάσουμε πάλι τὰ βιβλία στά χέρια μας γιά νά ξαναζωντανέψουν οἱ μορφές τους. Ἀπόκτησαν αὐθυπαρξία στή μνήμη μας, ζοῦν ἔξω ἀπό τὰ βιβλία. (Θεοτοκάς 1964α: 10)

Όπως φαίνεται, λοιπόν, όχι μόνο τροποποιεί τις απόψεις που είχε εκφράσει στο *Ελεύθερο Πνεύμα* αναφορικά με: α) τον Τουρκόγιαννο, β) την απουσία ζωντανών χαρακτήρων στη νεοελληνική πεζογραφία—όπως υπάρχουν σε άλλες (π.χ. η «Άννα Καρένινα», η «Έμμα Μποβαρύ», ο «Ζουλιέν Σορέλσελ, τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Καραμάζωφ», σ. 52)—που να έχουν πολιτογραφηθεί «στήν καθημερινή ζωή, χωρίς ωστόσο νά προέρχεται ἀπ' αὐτήν» (σ. 52), αλλά και αντλεί τα τρία πρώτα παραδείγματα από κείμενα της ηθογραφίας.

2. Η λογοτεχνική πτυχή: Αργώ

Λίγα χρόνια μετά το *Ελεύθερο Πνεύμα*, ο Θεοτοκάς επιχειρεί να ενσωματώσει τη θεωρητική *recusatio* των ηθογραφικών χαρακτήρων στο πρώτο μυθιστόρημά του, την *Αργώ* (1933). Έτσι κατασκευάζει έναν τυπικό—σύμφωνα με τις (νεανικές) θεωρητικές του απόψεις—χαρακτήρα της

ηθογραφίας, τον Δημητρώ Μαθιόπουλο, τον οποίο αποσπά από την επαρχία και τον ενσωματώνει στο αστικό και πανεπιστημιακό περιβάλλον.¹²

2.1 Πρώτη εμφάνιση

Ο Δημητρός Μαθιόπουλος εμφανίζεται για πρώτη φορά στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του μυθιστορήματος. Συγκεκριμένα οι Αργοναύτες είναι συγκεντρωμένοι στην Αίγλη μία ημέρα πριν την έκτακτη Γενική Συνέλευση του συλλόγου, η οποία είχε κληθεί για να λύσει το θέμα εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του προέδρου, Μανόλη Σκυριανού, που είχε τεθεί από την κομμουνιστική παράταξη με αφορμή διαφωνίες περί θρησκευτικών ζητημάτων. Στη σύναξη αυτή επικρατεί κλίμα ευθυμίας («Δέν ἔλειπε ὅμως ἀπὸ πουθενὰ ἡ εὐθυμία, κ' ἡ Ἀργὼ διατηροῦσε ἀκόμα, σ' αὐτὴν τὴν παραμονὴ τῆς μάχης, τὸ συντροφικὸ καὶ φιλικὸ χαρακτηριστὴρα της»¹³) με μόνη παραφωνία τον Μαθιόπουλο:

Μονάχα ἓνας φοιτητῆς ἔμοιαζε ἀληθινὰ θυμωμένος, ἴσως ἐπειδὴ εἶταν ἀρκετὰ χοντρός καὶ τὸ αἷμα του ἀνέβαινε στὸ κεφάλι πολὺ εὐκόλα. (σ. 66)

Εξαρχῆς, λοιπόν, τονίζεται η αντίθεση του επαρχιώτη φοιτητή σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη της Αργούς, ενώ ταυτόχρονα αρχίζουν και τα ευκρινώς ειρωνικά σχόλια του τριτοπρόσωπου αφηγητή για τον ήρωα αυτόν. Στη συνέχεια περιγράφονται με χιουμοριστικό τρόπο οι υπερβολικές αντιδράσεις του που τον γελοιοποιούν:

Δὲν κατόρθωνε νὰ στρογγυλοκαθήσει στὴν καρέκλα του, κλωτσούσε τὸ τραπέζι, κουνούσε συνεχῶς τοὺς ὤμους καὶ τὰ χέρια, ἀερίζετανε νευρικὰ μὲ τὸ καπέλλο [...] (σ. 66)

Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Μαθιόπουλος δεν έχει ακόμα συναίσθηση ότι γελοιοποιείται, κάτι που θα αρχίσει σταδιακά να το καταλαβαίνει καθώς έρχεται αντιμέτωπος με τα υπόλοιπα μέλη της Αργούς. Η παράγραφος

12. Για την παρουσία του Πανεπιστημίου και των φοιτητών στη νεοελληνική πεζογραφία, βλ. Σταυροπούλου 1989: 565–86, όπου γίνονται αρκετές αναφορές στην Αργώ, η οποία σύμφωνα με τη μελετήτρια (σ. 579) αποτελεί «το γνωστότερο μυθιστόρημα που περιγράφει τη φοιτητική ζωή» και «σημείο αναφοράς σε νεότερους πεζογράφους».

13. Θεοτοκάς 1964β: 66· στη σελίδα τίτλου του βιβλίου που διαθέτω αναγράφεται μόνο ότι πρόκειται για την τέταρτη έκδοση, χωρίς να διευκρινίζεται το έτος που αυτή έγινε. Την πληροφορία ότι η τέταρτη έκδοση έγινε το 1964 την αντλώ από τον Ε. Ι. Μοσχονά (2004: 10). Εφεξής οι σελίδες που θα αναγράφονται παρενθετικά μετά το εκάστοτε παράθεμα προερχόμενο από την Αργώ θα αναφέρονται στην εν λόγω έκδοση.

κλείνει με τη φράση που επαναλαμβάνει εν είδη επωδού ο ήρωας: «Ἐγὼ, κύριοι, πιστεύω στὴν ιδέα τοῦ ἔθνους!» (σ. 66).¹⁴

Ἡ φράση αὐτὴ (καὶ κυρίως τὸ ρῆμα «πιστεύω») ηἰχὲι εἰρωνικά. Καταρχάς, ὁ Μαθιόπουλος, ἐνὸς δείχνει πάθος γιὰ τὰ πιστεύω του, οὐσιαστικά ἀγνοεῖ τὸ περιεχόμενό τους. Πράγματι ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσῃ οποιαδήποτε φιλοσοφική/πολιτική ιδέα («δὲν εἶταν πολὺ ἔξυπνος, μῆτε εἶχε διαβάσει πολλὰ βιβλία, καὶ τὰ λίγα ποὺ διάβαζε δὲν τὰ καταλάβαινε καλά», σ. 67) καὶ γι' αὐτὸ παθιάζεται με ὅ,τι του υποβάλλουν οἱ ἄνθρωποι με τοὺς οποίους συνδέεται. Ἐτσι, ἐνὸς ἀρχικά αὐτοπαρουσιάζεται ὡς παθιασμένος ἐθνικιστής, καθὼς με αὐτές τες ιδέες ἔχει γαλοχηθεῖ ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του στα Καλάβρυτα (σ. 76–7), στὴ συνέχεια θὰ γίνῃ ἐξίσου παθιασμένος κομμουνιστής, λόγῳ του ἐνδιαφέροντος που θὰ του δείξῃ ὁ Δαμιανὸς Φραντζής, ὅταν ὅλοι οἱ υπόλοιποι τον ἔχουν περιθωριοποιήσῃ (βλ. ἀναλυτικότερα στὸ 2.2).¹⁵

Στὴ συνέχεια ὁ ἀφηγητής, χρησιμοποιώντας τὴν ἀφηγηματικὴ τεχνικὴ τῆς *ἀμεσης ἐκθεσης*,¹⁶ παρουσιάζει τὸ νέο αὐτὸ πρόσωπο του μυθιστορηματός του νὰ συγκεντρώνει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά των ἠθογραφικῶν χαρακτήρων που εἶχε ἀπορρίψει στὸ *Ἐλεύθερο Πνεῦμα*, διανθίζοντας τὴν περιγραφή του με εἰρωνικά σχόλια. Συγκεκριμένα ὁ Μαθιόπουλος εἶναι «ἕνας ἀπλοϊκὸς [...] ἐπαρχιώτης, με ὕφος [...] βουνίσιο, πολὺ παραζαλισμένος» (σ. 66) ἀπὸ τὰ υλικά καὶ πνευματικά αγαθὰ τῆς Ἀθήνας, τὰ οποία ἀντιμετωπίζει ὡς ἕναν ἐνοχλητικὸ θόρυβο, ἀδιάλλακτα ἀρνητικὸς στὶς «ιδέες [...] καὶ τὰ ἦθη» (σ. 67) των συμφοιτητῶν του καὶ πεισμωμένος ἀπὸ τὴ διαφορετικότητά τους: «δεν ἔχει καμία μεγάλη φιλοδοξία γιὰ τὴ ζωὴ του, παρά μόνο νὰ γίνῃ «μὴ μέρᾳ ἀξιοπρεπῆς γυμνασιάρχης» (σ. 67)—καὶ μάλιστα ὄχι στὴν πρωτεύουσα, ὅπου σπουδάζει, μίας καὶ δεν εἶναι «διατεθειμένος νὰ ἀφομοιωθεῖ» (σ. 66) στὸ περιβάλλον τῆς, ἀλλὰ—«σὲ μιὰν ἤρεμῃ καὶ σκιερῇ γωνιᾷ τῆς Πελοποννήσου» (σ. 67): τέλος οὔτε εἶναι «πολὺ ἔξυπνος» οὔτε ἔχει «διαβάσει πολλὰ βιβλία», ἐνὸς «καὶ τὰ λίγα ποὺ διάβαζε δὲν τὰ καταλάβαινε καλά» (σ. 67),

14. Η. Α. Καστρινάκη (1995: 186 [= 1994: 81–2]), σχολιάζοντας τὸ ἐν λόγω ἐπεισόδιο καθὼς καὶ τὴν ὑπὸ ἐξέταση φράση, σημειώνει: «Στὸ Ζάππειο, τὴν παράσταση τὴν κλέβει ἕνας ἐπαρχιώτης φοιτητής που επαναλαμβάνει στερεότυπα: “Ἐγὼ, κύριοι, πιστεύω στὴν ιδέα τοῦ ἔθνους!”», προκαλώντας τὴ γενικὴ θυμηδία».

15. «Ἀξιοσημείωτὴ εἶναι ἡ μετάβαση τοῦ Μαθιόπουλου ἀπὸ τὸ ἰδεολογικὸ πεδίο του ἐθνικισμοῦ στὸ ἰδεολογικὸ πεδίο του κομμουνισμοῦ ὡς ἀπόρροια τῆς προσωπικῆς του ἀναγκαιότητας γιὰ κοινωνικὴ ἐνταξή»: Μουστακάτου 2012: 356.

16. Γιὰ τὴν παρουσία τῆς *ἀμεσης ἐκθεσης* στὸ λογοτεχνικὸ ἔργο του Θεοτοκά καὶ ἐιδικότερα στὸ *Δαμόνιο*, βλ.: Ἀθανασόπουλος 2003: 473 κ.ε.: γιὰ ἕναν περιεκτικὸ ὀρισμὸ τῆς ἀφηγηματικῆς αὐτῆς τεχνικῆς, βλ.: Ἀθανασόπουλος 2014: 47.

ώστε, παρά την επιθυμία του να «ἀποστομώσει» (σ. 67) τους άλλους Αργοναύτες, «δὲν εὔρισκε καθόλου ἐπιχειρήματα» (σ. 67) και «ἀπαντοῦσε μὲ πολὺ κόπο στὰ λόγια τους» (σ. 67).

Το επεισόδιο που ακολουθεί αναδεικνύει ακριβώς αυτή την αδυναμία κατά την αντιπαράθεση με άλλους συμφοιτητές του και την ελλιπή του μόρφωση. Πιο αναλυτικά ο Θεοτοκάς, για να δείξει και στην πράξη τις αδυναμίες των ηθογραφικών—όπως τους αντιλαμβάνεται τουλάχιστον εκείνος—χαρακτήρων, κατασκευάζει έναν αγώνα λόγων ανάμεσα στον Μαθιόπουλο και τον Δαμιανό Φραντζή με θέμα την Επανάσταση του 1821 (σ. 67–8).¹⁷ Σε μια πρώτη ανάγνωση φαίνεται ότι ένας κομμουνιστής είναι το κατάλληλο πρόσωπο για να αντιπαρατεθεί με τον εθνικιστή φοιτητή. Ωστόσο, αν ληφθεί υπόψη ότι από τη μια ο Μαθιόπουλος είναι ένας ασήμαντος, περιθωριακός και ελλιπώς μορφωμένος φοιτητής, που δεν τυγχάνει της εκτίμησης ούτε της συντηρητικής παράταξης—ενδεικτικό είναι ότι στη Γενική Συνέλευση τα μέλη της τον προστάζουν να κατέβει από το βήμα, καθώς τους ρεζιλεύει (σ. 232)—και από την άλλη ο Δαμιανός είναι ένας από τους πιο μορφωμένους φοιτητές, με πάθος για τα γράμματα ήδη από την παιδική του ηλικία (κεφ. V),¹⁸ αρχηγός της κομμουνιστικής παράταξης και δεύτερος τη τάξει Αργοναύτης μετά τον Μανόλη Σκυριανό, αποκαλύπτεται ότι η λογομαχία είναι άνιση και η έκβασή της προκαθορισμένη. Μάλιστα, εφόσον οι κομμουνιστές προσπαθούν μέσα από τις αντιπαραθέσεις στο πλαίσιο του συλλόγου να ακονίζουν τη σκέψη τους και να καλλιεργούν τη μαχητικότητά τους (σ. 72), φαίνεται ότι πιο ωφέλιμη θα ήταν η συζήτηση με τον Μαθιόπουλο για ένα χαμηλόβαθμο μέλος της κομμουνιστικής παράταξης και όχι για τον αρχηγό τους που με συνοπτικές διαδικασίες αφήνει άναυδο τον συνομιλητή του χωρίς να καταβάλει καθόλου κόπο.

Εντούτοις, η επιλογή αυτή του Θεοτοκά είναι στοχευμένη, καθώς, επιστρατεύοντας έναν από τους ικανότερους και σημαντικότερους ήρωες του μυθιστορηματός του,¹⁹ δείχνει εναργέστερα τις αδυναμίες της

17. Ο Δ. Τζιόβας (1989: 109) σημειώνει: «Ζώντας την εποχή του “εθνικού διχασμού” ο Θεοτοκάς παρουσιάζει τα πρόσωπα της Αργώς αντιθετικά αντιπαραθέτοντας το ένα στο άλλο [...] αντιθετικ[ό] σύμπλεγμ[α] συνθέτουν ο Δημητρός Μαθιόπουλος με τον επαρχιωτικό εθνικισμό του και ο Δαμιανός Φραντζής με τον υλισμό του».

18. Σύμφωνα με την Κ. Μουστακάτου (2020: 219), και ο ίδιος Θεοτοκάς είχε διακαή πόθο και αγάπη για τα γράμματα, κάτι που αποτυπώνεται όχι μόνο στα δοκίμιά του, αλλά και, μέσω του Δαμιανού, στο συγκεκριμένο κεφάλαιο του μυθιστορηματος.

19. Ο ίδιος ο Θεοτοκάς (1989: 44) στο *Ημερολόγιο της Αργώς* (ημερολογιακή καταγραφή: 14 Δεκεμβρίου 1993) σημειώνει ότι ο Δαμιανός Φραντζής και ο Παπασίδερος είναι οι δυνατότεροι χαρακτήρες του μυθιστορηματός του και ίσως ο πρώτος να είναι ο πιο δυνα-

ηθογραφίας και των ηρώων της. Χαρακτηριστική είναι η τελευταία παράγραφος της αντιπαράθεσης, όπου ο «χοντρο[ς] Καλαβρυτινό[ς] φοιτητή[ς]», όπως τον αποκαλεί ειρωνικά ο αφηγητής, όντας «άπληροφόρητος» και ανήμπορος να αντιτάξει κάτι «στην τετραγωνική λογική του συνομιλητή του» περιορίζεται «σε έπιφωνήματα, [...] άναρθρες διαμαρτυρίες, [...] καγχασμούς και πεισματάρικες» (σ. 68) επαναλήψεις της προαναφερθείσας επωδικής του φράσης.

Βέβαια ο Φραντζής, δεν είναι απλά ένας μορφωμένος φοιτητής με ρητορικές ικανότητες· αντίθετα, καθώς «αισθάνεται ύψηλά, [...] σκέπτεται βαθιά, [...] ζει έντατικά» (*Ελεύθερο Πνεύμα*, σ. 45–6), συγκεντρώνει (όπως και οι άλλοι πρωταγωνιστές της *Αργούς*) εκείνα τα στοιχεία που τόσο ο Θεοτοκάς στο *Ελεύθερο Πνεύμα* (βλ. παραπάνω) όσο κι εκείνοι από τους κριτικούς που αξιολόγησαν θετικά την *Αργώ*,²⁰ ήδη από την πρώτη δημοσίευσή της (1933), επισημαίνουν ως ιδιαίτερα των νέων τύπων λογοτεχνικών χαρακτήρων, που τους διαφοροποιούν από τους ηθογραφικούς· αντιπροσωπευτικά είναι τα όσα γράφει η Σ. Αντωνιάδη εν έτει 1933:

έπιθυμῶ νὰ χαιρετήσω μὲ χαρὰ τὸ γεγονός πὼς ὁ κ. Θεοτοκάς ἀποφάσισε, εἶχε τὸ θάρρος, νὰ ζωγραφίσει ὄχι πιά τὶς λαϊκὲς τάξεις μὲ τὶς ὥραιες τοὺς παραδόσεις, μὲ τὰ δροσερὰ αἰσθήματα, ἀλ-λὰ [...] καὶ μὲ τὸ αἰώνιο χοντροκομμένο μυαλὸ [...]. Ζωγράφισε τὴν ἀστική τάξη. Μὲ τὴ λέξη αὐτὴ δὲν ἔννοῶ καθόλου τοὺς πλοῦσιους [...] [ἀ]λλὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν μιὰ ὀρισμαμένη μόρφωση καὶ τῶν ὁποίων τὸ κεφάλι δουλεύει κατὰ ἕναν ὀρισμένο τρόπο ποὺ δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπλὸς καὶ αὐθόρμητος. (Αντωνιάδη 1933: 375)

Μέσα από αυτό το πρίσμα αποκαλύπτεται ότι, καθώς ο αντιπρόσωπος των ηθογραφικών χαρακτήρων βρίσκεται αντιμέτωπος με έναν από τους εκφραστές του νέου τύπου λογοτεχνικού χαρακτήρα, αυτός ο αγών

τός. Ανάλογη είναι και η άποψη της κριτικής για τον Φραντζή. Ενδεικτικά αναφέρω ότι R. Beaton (1996: 191) θεωρεί πως «[α]πό το μεγάλο θίασο των ηρώων» της *Αργούς* ξεχωρίζουν δύο, ο Δαμιανός Φραντζής και ο Παύλος Σκινάς.

20. Ένα μεγάλο μέρος των κριτικών της εποχής αξιολόγησαν (περισσότερο ή λιγότερο) αρνητικά το μυθιστόρημα (βλ.: Καράογλου 2005, Μουστακάτου 2012: 126–32) κι έτσι δεν στάθηκαν στα νέα στοιχεία που ο Θεοτοκάς προσπαθεί να προσδώσει στους χαρακτήρες του. Στον αντίποδα αυτών οι κριτικοί που αξιολόγησαν θετικά την *Αργώ* έδωσαν έμφαση στους λογοτεχνικούς χαρακτήρες της· χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Σ. Αντωνιάδη (οι απόψεις της παρατίθενται αμέσως παρακάτω) και ο Σπύρος Μελάς, ο οποίος, όπως επισημαίνει ο Χ. Λ. Καράογλου (2005: 155), εγκωμιάζει την *Αργώ* και θεωρεί ως μια από τις αρετές της την παρουσία αντίθετων μεταξύ τους λογοτεχνικών χαρακτήρων.

λόγων δεν περιορίζεται μόνο στο ιδεολογικό επίπεδο (κομμουνισμός—εθνικισμός), αλλά επεκτείνεται και στο *ποιητολογικό*. Τελικά εκείνος που επικρατεί με άνεση είναι ο Δαμιανός και επομένως η νέα ποιητική θεωρία του Θεοτοκά, η οποία, εν τη γενέσει της στο *Ελεύθερο Πνεύμα* είχε τη φιλοδοξία, όπως υποστηρίχθηκε και παραπάνω, να επικρατήσει έναντι της ηθογραφίας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μια βασική διευκρίνιση: η επικράτηση του Δαμιανού δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι ο—γνωστός για την επικριτική του στάση απέναντι στον κομμουνισμό—Θεοτοκάς ενστερνίζεται τη μαρξιστική ανάγνωση της ελληνικής Επανάστασης που ο ήρωάς του επιχειρεί· αντίθετα θέλει να δείξει ότι ένας τυπικός—σύμφωνα τουλάχιστον με τις θεωρητικές του απόψεις—χαρακτήρας της ηθογραφίας, λόγω της πνευματικής του κατωτερότητας, δεν είναι ικανός να υποστηρίξει όσα θεωρεί ότι πιστεύει. Άλλωστε, όπως έχει υπογραμμίσει και ο ίδιος ο Θεοτοκάς στο δοκίμιό του «Η τέχνη του μυθιστορήματος», σκοπός του συγγραφέα «δεν είναι να υποστηρίξει με τὸ μυθιστόρημά του μιὰ θεωρία ἢ μιὰ πολιτική, ἀλλὰ νὰ μᾶς βοηθήσει, μέσα ἀπὸ τὴν ἰδιοσυγκρασία του, νὰ καταλάβουμε κάτι ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου» (Θεοτοκάς 1964: 8). Ἐτσι και στην *Αργώ*, όπως ορθά σημειώνει ο M. Vitti (1982: 234-5), «ὅταν περιγράφει τὸ ηρωικὸ πάθος τοῦ κομμουνιστῆ» Δαμιανού Φραντζή «παρακολουθεῖ “αμερόληπτα” [...], δίχως νὰ [...] κρίνει, δίχως νὰ [...] αποδοκιμάζει, παρὰ τὴν προσωπικὴ του γνώμη, που μένει θεληματικὰ ἐξω ἀπὸ τὸ κείμενο». Για τὴν ακρίβεια, θα πρόσθετα ὅτι ἡ προσωπικὴ του γνώμη βρίσκεται στα δοκίμιά του—εν προκειμένω μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τὴν ἀποψὴ του ακριβῶς πάνω στο θέμα του ὑπὸ ἐξέταση ἀγώνα λόγων στην ἀρχὴ τοῦ δοκίμιου του «Τὸ πνεῦμα τοῦ νεότερου ἐλληνισμοῦ» (Θεοτοκάς 1976: 19–20). Ἄλλωστε ὅπως ορθά ἐπισημαίνει ο Ν. Αλιβιζάτος:

[...] ο νεανικός αντικομμουνισμός του Θεοτοκά μοιάζει [...] περισσότερο σαν παροδικό παιχνίδι της στιγμῆς παρὰ σαν βαθύτερη συνιστώσα του ἔργου του. Προτού τον προσεγγίσει ἡ ἀριστερὰ στα μέσα τῆς δεκαετίας του 1960, συνεργάσθηκε [...] με πνευματικούς εκπροσώπους τῆς ἐπὶ κατοχῆς, υπέγραψε μανιφέστα κατὰ τῶν διώξεων τῶν κομμουνιστῶν, ἀκόμη και μετὰ το ξέσπασμα τοῦ ἐμφυλίου [...]. Ἄλλωστε, δεν εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου τυχαίως πως, ἀκόμη και τὴν ἐποχὴ τῆς πύρινης ἀντικομμουνιστικῆς ἀρθρογραφίας του στην *Ἰδέα*, ὅταν ἀποφάσισε νὰ καταπιαστεῖ σοβαρὰ με τὸ θέμα τῆς ἐπανάστασης, τὸ πορτραῖτο τοῦ κομμουνιστῆ που ἔδωσε στην *Αργώ* (1933) δεν εἶχε τίποτα κοινὸ με τὸ

πρότυπο του ψυχρού διανοητή των απόλυτων δογμάτων που προέβαλαν τα πολιτικά άρθρα του: γεμάτος καρδιά, ειλικρινής και διχασμένος μπροστά σε διλήμματα και αντιθέσεις, ο Δαμιανός Φραντζής ήταν ίσως ο πιο ανθρώπινος ήρωας και [...] ο λιγότερο υπολογιστής από τους πρωταγωνιστές του γνωστότερου μυθιστορήματός του. (Αλιβιζάτος 1996: 65-6)²¹

21. Με την άποψη του Αλιβιζάτου για τον Δαμιανό συμφωνεί και η Κ. Μουστακάτου (2012: 145). Βλ. επίσης: Βογιατζάκη 2016: 287. Συνεπώς η άποψη του Δ. Κ. Μαγκλιβέρα (1997: 1681)—την οποία άλλωστε δεν τεκμηριώνει με κειμενικά παραδείγματα—ότι ο Θεοτοκάς είναι «[έ]νας από τους πιο χαρακτηριστικούς [...] Έλληνες συγγραφείς» που «χρησιμοποιούν τους ήρωές τους [...] για να εκφράσουν/προβάλουν τις κοινωνικές ιδέες, θεωρίες και ιδεώδη στα οποία εκείνοι οι ίδιοι πιστεύ[ουν]» είναι περιοριστική. Βέβαια η Α. Καστρινάκη (1995: 198 [= 1994: 88]) υποστηρίζει—χωρίς να το αποδεικνύει—ότι «το μυθιστόρημα [...] είναι ένα έργο που έχει στόχο την κατάδειξη της κομμουνιστικής πλάνης», ενώ ο Δ. Τζιόβας (1989: 111), βασιζόμενος στην κατάληξη του Φραντζή (αλλά και του Σκινά), διακρίνει μια σαφή υπονόμηση της μαρξιστικής θεωρίας στην *Αργώ*. Ωστόσο, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η ιστορία του Δαμιανού Φραντζή δεν είναι εκείνη ενός τυπικού μαρξιστή: αντίθετα στα δύο μέρη του μυθιστορήματος παρακολουθούμε το ιδεολογικό ταξίδι του συγκεκριμένου Αργοναύτη με το διαρκώς ανήσυχο πνεύμα: ένα ταξίδι που έχει ως αρχή τον ελληνορθόδοξο πατριωτισμό (στα πρώτα νεανικά του χρόνια υπό την επίδραση του Παπασιδερου) και καταλήγει στον εξτρεμισμό και την τρομοκρατία. Ο μαρξισμός είναι μία μόνο από τις στάσεις του σε αυτό το ταξίδι. Έτσι, όταν ο Δαμιανός αποπειράται να δολοφονήσει με όπλο τον Μουσολίνι και τελικά σκοτώνεται εκείνος από τους υποστηρικτές του ιταλού φασίστα (τόμ. Β', σ. 160-1), δεν λειτουργεί σε καμία περίπτωση οργανωμένα και συλλογικά ως κομμουνιστής, αλλά ατομικά ως εξτρεμιστής τρομοκράτης, κάτι που έχει ήδη υπονοήσει ότι θα πράξει στη συζήτησή του με τον Νικηφόρο (σ. 134). Με άλλα λόγια ο Δαμιανός, αποκλίνοντας από τον μαρξισμό επιδιέεται στην ατομική τρομοκρατία την οποία, μεταξύ των άλλων ο Λένιν (2007: 18) χαρακτηρίζει ως ακραίο και άσκοπο μέσο πάλης και ο Τρότσκι (2007β: 50-1) ως «αδιέξοδο», καθώς αποτελεί «υπερεκτίμηση της σπουδαιότητας του ατομικού ηρωισμού [...] που αποκλείει ολότελα τη ζύμωση και την οργανωτική δουλειά στους κόλπους των μαζών», ενώ ο ίδιος προσθέτει ότι η δολοφονία ενός ανώτερου αξιωματούχου από έναν τρομοκράτη—πράγμα το οποίο, για παράδειγμα, εδώ επιχειρεί ο Φραντζής—με όπλο που μπορεί να προμηθευτεί από παντού, αν και είναι στην εξωτερική της μορφή πομπώδης, στην πράξη είναι—σε αντίθεση με την οργανωμένη ταξική πάλη—ανώδυνη για το σύστημα, το οποίο ακλόνητο συνεχίζει την ύπαρξή του (βλ. Τρότσκι 2007α: 43). Συνεπώς τόσο η αποτυχία του τρομοκράτη πλέον Δαμιανού όσο και το ότι εκείνος, έχοντας ως κινητήριες δυνάμεις τη φιλοδοξία και την ατομικότητα (Τζιόβας 1989: 111), απομακρύνεται από την κομμουνιστική ιδεολογία, δεν μπορούν να εκληφθούν ως υπονόμηση της μαρξιστικής θεωρίας: ίσα-ίσα το αποτέλεσμα και η επισήμανση του αφηγητή ότι ο Μουσολίνι «είτανε πάντα εκεί [...] άταραχος, αλύγιτος [...] κ' ή φωνή του συνέχισε τὸ λόγο τῆς ἐκεῖ πού τὸν εἶχε σταματήσει, σὰ νὰ μὴν εἶχε συμβεῖ ἡ διακοπή» (σ. 161) συνάδουν με τις προαναφερθείσες θέσεις των Λένιν και Τρότσκι για την αδιέξοδη ατομική τρομοκρατία. Κριτική φυσικά υπάρχει, όχι όμως για τον μαρξισμό αυτόν καθαυτόν, αλλά για την εφαρμογή του στη Σοβιετική Ένωση καθώς και στον Σταλινισμό (μάλιστα εμμέσως συνδέεται ο Στάλιν με τον Λουδοβίκο Βοναπάρτη): βέβαια ανέκαθεν και γνήσιοι μαρξιστές ασκούν ανάλογη κριτική: έτσι και δω η κριτική δεν γίνεται με αντικομ-

Μέχρι στιγμής, λοιπόν, ο Θεοτοκάς αναπτύσσει μια *λογοτεχνική recusatio* στην ηθογραφία. Για να μπορέσουν, όμως, να αντιληφθούν το εγχείρημά του και όσοι αναγνώστες δεν έχουν υπόψη τους το *Ελεύθερο Πνεύμα*, παρεμβάλλει μία παράλληλη συζήτηση στο διπλανό τραπεζάκι από εκείνο του Φραντζή και του Μαθιόπουλου. Πράγματι—χρησιμοποιώντας τη σταθερά επανερχόμενη στο λογοτεχνικό του έργο αφηγηματική τεχνική της «δοκιμακικής παρέμβασης»²²—βάζει το λογοτεχνικό του προσωπείο,²³ τον Λάμπρο Χρηστίδη, να δίνει συμβουλές στους φοιτητές που φιλοδοξούν να γίνουν συγγραφείς, κάνοντάς τους μια περιεκτική περίληψη (σ. 69–70) του τρίτου κεφαλαίου του *Ελεύθερου Πνεύματος*, στο οποίο περιλαμβάνεται η *θεωρητική recusatio* στην ηθογραφία.²⁴ Ας σημειωθεί ότι η παρέκβαση του επεισοδίου με πρωταγωνιστή τον Χρηστίδη πλαισιώνεται από το κυκλικό σχήμα που δημιουργεί η επωδική φράση του Μαθιόπουλου (σ. 68, 71). Το σχήμα αυτό αποτελεί έναν κλειμενικό δείκτη της σχέσης διαπλοκής των δύο παράλληλων συζητήσεων, οι οποίες εκ πρώτης όψεως φαντάζουν ετερόκλητες.

Όταν η συζήτηση περνά σε άλλα θέματα, ο Μαθιόπουλος αποχωρεί λέγοντας τη νέα φράση, που με μια μικρή παραλλαγή θα γίνει η καινούρια επωδός του την επόμενη μέρα κατά τη Γενική Συνέλευση:

μουνιστικά επιχειρήματα, αλλά (κατά βάση) τροτσκιστικά, τα οποία λανθάνουν στο λόγο του Δαμιανού, μέχρι και πριν το σημείο που ο ήρωας υπαινιχθεί τη στροφή του προς την τρομοκρατία (σ. 132–4). Τέλος αξιοσημείωτο είναι ότι δεν υπάρχει κανένα επικριτικό ή/και ειρωνικό σχόλιο στο σημείο εκείνο του μυθιστορήματος που γίνεται σαφής αναφορά στη μαρξιστική θεωρία, δηλαδή όταν ο Δαμιανός διαβάζει το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (τόμ. Α΄, σ. 187 κ.ε.). Φυσικά θα ήταν λάθος να ισχυριστούμε ότι ο ίδιος ο συγγραφέας ενστερνίζεται όσα πρεσβεύει το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Με άλλα λόγια αυτό που θέλω να δείξω είναι ότι ο Θεοτοκάς, μέσω του Φραντζή, δεν προσπαθεί ούτε να εξυμνήσει τον κομμουνισμό ούτε να ασκήσει μια λανθάνουσα κριτική στη μαρξιστική θεωρία αυτή καθαυτήν, προπαγανδίζοντας εμμέσως τις δίκες του πολιτικές απόψεις: αντίθετα θέλει να δημιουργήσει νέους τύπους ηρώων που, όπως είχε διακηρύξει στο *Ελεύθερο Πνεύμα*, «αίσθάν[ονται] ύψηλά, πού σκέπτ[ονται] βαθιά, πού ζ[οῦν] έντατικά» (σ. 46), ένας από τους οποίους—και ίσως ο ισχυρότερος, όπως ο ίδιος σημειώνει (Θεοτοκάς 1989: 44)—είναι και ο Δαμιανός Φραντζής.

22. Για τον όρο αυτό, βλ.: Παπαθεοδώρου 2005: 979.

23. Βλ. ενδεικτικά: Τζιόβας 1988: 86, Beaton 1996: 191–2, Τζιόβας 2005: 863, Μουστακάτου 2016: 230. Περισσότερα για τον συγκεκριμένο ήρωα, βλ.: Καστρινάκη 1995: 188–92 [=1994:82–5].

24. Για το ότι ο Λάμπρος Χρηστίδης στο συγκεκριμένο επεισόδιο επαναλαμβάνει απόψεις που ο Θεοτοκάς είχε αναπτύξει στο τρίτο κεφάλαιο του *Ελεύθερου Πνεύματος*, βλ.: Τζιόβας 1986: 22, Αθανασόπουλος 2003: 467–9, Μουστακάτου 2012: 137–8.

Ἐγὼ, κύριοι, εἶπε στοὺς συνομιλητές του τάχατες εἰρωνικὰ, ἐγὼ εἶμαι ἓνας καθυστερημένος καὶ χοντροκέφαλος ἐπαρχιώτης. Χαίρετε, κύριοι. (σ. 75)

Αξιοσημείωτο είναι το σχόλιο που παρεμβάλλει ο αφηγητής στον λόγο του Μαθιόπουλου: «τάχατες εἰρωνικὰ». Η λέξη «τάχατες» υποδηλώνει ότι ο φοιτητής στην προσπάθειά του να ειρωνευτεί—επαναλαμβάνοντας *διφωνικά*²⁵ τη γνώμη που έχουν οι άλλοι για εκείνον—λέει ασυνείδητα την αλήθεια, ότι δηλαδή είναι «ἓνας καθυστερημένος καὶ χοντροκέφαλος ἐπαρχιώτης». Εν συνεχεία, καθώς φεύγει μονάχος αρχίζει να συνειδητοποιεί πως γίνεται αντικείμενο χλεύης (σ. 75) και να αμφιβάλλει προς στιγμή για τα πιστεύω του («Τὸν ἔτρωγε κιόλας τὸ σαράκι τῆς ἀμφιβολίας», σ. 76). Το σημαντικότερο, όμως, για την ερμηνευτική προσέγγιση που προτείνεται ἐδῶ είναι το ὅτι αισθάνεται ξένος στο αστικό περιβάλλον («Αἰσθανότανε μόνος μὲς σ' αὐτὴν τὴν παλαβὴ Ἀθήνα, ἔρημος [...]. Εἶχε χάσει τὰ νερά του.», σ. 75, «Αἰσθανότανε τόσο ξένος, τόσο μόνος [...]», σ. 77), στο χώρο δηλαδή δράσης των νέων λογοτεχνικῶν χαρακτήρων του Θεοτοκά, και αναπολεῖ νοσταλγικά την επαρχία, τον χώρο δράσης πολλῶν ηθογραφικῶν χαρακτήρων, στον οποίο την ἐπόμενη μέρα θα θελήσει να επιστρέψει (βλ. παρακάτω). Με τον τρόπο αὐτὸ ο συγγραφέας βάζει τον ἥρωά του να επιθυμῆ ο ἴδιος την απομάκρυνσή του ἀπὸ το νέο μυθιστόρημα, καθώς αισθάνεται την κατωτερότητά του σε σχέση με τους πανεπιστημιακούς-αστούς χαρακτήρες που, σε ἀντίθεση με εκείνον, «σκέπτ[ονται] βαθιά» (*Ελεύθερο Πνεῦμα*, σ. 46).

Εδῶ θα πρέπει να γίνουν δύο σημαντικές ἐπισημάνσεις:

- i. Ο Θεοτοκάς δεν ἔχει σκοπὸ να ψέξει αὐτὴ καθαυτὴν την επαρχία (ἄλλωστε εἶχε ἤδη ἐκφραστεῖ θετικά για τη νησιωτικὴ επαρχία στο «Ἐπιστολὴ σε μια φίλη επαρχιώτισσα» (Θεοτοκάς χ.χ.: 45–64), ἀλλὰ τους ηθογράφους εκείνους που τοποθετοῦν στο συγκεκριμένο περιβάλλον «μικροὺς ἀνθρώπους, ταπεινοὺς στὴν ψυχὴ, στὸ πνεῦμα, στὴ ζωὴ, ἄθλιες ὑπάρξεις χωρὶς κανένα βάθος, καμμιά ὁμορφιά, καμμιά δύναμη» (σ. 45). Μάλιστα στο *Ελεύθερο Πνεῦμα* ο συγγραφέας τονίζει ὅτι σημασία ἔχει ο ἥρωας που θα δημιουργήσῃ ο ἐκάστοτε συγγραφέας και ὄχι ο τόπος ἀπὸ τον οποίο εκείνος ἀντλεῖ το υλικὸ του και στον οποίο τελικά θα τοποθετήσῃ τον συγκεκριμένο ἥρωα, καθώς ἀκόμα και «τὸ πιὸ καθυστερημένο χωριὸ τῶν ἑλληνι-

25. Για τις *διφωνικές λέξεις* και τὸ *διφωνικὸ λόγο*, βλ.: Μπαχτίν 2000: 295 κ.ε.

κῶν βουνῶν δὲν εἶναι καθόλου κατώτερο ἀπὸ τὶς πιὸ ἐκλεπτυσμένες συνοικίες τοῦ Παρισιῦ ἢ τῆς Λόντρας, γιατί ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ εἶναι κατὰ βάθος ἡ ἴδια παντοῦ καὶ πάντα», μια ψυχὴ, που κατὰ τὴ γνώμη του, οἱ ἠθογράφοι ἀδυνατοῦν νὰ ἐμφυσιῶσιν στους χαρακτῆρες τῶν ἔργων τους.

- ii. Δεν πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Θεοτοκᾶς ἐξισώνει τὴν ἠθογραφία με τὴν ἐπαρχία. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος στο *Ελεύθερο Πνεῦμα* ἀναφέρει ὅτι μίᾳ ἀπὸ τὶς «παραλλαγές τοῦ εἴδους» (σ. 39) εἶναι καὶ ἡ ἀστική ἠθογραφία. Αὐτὸ που θέλει ὁ συγγραφέας νὰ υποδηλώσει, στο πλαίσιο τῆς *recusatio* του, εἶναι ἡ πνευματικὴ κατωτερότητά τῶν ἠθογραφικῶν σὲ σχέση με τοὺς νέου τύπου χαρακτῆρες που ἐκεῖνος θέλει νὰ εἰσαγάγει· γιὰ τὸν σκοπὸ, λοιπόν, αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἐπιλέξει ἀπὸ τὶς «παραλλαγές τοῦ εἴδους» τὴν πιο κατάλληλη, αὐτὴ δηλαδή που θὰ ἔκανε τὴν ἀντίθεση ἐναργέστερη. Ἔτσι: α) ἀντλεῖ ἓναν τυπικὸ χαρακτῆρα μίᾳ ἐκ τῶν πιο γνωστῶν «παραλλαγ[ῶ]ν» τῆς ἠθογραφίας, δηλαδή τῆς «ἠθογραφία[ς] τῆς ἐπαρχιώτικης κοινωσίας» (σ. 39), ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι εὐφυῆς καὶ μορφωμένος (*Αργώ*, σ. 67), ἀλλὰ ὀπισθοδρομικὸς καὶ παθιασμένος με ἰδέες που ἀδυνατοῦσε νὰ συλλάβει καὶ συνεπῶς νὰ υποστηρίξει· β) ἀποσπᾷ τὸν χαρακτῆρα αὐτὸν ἀπὸ τὴν ἐπαρχία καὶ τὸν τοποθετεῖ στο ἀστικό-πανεπιστημιακὸ περιβάλλον· γ) βάζει ἀπέναντί του τὸν πιο ἰσχυρὸ ἴσως, ὅπως ὁ ἴδιος θεωρεῖ, (Θεοτοκᾶς 1989: 44) νέου τύπου χαρακτῆρα τοῦ μυθιστορημάτος του, τὸν Δαμιανό, ὁ ὁποῖος, σὲ ἀντίθεση με τὸν Μαθιόπουλο, «εἶταν ἓνα μυαλὸ προικισμένο» (σ. 188), ἀγαποῦσε ἀπὸ παιδί τὰ γράμματα, διάβαζε μανιωδῶς καὶ καταλάβαινε σὲ βάθος—σὲ ἀντίθεση με τὸν μέσο ὄρο—ἀκόμα καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα, ὅπως τὸ *Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο*, τὸ ὁποῖο γιὰ ἓναν, ὅπως ἐκεῖνος τότε, ἀμήνητο σὲ συγκεκριμένες φιλοσοφικὲς ἰδέες ἦταν ἰδιαίτερα (ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἀφηγητῆς) ἀπαιτητικὸ καὶ δυσνόητο (σ. 187–8).

2.2 Γενικὴ Συνέλευση

Κατὰ τὴ Γενικὴ Συνέλευση καὶ ἐνῶ κλιμακωνόταν ἡ ἐνταση ἀνάμεσα σὲς ἀντιμαχόμενες παρατάξεις, ζητᾷ καὶ παίρνει τὸ λόγο πρὸς γενικὴ ἐκπλήξη ὁ Μαθιόπουλος, «ὄ χοντρὸς φοιτητῆς ἀπὸ τὰ Καλάβρυτα» (σ. 230), ὅπως σπεύδει εἰρωνικὰ νὰ υπενθυμίσει ὁ ἀφηγητῆς. Ὁ ἥρωας, καθῶς εἶναι ἀδέξιος ρήτορας, προσπαθεῖ νὰ κερδίσει τὴν *πρόσσειν* του ἀκροατηρίου καὶ νὰ πετύχει τὴν *captatio benevolentiae*²⁶ με λάθος τρόπο,

26. Γιὰ τὴς λειτουργίες τοῦ *exordium* ἐνὸς ρητορικοῦ λόγου, βλ.: Pernot 2005: 333–4.

λέγοντας δηλαδή εξαρχής ότι είναι «ένας έπαρχιώτης» (σ. 230). Πριν προλάβει να αρθρώσει άλλη λέξη, το κοινό κάνει φανερή την αρνητική του στάση και την αδιαφορία του, αρχικά φωνάζοντας «Δέν μᾶς μέλει!» (σ. 230) και στη συνέχεια γυρνώντας του την πλάτη ή κοιτάζοντάς τον «μὲς στὰ μάτια εἰρωνικά, ἐχθρικά, ἀδιάφορα» (σ. 230)—το ασύνδετο σχήμα εδώ αποδίδει με ανιούσα κλιμάκωση και χωρίς περιττές λεπτομέρειες τη σκληρή στάση των φοιτητών. Με τον τρόπο αυτό ο Θεοτοκάς δεν κάνει ο ίδιος άμεσα *recusatio* στους ηθογραφικούς χαρακτήρες, αλλά μέσω των πολιτικοποιημένων φοιτητών.

«Ο χοντρὸς Μαθιόπουλος» (σ. 231) αμέσως τα έχασε, «νόμισε πὼς θα λιγοθυμήσει» (σ. 230), «μετανόησε πικρὰ γιὰ τὸ τόλμημά του» (σ. 231) να ζητήσει το λόγο και αισθάνθηκε την επιθυμία «νὰ τὸ σκάσει ἀμέσως, ὅσο τὸ δυνατὸ πιὸ μακριὰ ἀπ' αὐτὴν τὴν αἴθουσα, ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀνθρώπους, ἀπ' αὐτὴν τὴν ἐχθρική Ἀθήνα [...] νὰ πάει πίσω στὰ βουνὰ του, νὰ γίνει τσομπάνης²⁷» (σ. 231). Παρατηρείται, λοιπόν, μια κλιμάκωση της ψυχολογικής κατάστασης του ήρωα: ενώ στο τέλος του προηγούμενου επεισοδίου νιώθει ξένος στο πανεπιστημιακό περιβάλλον και με νοσταλγία αναπολεί το ηθογραφικό (βλ. παραπάνω), τώρα, συναισθανόμενος πλήρως τις αδυναμίες του, επιθυμεί αφενός τη φυγή του από το πρώτο και την επιστροφή στο δεύτερο, αφετέρου την εγκατάλειψη της πανεπιστημιακής μόρφωσης και την ενασχόληση με ένα επάγγελμα χαρακτηριστικό των ηρώων της—όπως την αποκαλεί ο Θεοτοκάς στο *Ελεύθερο Πνεύμα*—«ἠθογραφία[ς] τοῦ βουνοῦ» (σ. 39).

Βέβαια ο Μαθιόπουλος καταλαβαίνει ότι τώρα είναι πολύ αργά για να φύγει («Μὰ δὲν ἔφυγε. Εἴτανε πιὰ πολὺ ἄργά, εἶχε μπεῖ στὸ χορὸ, ἔπρεπε, θέλοντας καὶ μὴ, νὰ χορέψει», σ. 231) κι έτσι κάνει άλλη μια προσπάθεια να μιλήσει, χωρίς, όμως, να αλλάξει κάπως την αρχή του λόγου του, ώστε να κερδίσει έστω και τελευταία στιγμή την εύνοια του ακροατηρίου· αντίθετα επιδεινώνει την κατάσταση:

Κύριοι, ἐπαναλαμβάνω πὼς εἶμαι ἕνας ἐπαρχιώτης, ἕνας ἄξεστος, καθυστερημένος ἐπαρχιώτης... (σ. 231)

Τα λόγια αυτά επαναλαμβάνουν ελαφρώς τροποποιημένη την «τάχα-τες» (σ. 75) ειρωνική φράση του προηγούμενου επεισοδίου. Όπως εκεί, έτσι κι εδώ εκφράζει με προσποιητό αυτοσαρκασμό τη γνώμη που έ-

27. Η επιλογή της «χωριάτικῆς» λέξης «τσομπάνης» συνδέεται με αυτό που η D. Cohn (2001: 141) ορίζει ως «τεχνική απόδοσης της σκέψης ενός χαρακτήρα στο δικό του ιδίωμα». Έτσι ο Θεοτοκάς και μέσω της τεχνικής αυτής υποβαθμίζει τον ήρωά του.

χουν όλοι για κείνον, αλλά χωρίς να το συνειδητοποιεί παραδέχεται την αλήθεια της. Αυτό επιτείνει τη γελοιοποίησή του, που στο υπό εξέταση κεφάλαιο κλιμακώνεται ραγδαία. Το κοινό αδυσώπητο δεν συγκινείται από τον αυτοσαρκασμό, αλλά αντιδρά εντονότερα με φωνές αγανάκτησης, αδιαφορία και—όπως τουλάχιστον φαίνεται στον εμβρόντητο Δημητρό—κοροϊδίες.

Τα λίγα επιχειρήματα που προλαβαίνει να αναπτύξει ο επαρχιώτης φοιτητής για να υπερασπιστεί τη θρησκεία και την πατρίδα βρίσκονται στον αντίποδα των διακηρύξεων του Θεοτοκά στο *Ελεύθερο Πνεύμα*. Εδώ θα πρέπει να τονιστεί ότι στο στόχαστρο δεν μπαίνει η θρησκεία και η πατρίδα, αλλά τα επιχειρήματα του Μαθιόπουλου, τα οποία προκαλούν, όχι απλώς τη χλεύη της αριστερής παράταξης, αλλά κυρίως τη στεναχώρια και την αγανάκτηση των «όπαδ[ῶν] τῆς θρησκείας και τῆς πατρίδας» που συνειδητοποιούν ότι ο «βουνίσιος αὐτὸς γελοιοποιούσε τὶς ἀπόψεις τους» (σ. 232) κι έτσι τον προστάζουν να κατέβει αμέσως από το βήμα («Κάτσε κάτω!», σ. 232).²⁸ Αναλυτικότερα, ο Δημητρός, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί τη θρησκεία και την πατρίδα, εκφράζεται ειρωνικά για την πνευματική και πολιτιστική πρόοδο των Αθηναίων, που έχουν γίνει «Εὐρωπαῖοι καὶ»²⁹ αγαπούν «τὰ καινούρια πράγματα καὶ τὶς καινούριες ιδέες» (σ. 231) και με υπερηφάνεια δηλώνει ότι έχει μείνει πίσω.³⁰ Συνεπώς, μέσω του υπό εξέταση επεισοδίου για ακόμη μια φορά:

- i. αποκαλύπτεται η έλλειψη σοβαρής πολιτικής επιχειρηματολογίας από τον εκπρόσωπο της ηθογραφίας, τον «βουνίσι[ο]» φοιτητή, όπως τον αποκαλούν χλευαστικά τα μέλη της συντηρητικής παράταξης·
- ii. ο Μαθιόπουλος βιώνει—καθώς χρησιμοποιεί επιχειρήματά που έρχονται σε ευθεία ρήξη με την πρώτη κιόλας σελίδα του *Ελεύθερου Πνεύματος*—τη σύσσωμη απόρριψη της φοιτητικής κοινότητας, στο πλαίσιο της οποίας φαντάζει “ξένο σώμα”.

28. Ας σημειωθεί ότι και ο ίδιος ο Θεοτοκάς σε πολλά άρθρα του τάσσεται ανοικτά υπέρ του έθνους της πατρίδας και της θρησκείας και της στενής και αδιάσπαστης σχέσης τους. Βλ. ενδεικτικά: Θεοτοκάς 1956: 13-4, Θεοτοκάς 1961α: 54, Θεοτοκάς 1975α: 13-34, Θεοτοκάς 1975β: 35-7, Θεοτοκάς 1976: 27-8.

29. Για τον εξευρωπαϊσμό της νεοελληνικής πεζογραφίας που επιδιώκει ο Θεοτοκάς με το *Ελεύθερο Πνεύμα* και την *Αργώ*, βλ. ενδεικτικά: Παγανός 1983: 192, 211-2.

30. Η Κ. Μουστακάτου (2012: 183) σχολιάζοντας το λόγο αυτό του Μαθιόπουλου σημειώνει: «Εδώ δίνεται έμφαση στην αντίθεση επαρχία – πρωτεύουσα, παλαιό – μοντέρνο».

Σε όλη την υπόλοιπη συζήτηση ο «χοντρὸς φοιτητής», όπως για μια άλλη φορά τον αποκαλεί σαρκαστικά ο αφηγητής, «δὲν εἶταν ἱκανὸς νὰ συγκεντρώσει τὸ πνεῦμα του [...] δὲν καταλάβαινε, δὲν ἤξερε τίποτα» (σ. 232), ἀλλὰ συνειδητοποιοῦσε πλήρως «πὼς εἶτανε γελοῖος» (σ. 233). Στο τέλος της Συνέλευσης αισθανόταν «ξεριζωμένος, χαμένος, ἔρμαιο τῶν ἀνέμων» (σ. 244)—η χρήση του ασύνδετου τονίζει την πλήρη απόρριψη του εμβόλιμου ηθογραφικού χαρακτήρα.

Εκείνη ακριβῶς τη στιγμή εμφανίζεται απροσδόκητα ο Δαμιανός. Το επεισόδιο που ακολουθεῖ αποτελεί τη λογοτεχνική μετάπλαση των τελευταίων θεωρητικῶν ἀπόψεων του Θεοτοκά στο λογοτεχνικό του κείμενο. Αναλυτικότερα, στο *Ελεύθερο Πνεῦμα*, ἀφού ἔχει ολοκληρώσει τη *recusatio* στην ηθογραφία, τονίζει ὅτι θα ἦταν βανδαλισμὸς ἡ συλλήβδην ἀπόρριψη των προγενέστερων πεζογράφων και επισημαίνει ὅτι πρέπει να διατηρηθοῦν τα ἔργα που μπορούν να «ζήσουν [...] ὡς ἔργα τέχνης» (σ. 55).³¹ Αντιστοίχως στην *Αργώ*, ἀφού ἔχει ἀπορριφθεῖ ἀπ' ὅλους ο ἀντιπρόσωπος της ηθογραφίας, τον πλησιάζει ἕνας ἀπὸ τους κατεξοχὴν ἀντιπροσώπους του νέου τύπου λογοτεχνικῶν χαρακτήρων και πρωταίτιος στην περιθωριοποίησή του, ο Δαμιανός, ο οποίος, ὁμως, διακρίνει δύο ἀρετές του, την πίστη και τὸ πάθος (σ. 244)· στηριζόμενος σε αυτές τις δύο ἀρετές ο Φραντζής θα καταφέρει να πετύχει την πλήρη ιδεολογική μεταστροφή του Μαθιόπουλου, μετατρέποντάς τον σε παθιασμένο κομμουνιστή, που θα πρωτοστατήσει ὡς σημαιοφόρος (σ. 298) στη μετέπειτα κομμουνιστική διαδήλωση, κατὰ την οποία θα χάσει τη ζωὴ του (σ. 300).³² Με ἄλλα λόγια, ὡπως ο Θεοτοκάς σε λογοτεχνικό επίπεδο, ἔτσι και ο Δαμιανός σε πολιτικό, κρατᾶει ὅ,τι κατὰ τη γνώμη του ἀξίζει ἀπὸ τον ηθογραφικὸ χαρακτήρα και «χτίζει» πάνω σε αὐτό.

Συμπερασματικά, ο Θεοτοκάς στην *Αργώ* παρουσιάζει με λογοτεχνικό «ένδυμα» τη θεωρητική του *recusatio* στους ηθογραφικούς χαρακτήρες, ὡπως την εἶχε ἐκφράσει λίγα χρόνια νωρίτερα στο *Ελεύθερο Πνεῦμα*. Ἐτσι κατασκευάζει ἕναν τυπικὸ, κατ' αὐτόν, ηθογραφικὸ χαρακτήρα, τον Δημητρὸ Μαθιόπουλο, που μέσα ἀπὸ την ἀντιπαράθεσή του

31. Σὲ μεταγενέστερο δοκίμιό του ο Θεοτοκάς (1961β: 230–1), ἀναφερόμενος στη γενιά του, τη «λεγόμενη τοῦ 1930» ἐπισημαίνει ὅτι «[μ]ία ἀπὸ τις προσφορές» της «εἶναι ὅτι κατόρθωσε, ἤδη ἀπὸ τὰ νεανικά της χρόνια, νὰ καλλιεργήσει και νὰ διαπλάσει τὴ συνείδηση τῶν γραμμάτων μας ὥστε νὰ χωρέσει μέσα της, ἀβίαστα, ἄρμονικά, τὸ Σολωμὸ και τὸν Κάλβο, τὸν Παλαμᾶ και τὸν Καβάφη, τὸ Σικελιανὸ και [...] ἀκόμα, τὸ Μακρυγιάννη και τὸν Παπαδιαμάντη».

32. Για την ἀκραία πολιτική μετατόπιση του Μαθιόπουλου, βλ.: Μουστακάτου 2012: 161.

με τους νέου τύπου λογοτεχνικούς χαρακτήρες τον γελοιοποιεί αποκάλυπτοντας τις αδυναμίες του. Η απόρριψη του Μαθιόπουλου από το σύνολο των φοιτητών υποδεικνύει την απόρριψη της ηθογραφίας από τον Θεοτοκά, ενώ η επισήμανση των επιμέρους αρετών του από τον Δαμιανό Φραντζή είναι αντίστοιχη με την παραδοχή του συγγραφέα στο *Ελεύθερο Πνεύμα* ότι δεν πρέπει «να σβήσουμε με τυφλή αντίπαθεια όλη τὴν ἐργασία τῶν παλιῶν πεζογράφων μας» (σ. 55).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Πρωτογενείς

- Θεοτοκάς, Γ. (1956), «Οι σύγχρονοι Έλληνες», στο: *Προβλήματα του καιρού μας*, Αθήνα: Ίκαρος, 7–21.
- (1961α), «Εθνική συνείδηση: τρεις παραλλαγές στο ίδιο θέμα», στο: *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Φέξη, 54–77.
- (1961β), «Ο Παλαμάς πάντα παρών», στο: *Πνευματική Πορεία*, Αθήνα: Φέξη, 230–4.
- (1964α), «Η τέχνη του μυθιστορήματος», *Εποχές* 20: 6–12.
- (1964β), *Αργώ*, τόμ. Α΄, 4^η έκδ., Αθήνα: Εστία [1^η έκδ. 1933].
- (1964γ), *Αργώ*, τόμ. Β΄, 4^η έκδ., Αθήνα: Εστία [1^η έκδ. 1936].
- (1975α), «Η εκκλησία και το έθνος», στο: *Η ορθοδοξία στον καιρό μας: δοκίμια*, Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων, 13–34.
- (1975β), «Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός», στο: *Η ορθοδοξία στον καιρό μας: δοκίμια*, Αθήνα: Οι εκδόσεις των φίλων, 35–7.
- (1976), «Το πνεύμα του νεότερου ελληνισμού» στο *Πολιτικά κείμενα* (εισαγ.: Α. Ι. Πεπονή), Αθήνα: Ίκαρος, 19–34.
- (1989), *Ημερολόγιο της «Αργώς» και του «Δαιμονίου»*, (φιλολογ. επιμ.: Γ. Π. Σαββίδης), Αθήνα: Λέσχη.
- (2016), *Ελεύθερο Πνεύμα* (φιλολόγ. επιμ.: Κ. Θ. Δημαράς), Αθήνα: Εστία [1^η έκδ. 1929].
- (χ.χ.), «Επιστολή σε μια φίλη επαρχιώτισσα», στο: *Ώρες Αργίας*, Αθήνα: Εστία, 45–64 [1^η έκδ. 1931].
- Λένιν, Β. Ι. [Ленин, В.] (2007), «Από πού ν' αρχίσουμε» [1901], στο: *Για την ατομική τρομοκρατία τη βία και την επανάσταση*, μτφ.: Κ. Μιλτιάδης, Αθήνα: Κοροντζής, 15–9.
- Τρότσκι, Λ. [Троцкий, Л.] (2007α), «Για την τρομοκρατία» [1921], στο *Για την ατομική τρομοκρατία τη βία και την επανάσταση*, μτφ. Κ. Μιλτιάδης, Αθήνα: Κοροντζής, 41–8.
- (2007β), «Για την ατομική τρομοκρατία», στο: *Για την ατομική τρομοκρατία τη βία και την επανάσταση*, μτφ.: Κ. Μιλτιάδης, Αθήνα: Κοροντζής, 49–53.

Δευτερογενείς

- Αγάθος, Θ. (2014), *Η εποχή του μυθιστορήματος: αναγνώσεις της πεζογραφίας της γενιάς του '30*, Αθήνα: Γκοβόστης.

- Αγγελάτος, Δ. (2011), *Η αλφαβήτα του νεοελληνιστή: οδηγός για το εισαγωγικό μάθημα στην επιστήμη της νεοελληνικής φιλολογίας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Αθανασόπουλος, Β. (2003), «Γιώργος Θεοτοκάς: οι μέθοδοι δημιουργίας των χαρακτήρων και το *Δαιμόνιο*», στο: *Οι μάσκες του ρεαλισμού: εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, τόμ. Β', Αθήνα: Καστανιώτης, 467–521 [= *Τετράδια Ευθύνης*, 26 (1986) (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 56–93].
- (2014), *Οι ιστορίες του κόσμου: τρόποι της γραφής και της ανάγνωσης του οράματος*, 6^η έκδ., Αθήνα: Πατάκης.
- Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (1996), «Πρόλογος», στο: Ν. Κ. Αλιβιζάτος & Μ. Τσαπόγας (επιμ.), *Στοχασμοί και Θέσεις: Πολιτικά κείμενα 1925 – 1966*, τόμ. Α', Αθήνα: Εστία, 43–96.
- Αντωνιάδη, Σ. (1933), «Γιώργου Θεοτοκά: Αργώ, μυθιστόρημα. Πρώτο μέρος: Το ξεκίνημα, Αθήνα, 1933», *Ιδέα*, 2: 375–8.
- Αποστολίδου, Β. (2005), «Ο Θεοτοκάς και η λογοτεχνική παράδοση», *Νέα Εστία*, 1784 (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 986–94.
- Βογιατζάκη, Ε. (2016), *Τα αισθητικά ρεύματα στην ευρωπαϊκή και στη νεοελληνική λογοτεχνία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα: από τον νεοκλασικισμό έως τον μοντερνισμό*, Αθήνα: Gutenberg.
- Καράογλου, Χ. Λ. (2005), «Η Αργώ και η κριτική», *Κονδυλοφόρος*, 4: 149–77.
- Καστρινάκη, Α. (1995), *Οι περιπέτειες της νεότητας: η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία, 1890–1945*, Αθήνα: Καστανιώτης [=Α. Καστρινάκη (1994), *Οι περιπέτειες της νεότητας: η αντίθεση των γενεών στην ελληνική πεζογραφία, 1890–1945*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη].
- Κόρφης, Τ. (1986), «Το “Ελεύθερο Πνεύμα” του Γιώργου Θεοτοκά: επαληθεύσεις και διαψεύσεις», *Τετράδια Ευθύνης*, 26 (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 108–17.
- Μαγκλιβέρα, Δ. Κ. (1997), «Η Κοινωνιολογική πλευρά του έργου του Γ. Θεοτοκά», *Νέα Εστία*, 1690 (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 1681–5.
- Μιχαλόπουλος, Α. Ν. & Χ. Ν. Μιχαλόπουλος (2015), *Ρωμαϊκή λυρική ποίηση: Οράτιος Carmina*, Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, https://repository.kallipos.gr/pdfviewer/web/viewer.html?file=/bitstream/11419/2905/1/oo_master_document-KOY.pdf (τελευταία επίσκεψη: 26/2/2017).
- Μοσχονάς, Ι. Ε. (2004³), *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά [1922– 1974]*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μουστακάτου, Κ. (2012), «Ιδέες και πρόσωπα στο έργο του Γιώργου Θεοτοκά: από το δοκίμιο στο μυθιστόρημα», διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα.

- (2016), «Επίμετρο», στο: *Αργώ Α' + Β' τόμος*, επιμ. Κ. Μουστακάτου, Αθήνα: Εστία, 227–40.
- (2020), «Ο στοχασμός του Γ. Θεοτοκά σε θέματα παιδείας και γλώσσας», *Πόρφυρας*, 172–173 (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 217–24.
- Μπαχτίν, Μ. [Бахтин, М.] (2000), *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ. Α. Ιωάννου, επιμ. Β. Χατζηβασιλείου, Αθήνα: Πόλις.
- Μώρος, Μ.-Κ. (2016), «Η κρίση του βιβλίου στη δεκαετία του 1930 και η *Αργώ* του Γιώργου Θεοτοκά», *Παρέμβαση*, 182: 92–7.
- Παγανός, Γ. (1983), «Γιώργος Θεοτοκάς: *Αργώ*», στο: *Η νεοελληνική πεζογραφία: θεωρία και πράξη*, Θεσσαλονίκη: Κώδικας, 192–214.
- Παπαθεοδώρου, Γ. (2005), «Ο Γ. Θεοτοκάς στην εποχή των άκρων», *Νέα Εστία*, 1784 (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 976–85.
- Σταυροπούλου, Ε. (1989), «Το πανεπιστήμιο και οι φοιτητές στη νεοελληνική πεζογραφία», στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία*, Αθήνα, 565–86.
- Τζιόβας, Δ. (1986), «Ο Γ. Θεοτοκάς και η τέχνη του μυθιστορήματος», *Διαβάζω*, 137 (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 21–6.
- (1988), «Rereading Theotokas's *Argo*: the mythical journey and the crisis of Greek identity», *Modern Greek Studies Yearbook*, 4: 83–97.
- (1989), *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- (2005), «Η μυθιστορηματική πορεία του Γιώργου Θεοτοκά: άτομο, ιστορία, μεταφυσική», *Νέα Εστία*, 1784 (αφιέρωμα στον Γ. Θεοτοκά): 856–88.
- (2011), *Ο μύθος της Γενιάς του Τριάντα: νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, Αθήνα: Πόλις.
- Τινιάνοφ, Γ. Ν. [Тиньянов, Ю. Н.] (1995), «Για τη Λογοτεχνική εξέλιξη», στο: Τ. Τοντόροφ (επιμ.), *Θεωρία λογοτεχνίας: κείμενα των ρώσων φορμαλιστών*, μτφ. Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Οδυσσέας, 136–53.
- Ωρολογάς, Π. (1944), «Η λυρική πεζογραφία», *Φιλολογικά Χρονικά*, 1: 1–14.
- Beaton, R. (1996), *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία: ποίηση και πεζογραφία, 1821–1992*, μτφ. Ε. Ζούργου & Μ. Σπανάκη, Αθήνα: Νεφέλη.
- Cameron, A. (1995), «Vergil and the Augustan *Recusatio*», στο: *Callimachus and His Critics*, Πρίνστον: Princeton University Press, 454–84.

- Cohn, D. (2001), *Διαφανή πρόσωπα: αφηγηματικοί τρόποι για την παρουσίαση της συνείδησης στη μυθοπλασία*, μτφ.–επιμ. Δ. Γ. Μπεχλικούδη, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Doulis, T. (1975), *George Theotokas*, Βοστόνη: Twayne Publishers.
- Eikhenbaum, B. (1994), «Η θεωρία της "μορφικής μεθόδου"», στο: Τ. Τοντόροφ (επιμ.), *Θεωρία λογοτεχνίας: κείμενα των ρώσων φορμαλιστών*, μτφ. Η. Π. Νικολούδης, Αθήνα: Οδυσσέας, σσ. 45–89.
- Genette, G. (2018), *Παλίμψηστα: η λογοτεχνία δευτέρου βαθμού*, μτφ. Β. Πασογιάννης, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Glauthier, P. G. (2009), «Phaedrus, Callimachus and the *recusatio* to success», *Classical Antiquity*, 28: 248–78.
- Holub, R. C. (2004), *Θεωρία της πρόσληψης: μία κριτική εισαγωγή*, μτφ. Κ. Τσακπούλου, Μεταίχμιος: Αθήνα.
- Klironomos, M. (1992), «George Theotokas' *Free Spirit*: reconfiguring Greece's path towards modernity?», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 18: 79–97.
- Nannini, S. (1982), «Lirica greca arcaica e *recusatio augustea*», *Quaderni Urbinati di Cultura Clássica*, 10: 71–8.
- Pernot, L. (2005), *Η Ρητορική στην αρχαιότητα*, μτφ.: Ξ. Τσελέντη, επιμ. Β. Σερέτη, Αθήνα: Δαίδαλος.
- Rosenmeyer, P. A. (1982), *The Poetics of Imitation: Anacreon and the Anacreontic Tradition*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Smith, P. L. (1986), «Poetic Tensions in the Horatian *Recusatio*», *The American Journal of Philology* 89: 56–65.
- Thomas, R. F. (1985), «From *recusatio* to commitment: the evolution of the Virgilian programme», *Papers of the Liverpool Latin Seminar*, 5: 61–73.
- Vitti, M. (1982), *Η Γενιά του Τριάντα: ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα: Ερμής.

**Η ΓΚΡΟΥΠΑ ΤΩΝ ΤΡΑΛΑΛΑΔΩΝ.
ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΟ ΜΠΟΥΛΚΕΣ,
ΠΡΩΗΝ ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ (1945–1949)**

Τάσος Αγγελόπουλος

This paper presents the findings of research conducted at the Greek Communist Party's archives and elsewhere, regarding the settlement for Greek political refugees in Bulkes (former Yugoslavia, 1945–1949) and their theatrical and artistic activity there. Through the gathering, processing, and presentation of all information available, the paper tries to challenge the established views regarding theatre (and art) in Bulkes just as a propaganda instrument in the hands of the Communist Party's authorities. Thus, the paper is attempting to integrate Bulkes into the historiography of contemporary Greek professional theatre.

Η εγκατάσταση των προσφύγων στο Μπούλκες

Aν και το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για τα ζητήματα που αφορούν στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που κατέφυγαν στην ανατολική Ευρώπη έχει τα τελευταία χρόνια αναζωπυρωθεί,¹ πολύ λίγη σημασία έχει δοθεί στις θεατρικές και καλλιτεχνικές τους δραστηριότητες στην Υπερορία· και αυτό, παρά το γεγονός ότι το θέατρο, αλλά και άλλες εκδηλώσεις, όπως οι συναυλίες από χορωδίες ή η διενέργεια καλλιτεχνικών βραδίων, ετύγχαναν τόσο μεγάλης έγνοιας και σχεδιασμού (από την κεντρική διοίκηση που ασκούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα) σε κάθε προσφυγική εγκατάσταση, προσωρινή ή μόνιμη, όσο σχεδόν και ο επισιτισμός των προσφύγων, η εξεύρεση στέγης ή η εκπαίδευσή τους.

---

1. Από μια πολύ μεγάλη βιβλιογραφία, που συνεχώς εμπλουτίζεται βλ. ενδεικτικά τα ελληνόφωνα: Λαμπάτος 2001· Μποντίλα 2005· Τσέκου 2013· Τσίβος 2015· Πατελάκης 2019· Βουτυρά κ.ά. 2017· Κράλονά & Καραπάνου 2017.

Ο κύριος όγκος των πολιτικών προσφύγων μετακινήθηκε μετά τη λήξη του Εμφυλίου πολέμου (1946–1949), όταν χιλιάδες πρώην στρατιώτες του Δημοκρατικού Στρατού (ΔΣΕ) ή, ακόμη και απλοί πολίτες, στην προσπάθειά τους να αποφύγουν τα αντίποινα της παράταξης που επικράτησε, κατέφυγαν, μέσα από διάφορους, πολλές φορές επεισοδιακούς, δρόμους, στις επονομαζόμενες λαϊκές δημοκρατίες της ανατολικής Ευρώπης. Νωρίτερα, όμως, ήδη μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας (12.2.1945) και με αυξανόμενη ένταση κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου, χιλιάδες πρώην στρατιώτες του ΕΛΑΣ (Σφέτας & Μιχαηλίδης 2015: 39), αλλά και, σε διάφορες φάσεις, πολίτες και παιδιά από περιοχές όπου διεξάγονταν οι σφοδρές μάχες με τον Εθνικό Στρατό,² έβρισκαν καταφύγιο στις χώρες που είχαν περάσει στη σοβιετική σφαίρα επιρροής και όπου εγκαθιδρύονταν, σταδιακά, σοσιαλιστικά καθεστώτα. Σε αυτό βοηθούσαν τα διάτρητα τότε σύνορα και η υποστήριξη, κυρίως, της Γιουγκοσλαβίας του Τίτο στις στρατιωτικές δυνάμεις της ελληνικής αριστεράς.³ Οι πρόσφυγες αυτοί, που αποτελούσαν μέρος του σχεδιασμού των πολεμικών επιχειρήσεων, αφού, ενίοτε, επέστρεφαν στην Ελλάδα και εντάσσονταν στις τάξεις του Δημοκρατικού Στρατού (Μαλτέζος 1984: 20), αλλά και με ένα συλλογικό αίσθημα προσωρινότητας, που συμπυκνωνόταν στον αποχαιρετισμό «Καλή πατρίδα, σύντροφε», εγκαταστάθηκαν, αρχικά, σε στρατόπεδα και κατόπιν σε πιο ημιμόνιμους οικισμούς, ο σημαντικότερος των οποίων, από το 1945, ήταν το Μπούλκες της τότε Γιουγκοσλαβίας.

Σήμερα, στο χωριό Maglić (Μάγκλιτς)—μέρος του δήμου Μπάτσκι Πέτροβατς (Bački Petrovac)—της αυτόνομης περιοχής της Βοϊβοδίνας στη Σερβία, μόνο ορισμένοι τάφοι με εγχάραχτα ελληνικά ονόματα (κάποια και σε ελληνικό αλφάβητο, αλλά τα περισσότερα μεταγραμμένα στο σερβικό) μαρτυρούν ότι κάποτε εκεί δημιουργήθηκε και λειτούργησε, έως το 1949, αυτό που ο Σέρβος ιστορικός Milan Ristović ονόμασε «πέιραμα Μπούλκες» (Ristović 2012: 125–43 και Ristović 2007): μια αυτόνομη κοινότητα, μια ελληνική «δημοκρατία» στα πλαίσια της τότε ομόσπονδης σοσιαλιστικής Γιουγκοσλαβίας. Το χωριό, δείγμα εγκατάστα-

2. Για το θέμα της αποστολής παιδιών-προσφύγων από τα μέτωπα και τα μετόπισθεν του εμφυλίου πολέμου στις σοσιαλιστικές χώρες της ανατολικής Ευρώπης βλ.: Boeschoten & Danforth 2015, Λαγάνη & Μποντίλα 2012, Καλύβας & Μαραντζίδης 2016: 443–5.

3. Για το θέμα της υποστήριξης του ΔΣΕ από τις λαϊκές δημοκρατίες βλ. Μαραντζίδης 2010: 29–51, όπου στη σ. 48 συμπεραίνει: «Το ΚΚΕ επέλεξε να εξαπολύσει τον αγώνα του στηριζόμενο ολοκληρωτικά στον εξωτερικό παράγοντα και όχι σε μια εσωτερική κοινωνική δυναμική ανατροπής της καθεστηκίας τάξης».

σης στην πολυπολιτισμική Βοϊβοδία, έως το 1944 κατοικούνταν από Γερμανούς που ακολούθησαν τα γερμανικά στρατεύματα κατά την υποχώρησή τους, προκειμένου να αποφύγουν τα αντίποινα των παρτιζάνων του Τίτο.⁴

Άποψη του Μπούλκες το 1949 (πηγή: *Φωνή του Μπούλκες*)

Οι περιγραφές Ελλήνων προσφύγων, που έφτασαν στο Μπούλκες, μιλούν για σπίτια με τραπέζια, που οι προηγούμενοι κάτοικοι τα είχαν παρατήσει στρωμένα ή για οικόσιτα ζώα, που έψαχναν εναγωνίως την τροφή τους (Σιαπάρας 1990: 67–8). Εκεί, μεταφέρθηκαν από το Κουμάνοβο (στη σημερινή Βόρεια Μακεδονία) και από το Ρούμπικ (στην Αλβα-

4. Για τον γερμανικό πληθυσμό στη Βοϊβοδία και τη στάση του κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, βλ. Στοϊζίτς 2017: 22–6, όπου περιγράφεται και η αυτόβουλη εκκένωση της περιοχής (που σε μεγάλο ποσοστό είχε περιέλθει στον έλεγχο της συμμαχικής με τους Γερμανούς Ουγγαρίας) από τους γερμανικής καταγωγής κατοίκους της μετά το 1944. Η εκκένωση, μιας και δεν ήταν οργανωμένη (κατ' εντολή του ίδιου του Χίμλερ), δεν ήταν ολοκληρωμένη και «κληροδότησε» στη Γιουγκοσλαβία μια γερμανική μειονότητα: σε μια τραγική αντιστροφή της μοίρας, από το μισό εκατομμύριο Γερμανούς κατοίκους, οι 350 χιλιάδες διέφυγαν στην Αυστρία ή στη Γερμανία (και κάποιοι στη Ρουμανία), ενώ απ' όσους παρέμειναν, υπολογίζεται ότι περίπου 50 χιλιάδες άνθρωποι πέθαναν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης (Merten 2012: 207–9).

νία), αρχικά, 2.000 πρόσφυγες (ελληνόφωνοι και σλαβόφωνοι), ενώ η τελική εκτίμηση του πληθυσμού κάνει λόγο για περίπου 4.500 κατοίκους.⁵

Πολύ γρήγορα, και κάτω από την ηγεσία ενός τοπικού κομματικού γραφείου, το Μπούλκες όχι μόνο αυτονομήθηκε (φτάνοντας σε σημείο να τυπώσει ακόμη και δικό του, με ελληνικά γράμματα, δηνάριο για χρήση εντός του χωριού), αλλά και πέρασε ολοκληρωτικά στον έλεγχο του Πολιτικού Γραφείου που έδρευε στο Βελιγράδι (και, κατ' επέκταση, και της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ), ενώ οι γιουγκοσλαβικές αρχές παρείχαν εφόδια και ασκούσαν μια αρκετά χαλαρή, στην αρχή τουλάχιστον, εποπτεία. Αντίστοιχα, ο προσφυγικός πληθυσμός συγκρότησε, σύμφωνα με τα σοσιαλιστικά πρότυπα, γκρούπες και κόβες, καθεμία από τις οποίες είχε μια συγκεκριμένη αποστολή-εργασία,⁶ μια διαίρεση του πληθυσμού που αποτελούσε δοκιμή της κοινωνικής οργάνωσης που οραματιζόταν το Κομμουνιστικό Κόμμα ότι θα εγκαθιδρυθεί στην Ελλάδα μετά το τέλος του Εμφυλίου πολέμου (και, εν πολλοίς, είχε εγκαθιδρυθεί στις σοσιαλιστικές χώρες). Στην πραγματικότητα, το Μπούλκες αποτέλεσε τη μοναδική, μάλλον, αυτόνομη, σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινότητα, που δημιουργήθηκε από Έλληνες για Έλληνες σε ολόκληρη την ιστορία του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος (Mijuškonić 2015).

---

5. Μία αναφορά στα αρχεία του Ερυθρού Σταυρού, που αναδημοσιεύεται από τον Ristović 2012: 126 και που υπολογίζει τους πρόσφυγες σε περίπου 6.000, μάλλον, πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική. Για το θέμα βλ. επίσης Σφέτας & Λούπας 2015: 183, που, αντλώντας από την κομματική εφημερίδα του Βελιγραδίου *Πολίτικα (Πολιτικά)*, υπολογίζουν τους πρόσφυγες σε 3.800. Ο Ristović 2007: 15 υπολογίζει, τελικά, τους κατοίκους του Μπούλκες μεταξύ 4.023–4.500.

6. Βλ. Ηλιάδου Τάχου 2014: 214, που αναδημοσιεύει το αρχείο του Ν. Τσιρώνη: «Οι χιλιάδες των αγωνιστών χωρίζονται σε ομάδες εργασίας (γκρούπες), ανάλογα με τη δουλειά που θα κάνουν. Δημιουργούνται οι γκρούπες οι αγροτικές, η γκρούπα των καναβουργείων, των καρποποιών, των τσαγκαράδων, του τυπογραφείου, πολιτισμού, μηχανοτρακτερικού σταθμού κτλ. Τα μέλη κάθε γκρούπας συγκεντρώνονται σε σπίτια που είναι όλα γύρω από μια περιοχή. Εκεί γύρω είναι και το μαγειρείο, η λέσχη, το γραφείο τους. Παράλληλα με την οργάνωση των συντρόφων στις γκρούπες για την χρησιμοποίησή τους στην παραγωγική διαδικασία, το Κομματικό Γραφείο δημιουργεί σε κάθε γκρούπα και μία κομματική οργάνωση (Κ.Ο.Β.). Καθήκον των οργανώσεων (Κ.Ο.Β.) είναι το μορφωτικό, πολιτιστικό ανέβασμα των κομματικών μελών της. Ακόμη η διοχέτευση των αποφάσεων του—μέσω αυτών—στην γκρούπα και την καλύτερη χρησιμοποίηση των κομματικών μελών της γκρούπας. Σίγουρα και για μια συνεχή και πετυχημένη παρακολούθησή τους».

Χαρτονόμισμα των 50 δραχμών του Μπούλες
(πηγή: https://colnect.com/el/banknotes/banknote/63801-50_Dinaria/
Ημ/νία. Πρόσβασης: 22.7.2020)

Παρόλ' αυτά, το τι ακριβώς συνέβαινε εκεί, αφού παρήλθε ο αρχικός ενθουσιασμός, έχει ήδη περιγραφεί σε αρκετές μαρτυρίες: το κομματικό γραφείο φαίνεται πως υπερτιμολογούσε τα γιουγκοσλαβικά εφόδια ή, αντίστροφα, υπεραξιολογούσε τη δυναμικότητα της ντόπιας παραγωγής, αναγκάζοντας τις γιουγκοσλαβικές αρχές να διενεργήσουν μέχρι και έλεγχο (Κράλονά 2013: 26 και Ηλιάδου-Τάχου 2014: 59–60), η εργασία που υποχρεώθηκαν οι πρόσφυγες να προσφέρουν στους αγρούς και στα εργαστήρια γρήγορα έγινε εξοντωτική, χωρίς ωστόσο αυτό να συμβάλει στην επάρκεια αγαθών, ενώ όποιος διαφωνούσε (ή, απλώς κατηγορούνταν ότι διαφωνούσε) κινδύνευε είτε να σταλεί στα σύνορα της Ελλάδας, όπου τον παραλάμβαναν τα πιστά στην κυβέρνηση της Αθήνας στρατεύματα (Σφέτας & Μιχαηλίδης 2015: 41–2), είτε, ακόμη χειρότερα, να καταλήξει σε ένα νησάκι στον Δούναβη που λειτουργούσε σαν άτυπο στρατόπεδο αντιφρονούντων, στο οποίο ήταν πολύ δύσκολο ή και αδύνατον να επιβιώσει (Σιαπάρας 1990: 74–8, 82). Στην κατάσταση αυτή ήρθε να προστεθεί, από το 1948, το γεγονός ότι το ΚΚΕ συντάχθηκε με την απόφαση της Κομινφόρμ κατά του Τίτο⁷ και διέρρηξε, σταδιακά, τους δεσμούς αλληλεγγύης με τις γιουγκοσλαβικές αρχές. Έτσι, όταν το 1949 οι δυνάμεις του ΔΣΕ θα έχουν ηττηθεί στην Ελλάδα, η κεντρική

7. Για το θέμα βλ. ενδεικτικά Pijevac 1897: 309–16· Lampe 1996: 237· Perović 2007: 32–63· Καλύβας & Μαραντζίδης, 2016: 405–7.

επιτροπή του ΚΚΕ θα ζητήσει την εκκένωση του Μπούλκες και την εγκατάσταση των κατοίκων του σε άλλες σοσιαλιστικές χώρες, με τα κομμουνιστικά κόμματα των οποίων εξακολουθούσε να διατηρεί καλές σχέσεις, ενώ, λίγο αργότερα, θα αναγνωρίσει ότι υπάρχει «ζήτημα Μπούλκες» και ότι θα πρέπει να αναζητηθούν ευθύνες (Γκαγκούλιας 2004: 88). Εντωμεταξύ, οι κάτοικοι του Μπούλκες μεταφέρθηκαν ξανά ως πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία (Τσίβος 2011: 82–3 και Τσίβος 2014: 399) και άλλες χώρες, ενώ μόνο μερικές δεκάδες έμειναν πίσω και οι απόγονοί τους ζουν στο Μπούλκες μέχρι σήμερα (Ηγκαν κ.ά. 1987: 15).

Τα νεότερα στοιχεία για τη θεατρική δραστηριότητα στο Μπούλκες

Η συσκότιση των σχετικών με το Μπούλκες γεγονότων, αλλά και η απόπειρα πολιτικής τους εκμετάλλευσης ένθεν κακείθεν,⁸ δεν επέτρεπαν μέχρι σήμερα, την ενασχόληση με ένα θέμα τόσο εμφανώς δευτερεύον σε σχέση με τις εκεί πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, όπως η θεατρική και καλλιτεχνική δραστηριότητα των πολιτικών προσφύγων. Σε αυτό θα πρέπει να προστεθεί και η ελλιπής πρόσβαση στις πηγές (ή η ελλιπής διαχείρισή τους) και κυρίως της εφημερίδας που εκδιδόταν εκεί,⁹ της *Φωνής του Μπούλκες*, της οποίας ο μεγαλύτερος όγκος διασωθέντων φύλλων δεν βρίσκεται στο Αρχείο Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (Α-ΣΚΙ), όπως νομιζόταν, αλλά στο Επιμορφωτικό Κέντρο «Χαρίλαος Φλωράκης», ψηφιοποιημένος απευθείας από το αρχείο του ΚΚΕ, και τα οποία καμία μελέτη για το Μπούλκες δεν έχει, μέχρι σήμερα, χρησιμοποιήσει (ή στα οποία δεν είχε πρόσβαση μέχρι τώρα). Ασφαλώς, και στην περίπτωση των «νεότερων» αυτών πηγών, όπως και στην περίπτωση των μαρτυριών που έχουν καταγραφεί, θα πρέπει κάποιος να είναι αρκετά επιφυλακτικός: μια εφημερίδα που εκδίδεται κάτω από τις οδηγίες ενός κομματικού μηχανισμού, κατά πάσα πιθανότητα, δεν αναφέρει όλη την αλήθεια ή διαστρέφει τα γεγονότα για να αποκομιστεί πολιτικό ή άλλο όφελος. Παρόλα αυτά, ακόμη πιο παράδοξο για τη *Φωνή του Μπούλκες*—και σε ό,τι αφορά στο θέατρο και στις υπόλοιπες καλλιτεχνικές δραστηριότητες—είναι, ίσως, το γεγονός ότι, αν και βρισκόμαστε στη μέση του εμφυλίου πολέμου και σε μια κοινότητα-δοκιμή για τη (μελλοντική) σοσιαλιστική οργάνωση της κοινωνίας, το πολιτικό φαί-

8. Όπως συνέβη για όλα τα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου και την ιστοριογραφία τους. Το ζήτημα αναδεικνύει ο Καλύβας 2003: 38–40.

9. Για την εκδοτική δραστηριότητα στο Μπούλκες βλ. Ματθαίου & Πολέμη 2003: 17–36 και Καστριανάκη 2015: 136–7. Μια εικόνα για την εκδοτική δραστηριότητα στο Μπούλκες, αν και δεν είναι το κεντρικό της θέμα, δίνει και η Alexopoulos 2016: 2–3.

νεται να πηγαίνει χέρι χέρι με το αισθητικό· ή, με άλλα λόγια, ότι η έγνοια για το άρτιο καλλιτεχνικό αποτέλεσμα που εκφράζεται στην εφημερίδα με ένα αρκετά ανεπτυγμένο αισθητικό λεξιλόγιο, δεν φαίνεται να υποχωρεί μπροστά στην υποχρέωση για την από σκηνης προώθηση του επιθυμητού κοινωνικού μηνύματος. Είναι αυτό δείγμα μιας απαίτησης της κομματικής ηγεσίας για πιο επαγγελματικού επιπέδου καλλιτεχνικά αποτελέσματα; Ή, μήπως, αντίστροφα, ακριβώς επειδή στον, αρχικά ερασιτεχνικό και αυτοσχέδιο, θίασο θα ενταχθούν, σταδιακά, επαγγελματίες του θεάτρου που θα έρθουν στο Μπούλκες δίνοντας στο όλο εγχείρημα έναν πιο οργανωμένο «τόνο», θα παρασυρθεί και η διαφώτιση και η εφημερίδα της; Κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει με σιγουριά, και ίσως το ερώτημα, εντέλει, να μην έχει και τόση σημασία. Σημασία έχει ότι, όντως, το θέατρο και η υπόλοιπη καλλιτεχνική δραστηριότητα στο Μπούλκες αντιμετωπίστηκαν, τόσο από τους συντελεστές τους όσο και από την εφημερίδα, (και) με καλλιτεχνικούς, με πιο επαγγελματικούς εντέλει, όρους.

Γνωρίζουμε, ήδη από μαρτυρίες ότι η θεατρική και καλλιτεχνική δραστηριότητα στο Μπούλκες ήταν από τις πρώτες έγνοιες μετά την εκεί εγκατάσταση. Στο Μπούλκες, λειτουργούσε θέατρο ή, έστω, θεατρικός χώρος, με το όνομα «Αθήνα», που διέθετε σκηνή διακοσμημένη με αρχαιοελληνικές κολώνες, ενώ το κτίριο τοποθετείται εκεί όπου βρισκόταν το παλιό σχολείο της κοινότητας (αν δεν ταυτίζονταν κιόλας). Για να χτιστεί, ο Ραβάνης-Ρεντής περιγράφει πώς το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα, ουσιαστικά, κατεδάφιζε κρυφά φράχτες και άλλα κτίσματα, προκειμένου να βρεθούν υλικά (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 133-4), μαρτυρία μάλλον πιο έγκυρη από τον απολογισμό της Α' συνδιάσκεψης, που δημοσιεύεται στη *Φωνή του Μπούλκες* (1.9.1946) και αναφέρει το χτίσιμο δύο θεάτρων, μικρού και μεγάλου.¹⁰ Ο ίδιος υπολογίζει τις θέσεις σε 800 περίπου, ενώ το κτίριο διέθετε «μεγάλη σκηνή, τεράστια παρασκήνια

10. Επιπλέον, η σύγχυση ως προς τα θεατρικά κτίσματα επιτείνεται από τη *Φωνή του Μπούλκες*, 12.2.1947, όπου καλούνται από την οργανωτική επιτροπή (άγνωστο ποια είναι) οι «σύντροφοι Πελοποννήσιοι την Πέμπτη 13.2. ώρα 7.15 να βρίσκονται στην εστία "θεατρικά" προκειμένου να συζητήσουν για την καλλιτεχνική τους βραδιά», που, ίσως ταυτίζεται με την αναφορά για μικρό θέατρο. Τη λύση, ίσως, δίνει ο Ραβάνης-Ρεντής 1981: 98-9, που αναφέρει: «Η ομάδα μας, το "το αρχηγείο" της καλλιτεχνικής κίνησης, έχει εγκατασταθεί στο σπίτι του εστιάτορα του χωριού [εννοεί του γερμανόφωνου κατοίκου που αναχώρησε μαζί με τα ναζιστικά στρατεύματα]. Είχε μια μεγάλη αίθουσα για το μαγαζί που θα τη χρησιμοποιήσουμε για τις πρόβες μας και για τις παραστάσεις». Παρόμοια και ο Σιαπάρης 1990: 84 μιλάει για παραστάσεις που, πριν χτιστεί το θέατρο, δίνονταν σε «διάφορες μικρές αίθουσες».

και καμαρίνια στο υπόγειο» (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 134). Ορθότερη, βέβαια, εκτίμηση των στοιχείων καταδεικνύει ότι το θέατρο «Αθήνα» λειτούργουσε, μάλλον, ως αίθουσα εντευκτηρίου, στην οποία γίνονταν συνελεύσεις, γιορτές, αλλά και προβολές κινηματογραφικών ταινιών (ο «κινηματογράφος», όπως ονομαζόταν, του Μπούλκες). Επιπλέον, στην πλατεία του χωριού φαίνεται πως υπήρχε και μια υπερυψωμένη πρόχειρη σκηνή που χρησίμευε τόσο για κάποιες πολιτιστικές εκδηλώσεις όσο και για εκφώνηση λόγων, ενημέρωση των κατοίκων, αλλά και δημόσια διαπόμπευση των κάθε λογής θεωρούμενων προδοτών, πριν την «απέλασή» τους από το Μπούλκες και τη Γιουγκοσλαβία (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 115).

Το παλιό σχολείο στο Μπούλκες (ίσως το ίδιο κτίριο που στέγαζε το θέατρο;) (πηγή: <http://www.zarzrenjanin.edu.rs/> Ημ/ία πρόσβασης: 20.12.2019)

Στο θέατρο «Αθήνα», η γκρούπα των καλλιτεχνών, οι «τραλαλάδες», όπως τους ονόμαζαν, επειδή κάποια στιγμή τραγούδησαν ένα τραγούδι με «πολλά τραλαλά» (Ραβάνης 1976: 24),¹¹ αρχικά ανέβαζε, σχεδόν κάθε εβδομάδα μια μικρή παράσταση, διανθισμένη από τραγούδια, για την ψυχαγωγία και τη διαφώτιση όσων δούλευαν σε άλλες γκρούπες π.χ.

---

11. Το τραγούδι ήταν το εξής: «Προχώρα μπρος στη ζωή, νεολαία / πάλευε, γλέντα και χάιρου μαζί / κρατάς τον κόσμο στα δυο σου χέρια / είσαι ο νέος κυρίαρχος της γης», πάνω στη μελωδία του ρωσικού *Ύμνου της Κομμουνιστικής* (Ραβάνης 1976: 24)

στα χωράφια ή στα εργαστήρια.¹² Ήδη γίνεται κατανοητό πως η ζήτηση για θεατρικά «έργα» θα πρέπει να ήταν τεράστια, με αντιστρόφως ανάλογο—τουλάχιστον στην αρχή—την ποιότητά τους. Για παράδειγμα, ο Αλέξης Πάρνης, που φέρεται να έχει συγγράψει στο Μπούλκες περίπου 200 έργα (Νεοφύτου 2018: 33), σε τηλεφωνική συνέντευξή του (καλοκαίρι 2019)¹³ δήλωσε: «Δεν ήταν έργα αυτά. Μας έλεγαν την Πέμπτη ότι την Κυριακή πρέπει κάτι να δείξουμε και, για να προλάβουμε, γράφαμε ό,τι μπορούσαμε». Παρόλα αυτά, δεν μπορεί κανείς να αμφισβητήσει ότι αυτή η «εκβιομηχάνιση», σχεδόν, της παραγωγής θεατρικών κειμένων χρησίμευσε και ως εξάσκηση για όσους θα συνέχιζαν κατόπιν αυτή τη δραστηριότητα. Ο Αλέξης Πάρνης, όπως ο ίδιος παραδέχεται, οφείλει πάρα πολλά σε αυτή την περίοδο: «ήταν ένα εκπαιδευτικό στάδιο με ευεργετικές επιπτώσεις για τη μελλοντική επαγγελματική μου πορεία στο θέατρο» (Πάρνης: 2011: 160).

Η πρώτη χρονολογικά πληροφορία για κάποιο καλλιτεχνικό γεγονός που διαθέτουμε μπορεί να εντοπιστεί στη *Φωνή του Μπούλκες* στις 23.4.1947 με τίτλο «Πρώτη εμφάνιση του Μορφωτικού μας Συλλόγου»:¹⁴

Ο «Μορφωτικός-Εκπολιτιστικός» Σύλλογος έκανε την περασμένη Κυριακή την πρώτη του εμφάνιση με τη μουσικο-φιλολογική του βραδυά. Η προσπάθεια αυτή του Συλλόγου για την εκπολιτιστική ανάπτυξη των μελών του, μα και γενικώτερα της Κοινότητάς, είναι μια πολύ αξιέπαινη και άξια κάθε βοήθειας και υποστήριξης προσπάθεια. Δε στέκεται απλά και μόνο μέσα στα πλαίσια μιας προσπάθειας, μα τα ξεπερνάει και φτιάχνει μια αρχή, μια πολύ καλή αρχή, που με μια πιο προσεγμένη και συστηματική δουλειά θα δικαιώσει το όνομα του Συλλόγου σαν «μορφωτικού-εκπολιτιστικού».

Από το δημοσίευμα δεν είναι σαφές αν πρόκειται για τη γκρούπα των τραλαλάδων, αλλά είναι αρκετά πιθανό, αν και το «πρώτη» για το 1947, δύο χρόνια περίπου μετά την εγκατάσταση των προσφύγων μάλλον αναφέρεται σε κάποιου τύπου «θεσμοθέτηση» της καλλιτεχνικής

12. «Κάθε Σάββατο έχουμε καινούργια παράσταση. Τις τρεις εβδομάδες ένα «καλλιτεχνικό πρόγραμμα» με τραγούδια, απαγγελίες και κανένα σκετσάκι και κάθε τέταρτη εβδομάδα μια επιθεώρηση ή ένα θεατρικό έργο, που τα ετοιμάζουμε με περισσότερη προσοχή» (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 134).

13. Η συνέντευξη έγινε για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας. Ο Αλέξης Πάρνης αγνοεί αν υπάρχουν και πού βρίσκονται τα χαμένα έργα του, που γράφτηκαν στο Μπούλκες.

14. Όλα τα παραθέματα έχουν μεταγραφεί στο μονοτονικό σύστημα, αλλά ακολουθούν την ορθογραφία της αρχικής πηγής.

γκρούπας: τη διεύθυνσή της, εξάλλου, είχε ήδη αναλάβει ο Αντώνης Γιαννίδης που και αργότερα, όταν ο θίασος μεταφέρθηκε στο Βίτσι και στα μετόπισθεν του εμφυλίου πολέμου, πέτυχε την «επισημοποίησή του» και την μετονομασία του σε «Καλλιτεχνικό Συγκρότημα Γενικού Αρχηγείου» (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 201). Το πρόγραμμα, πάντως, αυτής της «πρώτης» εμφάνισης την Κυριακή 20.4.1947 δεν περιείχε τίποτα το αμιγώς θεατρικό· αντίθετα, απαρτιζόταν από τραγούδια κάθε είδους, τα οποία δίδαξε ο Λάκης Χατζής, απαγγελίες και απλές μουσικοθεατρικές εικόνες:

Το πρόγραμμα κύλησε άνετα, απαλά. Στο πρώτο του μέρος σημείωσε ιδιαίτερα [επιτυχία] το «ποτ-πουρί» από τα Εβρίτικα τραγούδια και το «σπανιόλικος χορός». Στο δεύτερο μέρος το απόσπασμα από το: «Τροβατόρε» και τη μπαλάντα «για το Στάλιν», είναι οι επιτυχίες της βραδυάς.

Και το δημοσίευμα συνεχίζει με τον ανώνυμο συντάκτη¹⁵ όχι μόνο να κάνει λεπτομερή κριτική στην όλη εκδήλωση, αλλά και να επιδεικνύει γνώσεις μουσικής εκτέλεσης και σκηνικής οργάνωσης πολύ παραπάνω του μετρίου:

Τα «τραγούδια του Έβρου» από τη μικτή χορωδία του Συλλόγου ενθουσίασαν. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί η καλή και εμπνευσμένη εναρμόνιση των τραγουδιών από το σ. Λάκκη, που αντίθετα υστέρησε στο «Γεροβοσκό», που και σαν τριτσέτο δεν είπε πολλά πράγματα. Επίσης, η χορωδία αρκετά καλή στο απόσπασμα από τη δεύτερη πράξη του «Τροβατόρε», με αδυναμία στα μπασιάματα και στην ανεπάρκεια των μπάσων που ιδιαίτερα φάνηκε στα φόρτε». [...] Η μαντολινάτα θέλει εξάσκηση και θα γίνει ό,τι πρέπει—τόδειξε τουλάχιστον στο «Τροβατόρε», στο «Μαρζ» του Βάγκνερ, στο «Σπανιόλικος χορός» του σ. Λάνη. Γενική της αδυναμία η έλλειψη συγχρονισμού. Το τριτσέτο «υπό το φως της σελήνης» δεν είχε καλή σύνδεση φωνών, πράγμα που το μείωσε. Η σ. Όλγα, καλή στο «σόλο» της. Η «Γκόφλω» δεν αποδόθηκε, παρ' όλο που η συνοδεία στο «σόλο» από πιάνο—σ. Τάκης—, φλάουτο—σ. Λάκης—ήταν προσεγμένη.

15. Σύμφωνα με τον Αλέξη Πάρνη (συνέντευξη 2019) τα σχετικά με την κριτική θεάτρου, τα καλλιτεχνικά νέα κλπ. γράφονταν στη *Φωνή του Μπούλκες* από τον Γιώργη Λαμπρινό, πράγμα καθόλου απίθανο, μιας και στην Κατοχή είχε αναλάβει τον τομέα Καλλιτεχνών του ΕΑΜ, ενώ στο Μπούλκες ήταν μέλος της Διαφώτισης (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 183) και, μάλλον, διευθυντής της *Φωνής του Μπούλκες*. Παρόλα αυτά, για δεοντολογικούς λόγους, θα συνεχίσουμε να αναφερόμαστε στους συντάκτες των δημοσιευμάτων με την οποία «υπογραφή» τους (ή, την μη υπογραφή τους).

Η μουσικοθεατρική εικόνα δεν ήταν πλούσια σε σύλληψη. Η μουσική της ανάλογη. Οι σίχοι αδύνατοι. Απ' τις 4 απαγγελίες οι δύο καλές, οι υπόλοιπες αδύνατες. Το ντεκόρ πολύ καλό. Το μάτι αναπαβότανε σένα ξάστερο Αυγουστιάτικο ουρανό. Η μονιμότητά του όμως δημιούργησε κάποια μονοτονία. Γενικά το πρόγραμμα ήταν καλό, στάθηκε. Ο χορός που επακολούθησε για τα μέλη του Συλλόγου και τους προσκεκλημένους του είχε κέφι.

Τη Δευτέρα [21.4.1947] ξαναδόθηκε το πρόγραμμα. Η ορχήστρα απέδωσε καλύτερα στο «Ιντερμέτζιο» απ' την «Καβαλερία Ρουσικάνα». Η αλλαγή της σοπράνας στο σόλο από το «Τροβατόρε» δεν ήταν επιτυχημένη. Η σ. Όλγα είναι καντσονετίστα και η φωνή της δεν κάνει για τέτοια κομμάτια.

Αναφορικά με την αμιγώς θεατρική δραστηριότητα, η πρώτη πλήρης παράσταση που δόθηκε στο Μπούλκες φαίνεται πως ήταν η *Εισβολή* του Λεονίντ Λεόνοφ (Леонид Леонов, 1899–1994),¹⁶ σε σκηνοθεσία του δημοσιογράφου Βασίλη Πηγή, που είχε αναλάβει, προς το παρόν, τη διεύθυνση του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος. Αν και δεν διαθέτουμε καμία πληροφορία για την ημερομηνία αυτής της παράστασης, μπορούμε βέβαια να υποθέσουμε ότι αυτό έγινε πριν την άφιξη του Γιάννη Βεάκη και του Αντώνη Γιαννίδη, δηλαδή κάπου μέσα στο 1946. Η παράσταση φαίνεται πως είχε προξενήσει ενθουσιασμό τόσο στους πρόσφυγες που παρακολουθούσαν, όσο όμως και στους ίδιους τους ηθοποιούς που υπερέβαλαν εαυτούς λόγω ακριβώς της ανταπόκρισης του κοινού (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 134).¹⁷ Κατόπιν, ο θίασος παρουσίασε έργα των Δημήτρη

16. Η *Εισβολή*, που είχε λάβει βραβείο Στάλιν το 1943 και παρουσιάζει την αντίσταση του σοβιετικού λαού ενάντια στους Ναζί, είχε πρωτοανέβει στην Ελλάδα από τον Θίασο Ενωμένων Καλλιτεχνών στις 21.11.1945 σε μετάφραση του Λέοντα Κουκούλα και σκηνοθεσία Γιαννούλη Σαραντίδη και Γιώργου Σεβαστίκογλου. Για εκείνη την παράσταση βλ. Καλαϊτζή 2001: 154–5 και Σταματοπούλου 2017: 99–100, 102. Άγνωστο παραμένει αν κάποιος μετέφερε το κείμενο στο Μπούλκες ή αν έγινε η μετάφραση του επί τόπου: αν ισχύει η πρώτη περίπτωση, αυτός μπορεί να είναι μάλλον μόνο ο Αντώνης Γιαννίδης, ο οποίος, όμως, βρέθηκε στο Μπούλκες το 1947 και, εξάλλου, θα είχε αναλάβει και την σκηνοθεσία, όπως έγινε στις παραστάσεις που ανέβηκαν μετά την άφιξή του (το άλλο ενδεχόμενο είναι να είναι λανθασμένη η ανάμνηση του Δημήτρη Ραβάνη-Ρεντή και η *Εισβολή* να μην είναι η πρώτη παράσταση του Καλλιτεχνικού Τμήματος, πράγμα όχι απίθανο, μιας και οι *Αναμνήσεις* του δεν ακολουθούν χρονολογική σειρά).

17. Ο Ραβάνης-Ρεντής (1981: 134–5) περιγράφει ένα περιστατικό με έναν πειραιώτη «ηθοποιό» ονόματι Βάσσελ(ι), ο οποίος, ενθουσιασμένος από την ανταπόκριση του κοινού, υπερέβαλε στον ρόλο του γερμανού στρατιώτη, τραυματίζοντας πραγματικά τον συμπαίκτη του Αλέξη Ρόβα.

Ψαθά, Άγγελου Τερζάκη και Σπύρου Μελά,¹⁸ ενώ ποτέ δεν έλειψαν και τα αμιγώς «μπουλκιώτικα» κείμενα, μιας και στο θίασο συγκαταλέγονταν ήδη τρεις μαθητευόμενοι συγγραφείς.¹⁹

Ο Βασίλης Πηγής, πολύ σύντομα, παρέδωσε τα ηνία, αρχικά, στον Γιάννη Βεάκη που ανέλαβε και να σκηνοθετεί και να παίζει—οπότε τα πάντα έγιναν πιο προσεγμένα και δόθηκε ένας επαγγελματικός τόνος στη δουλειά του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 135–6)—και, κατόπιν, στον Αντώνη Γιαννίδη. Οι ακριβείς ημερομηνίες των αφίξεων και των δύο δεν είναι διευκρινισμένες: ο Αντώνης Γιαννίδης φαίνεται πως φτάνει στο Μπούλκες μέσα στο 1947,²⁰ άρα ο Γιάννης Βεάκης θα πρέπει να πήγε νωρίτερα, μάλλον κάποια στιγμή το 1946. Η καλλιτεχνική γκρούπα πια περιλάμβανε αρκετούς πρόσφυγες,²¹ μεταξύ των οποίων τους: Μάνο Ζαχαρία, Μιχάλη Χαραλαμπίδη, Ευγενία Τσορβατζή, Δέσποινα Πέικου, Σωτήρη Μπελεβέντη, Γιάννη Καλοκίδη,²² Κώ-

18. Ο τελευταίος αποτελεί και την πλέον «περίεργη» επιλογή, μιας και κατηγορήθηκε (όχι, μάλλον, άδικα) για συνεργασία τόσο με την προγενέστερη μεταξική δικτατορία, όσο και για τη δοσιλογική στάση του στη διάρκεια της Κατοχής, βλ. Καρρά 2010: 46–50.

19. Ο Ραβάνης-Ρεντής (1981: 134) δεν αναφέρεται σε ονόματα. Ο Μάκης Μαΐλης, στην ομιλία του στην «Ημερίδα για την πολιτική προσφυγιά», που διοργάνωσε το ΚΚΕ στη Θεσσαλονίκη (16–17 Δεκεμβρίου 2017), η οποία αναδημοσιεύεται στο περιοδικό της ελληνικής κοινότητας Πράγας *Καλημέρα* (Μαΐλης 2018: 21–5) αναφέρει ως συγγραφείς τους: Δημήτρη Ραβάνη-Ρεντή, Αλέξη Πάρνη, Γιώργο Σεβαστίκογλου και Παύλο Στρατηγόπουλο και η αναφορά του αυτή επιβεβαιώνεται εν μέρει από τον ίδιο τον Ραβάνη-Ρεντή (1981: 136 για τον ίδιο και 1981:148 για τον Παύλο Στρατηγόπουλο, τον «Μπάρμπα Παύλο», τον πατέρα της Δανάης Στρατηγόπουλου, για τον οποίο αναφέρει ότι γράφει «για το θέατρο σκετσάκια και μονόπρακτα»). Αναφορικά με τον Γιώργο Σεβαστίκογλου, ίσως, πρόκειται για μπέρδεμα—ας μην ξεχνάμε ότι οι πολιτικοί πρόσφυγες πολύ συχνά άλλαζαν τόπο ή και χώρα κατοικίας, μεταφέρονταν αλλού, ταξίδευαν. Έτσι, ο Γιώργος Σεβαστίκογλου, που εγκαταστάθηκε στην Τασκένδη και στη Μόσχα, δεν φαίνεται να παρέμεινε (ίσως, ούτε καν να πέρασε) από το Μπούλκες, βλ. Ζηροπούλου 2007: 43–6, όπου εντοπίζεται το μοναδικό χρονολογικό «κενό» στην εξιστόρηση της ζωής του μεταξύ Μαΐου και Ιουλίου 1948, πριν επιστρέψει στο Γράμμο-Βίτσι με το κινηματογραφικό συνεργείο του Δημοκρατικού Στρατού (και τους Απόστολο Μουσούρη και Μάνο Ζαχαρία), κενό, όχι όμως αρκετό για να θεωρηθεί ότι «εκπαιδευόταν» ως συγγραφέας, ακόμη κι αν παρέμεινε για λίγο στο Μπούλκες.

20. Πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση του Αντώνη Γιαννίδη μπορούν να αντληθούν από: Σιδέρης 1975: 15–7. Ραβάνης 1976: 22–8, και Μαντάς 2018: 19–23, αλλά και, για την περίοδο της Τασκένδης, Αλεξανδρόπουλος 1994: 488–91.

21. Ο Ραβάνης (1976: 25), καθ' υπερβολήν μάλλον, τους υπολογίζει περίπου στους 100. Στο νούμερο αυτό, ενδεχομένως, να περιλαμβάνει και τα παιδιά της χορωδίας, που, όπως θα δούμε, θα αποτελέσουν ένα σημαντικότατο πυλώνα του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος.

22. Αυτοί αναφέρονται από τον Μαΐλη 2018: 23.

στα Γκολφίνο, Γιώργο Κοσκινά²³, Λάκη Χατζή, Φώτη Ματσάκα²⁴ κ.ά. και λειτουργούσε με «κολλεκτιβιστική διάθεση», αφού όλοι (και οι συγγραφείς) «δεν γράφουν μόνο τα θεατρικά τους έργα, μα τα ανεβάζουν στη σκηνή, κάνουν τα σκηνικά μόνοι τους, φτιάχνουν τις ηλεκτρικές εγκαταστάσεις των προβολών και υποδύονται οι ίδιοι με επιτυχία τους κυριώτερους ρόλους» (*Φωνή του Μπούλκες*, 7.11.1948).

Το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα (από το αρχείο του Αλέξη Πάρνη—ο ίδιος κάτω αριστερά, ο Αντώνης Γιαννίδης μάλλον στο κέντρο και ο Ραβάνης-Ρεντής στη δεύτερη σειρά δεξιά) (πηγή: <https://cosmosphilly.com/bulkes-greek-republic-never-existed/> / Ημ/νία πρόσβασης: 25.7.2020)

Τον Ιούνιο του 1948, το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα έκανε και οντισιόν για καινούργια μέλη, που «θα πάρουν στοιχειώδη μαθήματα θεατρικής τέχνης»: ο διαγωνισμός έγινε στις 9.6.1948 και προσήλθαν τόσο πολλοί

23. Οι δύο αυτοί προστίθενται από τον Ραβάνη-Ρεντή (1981: 162). Ο μεν πρώτος γράφει ποιήματα (στις 9.5.1948 η *Φωνή του Μπούλκες* δημοσιεύει και ένα ποίημά του, εμπνευσμένο από την περιοδεία του Καλλιτεχνικού συγκροτήματος στη Ρουμανία, με τίτλο *Ταβάριτς*) και παίζει κιθάρα, ενώ ο δεύτερος εκτελεί και χρέη τεχνικού του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος. Ο Ραβάνης-Ρεντής αναφέρει και τους Αλέξη (Ρόβα) και Στέλλα (άγνωστο επίθετο), που γνωρίζονται και ερωτεύονται στο Μπούλκες και που η μικροϊστορία τους «τρέχει» παράλληλα με την κεντρική αφήγηση, αλλά και τον «Μαχαραγιά» [άγνωστο ποιο ήταν το πραγματικό του όνομα], που ήταν τεχνικός του θιάσου.

24. Εντάχθηκε, κατόπιν, στο κινηματογραφικό συνεργείο του ΔΣΕ.

«νέοι και νεολαΐσες» (*Φωνή του Μπούλκες*, 13.6.1948) που επαναλήθηκε στις 17.6.1948. Όσοι και όσες επιθυμούσαν να συμμετάσχουν, έπρεπε να περάσουν από το γραφείο της διαφώτισης, όπου τους δινόταν ένα ποίημα, το οποίο έπρεπε να απαγγείλουν ενώπιον μιας επιτροπής, άγνωστο από ποιους. Το να φανταστούμε, εδώ, ότι η διαφώτιση, ίσως, «δεν έδινε» το ποίημα σε κάποιους (που μπορεί να χρειάζονταν π.χ. σε άλλες εργασίες), ίσως, είναι μια υπόθεση χωρίς απόδειξη. Στη *Φωνή του Μπούλκες* (13.6.1948), πάντως, δημοσιεύεται, εκτός της είδησης, και ένα μικρό χρονογράφημα του Φ. Αστέρη με τίτλο: «Το περιθώριο της ζωής μας. Υποψήφια Καλλιτέχνις», όπου παρουσιάζεται η αγωνία μιας ανώνυμης νέας, μετά την απόφασή της να συμμετάσχει στον διαγωνισμό, αλλά και το όνειρό της να ενταχθεί στην γκρούπα των καλλιτεχνών, όπου, όπως φαίνεται, η ζωή της πια θα μεταφερόταν «στο χωριό» και, άρα, θα γινόταν πιο εύκολη:

Όταν τελειώνη [η Υποψήφια Καλλιτέχνις] ένα φόρεμα στο Ραφείο, πρώτα αυτή το χαίρεται σαν είνε καλό. Εδώ όμως! Τι θα γίνει τώρα; Πέτυχε; Θα γίνει καλλιτέχνις θα παίξει στ' αλήθεια στην «ΑΘΗΝΑ»; Θα γίνει κι αυτή δασκάλα στ' άλλα τα κορίτσια, θα με το καλό κατέβει κάποια μέρα στο χωριό; Αχ! Να τόξαιρε! Κι αργούν τόσο τα αποτελέσματα!.

Από τις νεότερες πηγές, γνωρίζουμε πια και ορισμένα στοιχεία για κάποιες από τις υπόλοιπες παραστάσεις: στις 26.4.1947, η *Φωνή του Μπούλκες* προαναγγέλλει, σε ένα μικρό σημείωμα, την παράσταση της Πρωτομαγιάς, με το «μπουλκιώτικο» έργο *Στον ξερόβραχο* του Αλέξη Πάρνη. Όπως μας πληροφορεί ο, και πάλι, ανώνυμος συντάκτης, «το θέμα του έργου είναι παρμένο από τη σημερινή ζωή των εξόριστων στα ξερονήσια του Αιγαίου» και η παρουσίασή του έκλεινε με την απαραίτητη αναφορά στο κοινωνικοπολιτικό μήνυμα του έργου: «Ο συγγραφέας με το έργο του αυτό θέλει να δώσει τη σύγκρουση των δύο κόσμων». Στο ενδιάμεσο, όμως, παρουσιάζεται η υπόθεση και επιχειρείται να δικαιολογηθεί η, κάπως παράταιρη, μορφή του: «Ο συγγραφέας διαλέγει το είδος της "κομεντί" για το πλέξιμο της υπόθεσης του έργου του, γιατί σαν σύνθετο είδος του δίνει την δυνατότητα να πιάσει και τις δυο πλευρές της ζωής των εξόριστων. [...]». Η παράσταση φαίνεται πως δόθηκε με επιτυχία, σε σκηνοθεσία του Γιάννη Βεάκη και πρωταγωνιστή τον

Αντώνης Γιαννίδη.²⁵ Πέρα από τον *Ξερόβραχο*, ο Αλέξης Πάρνης έγραψε στο Μπούλκες και το λιμπρέτο για την οπερέτα *Τα καΐκια θα σαλπάρουν*.²⁶

Εκτός, όμως, από αυτά τα «μπουλκιώτικα» έργα, πολλά από τα οποία «λαϊκές όπερες», όπως τα ονόμαζε ο Αντώνης Γιαννίδης (Ραβάνης 1976: 25), αλλά μάλλον παραστάσεις επικαιρότητας με τραγούδια—και από τα οποία, δυστυχώς, δεν έχει σωθεί ή βρεθεί μέχρι στιγμής κανένα—ο θιάσος ανέβασε, μεταξύ άλλων, τα: *Το ξύπνημα* του Κώστα Κοτζιά, *Το Καλοκαίρι θα θερίσουμε* του Αλέξη Δαμιανού, *Ο Μακρινός Δρόμος* του Αλεξέι Αρμπούζωφ και το *Αν δουλέψεις θα φας* του Νίκου Τσεκούρα. Εδώ πια, η ίδια η επιλογή των κειμένων μαρτυρεί μια στροφή προς μια πιο επαγγελματική αντιμετώπιση του θεάτρου, που είχε αρχίσει να επιβάλλεται από τον Αντώνη Γιαννίδη: και τα τέσσερα θεατρικά έργα είχαν παρουσιαστεί από τον θιάσο Ενωμένων Καλλιτεχνών στην Αθήνα, μεταξύ 1945–1946 και τώρα καλούνταν να εμπλουτίσουν το πρόγραμμα της καλλιτεχνικής γκρούπας.²⁷

Από αυτά, ακριβή ημερομηνία παρουσίασης γνωρίζουμε μόνο για *Το καλοκαίρι θα θερίσουμε* και είναι η Κυριακή 24 Αυγούστου 1947, μιας και το πληροφορούμαστε από τη *Φωνή του Μπούλκες* (23.8.1947). Σε ένα σημείωμα για την επικείμενη παράσταση, που υπογράφει ο «Π.», αναφέρεται ότι είχε προηγηθεί *Το ξύπνημα* κι ότι αυτά είναι τα μόλις δύο ελληνικά έργα, που μέχρι στιγμής (θα) έχει παρουσιάσει το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα· τα έως τότε «πρόχειρα» μπουλκιώτικα έργα, μαζί και ο

25. Οι Πάρνης (2011: 160) και Νεοφύτου (2018: 33) αναφέρονται και σε θετική κριτική του Γιώργη Λαμπρινού στη *Φωνή του Μπούλκες*, η οποία αναφέρεται στην ανέκδοτη Βιογραφία του Αλέξη Πάρνη, αλλά δεν κατέστη δυνατόν να βρεθεί.

26. Από τη συνέντευξη που μας παραχώρησε ο ίδιος. Η Νεοφύτου 2018: 33 αναφέρεται και στα έργα *Τελευταία Νύχτα* (με θέμα τα Δεκεμβριανά) και *Προγεφύρωμα*. Για το μεν πρώτο, στην υποσημείωσή της αναφέρεται ότι η πληροφορία αντλείται από τη Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια, αλλά ο ίδιος ο Αλέξης Πάρνης στη συνέντευξη που μας παραχώρησε είπε ότι το έργο γράφτηκε στο Ρούμπικ (Αλβανία), όπου κατέφυγε μαζί με άλλους πρόσφυγες, πριν μεταφερθούν στο Μπούλκες. Για το *Προγεφύρωμα*, από την άλλη, δεν αναφέρεται από πού αντλείται η πληροφορία, αλλά το έργο εμφανίζεται σε παράσταση του θιάσου πολιτικών προσφύγων της Τασκένδης το 1951 (άγνωστο αν γράφτηκε στο Μπούλκες).

27. Ο Αντώνης Γιαννίδης, μέλος του θιάσου Ενωμένων Καλλιτεχνών, θα πρέπει να είχε φέρει στο Μπούλκες και τα έργα. Τα έργα είχαν παρουσιαστεί: *Ο Μακρινός Δρόμος* στις 13.6.1945, σε σκηνοθεσία Γιώργου Σεβαστίκογλου· το *Αν δουλέψεις θα φας*, στις 13.7.1945, σε σκηνοθεσία Γιαννούλη Σαραντιδή· το *Το καλοκαίρι θα θερίσουμε* στις 26.11.1945, σε σκηνοθεσία Γιώργου Σεβαστίκογλου· το *Το ξύπνημα* στις 26.6.1946, σε σκηνοθεσία Τάκης Μουζενίδης). Για το *Αν δουλέψεις θα φας* βλ. και Ιωαννίδης 2014: 635–82.

Ξερόβραχος του Αλέξη Πάρνη, δεν θεωρούνται άξια αναφοράς από τον συντάκτη. Το σημείωμα του «Π.» δεν περιέχει περαιτέρω πληροφορίες για την επικείμενη παράσταση, αλλά παρουσιάζει λεπτομερώς την υπόθεση και αναλύει το έργο του Αλέξη Δαμιανού από ιδεολογική σκοπιά:

Το έργο θίγει ένα απ' τα βασικά νεοελληνικά προβλήματα, την αξιοποίηση της ελληνικής γης σαν ικανής να ζήσει τον πληθυσμό της και να σταθεί παράγοντας για την ανάπτυξη και τη δημιουργία ενός πραγματικού νεοελληνικού πολιτισμού. [...]. Το πνεύμα της ρωμαλέας αισιοδοξίας και της αποφασιστικότητας που διαπνέει το έργο, το πνεύμα της σταθερής ενατένισης σ' ένα καινούργιο μέλλον και το χαρούμενο φως μιας ευτυχισμένης ζωής, που υποσχετικό ανατέλλει στο τέλος του, είναι σίγουρα αντανάκλαση απ' το πνεύμα της αλύγιστης αποφασιστικότητας του λαού μας και λάμπη, απ' το φως της καινούργιας λεύτερης και ειρηνικής ζωής, που γρήγορα θα σταθεί το πολύτιμο κι ακριβό έπαθλο στον πολυαίμακτο αγώνα που κάνει σήμερα για την εθνική και κοινωνική του απελευθέρωση. Τη ζωή, τους πόθους και τις λαχτάρες αυτού του λαού περιγράφει «το καλοκαίρι θα θερίσουμε» κι αυτού του λαού την αναπόφευκτη νίκη οραματίζεται μέσα απ' το έργο του ο Αλέξης Δαμιανός.

Πάλι από ένα δημοσίευμα της *Φωνής του Μπούλκες* (22.11.1947) που το αναγγέλλει ως «το έργο που θα δούμε σε λίγες μέρες», γνωρίζουμε και ότι το *Αν δουλέψεις θα φας*, ανέβηκε τον Νοέμβριο του 1947, ύστερα από τον *Μακρινό Δρόμο*, όχι όμως και την ακριβή ημερομηνία. Ας σημειωθεί εδώ ότι, όπως φαίνεται και από τις αποστάσεις μεταξύ των παραστάσεων (τον Αύγουστο του 1947, *Το Καλοκαίρι θα θερίσουμε*, νωρίτερα *Το Ξύπνημα*, τον Νοέμβριο του 1947, το *Αν δουλέψεις θα φας* και, στο ενδιάμεσο ο *Μακρινός Δρόμος*), οι πρόβες για κάθε διαφορετικό έργο έχουν πολλαπλασιαστεί, δείγμα και της φροντίδας για το αποτέλεσμα, που έχει επιβάλλει στο Καλλιτεχνικό συγκρότημα ο Αντώνης Γιαννίδης. Αυτή τη φορά, το σημείωμα υπογράφεται από τον Β.Π. (εδώ, ίσως, πρόκειται για τον Βασίλη Πηγή) και, εκτός από την παρουσίαση της υπόθεσης, κατά την ανάλυσή του, προστίθενται και κάποιες καλλιτεχνικές κρίσεις. Ασφαλώς, και εδώ, δεν λείπουν οι κοινωνικοϊδεολογικές αναφορές:

Ο Τσεκούρας, πούναι γνωστός από παλιά σαν ευθυμογράφος, έχει δημιουργήσει μέχρι σήμερα ένα αξιόλογο έργο, που εχτός από την τεχνική του αρτιότητα, τη λεπτή του σάτυρα [sic] και το χιούμορ, το χαρακτηρίζει και μια ρωμαλέα προοδευτική πνοή, μια αποφασιστική αντιμετώπιση και ανατομία της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης της πατρίδας μας. Η σάτυρά του αμείλιχτη

και θαρραλέα ξεσκέπασε πολλές φορές την ανικανότητα, τη ρουσφετολογία, το γραφειοκρατικό πνεύμα του κρατικού μηχανισμού, την κουφότητα και τη διαφθορά του «καλού κόσμου» και τη ληστρική διεφθαρμένη συνείδηση της αστικοτσιφλικιάδικης ηγεσίας της προπολεμικής Ελλάδας.

Αλλά το δημοσίευμα καταλήγει:

Το έργο πλουτίζεται από χαριτωμένες σκηνές, από σφιχτοδεμένο κι έξυπνο διάλογο κι από μια εύθυμη, δροσερή ατμόσφαιρα, που σ' ορισμένα σημεία διακόπτεται από δραματικές στιγμές και ξεσπάσματα πόνου και αισθήματος. Πιστεύουμε πως το καλλιτεχνικό μας, συνεχίζοντας την παράδοση του «Μακρινού δρόμου» θα μας παρουσιάσει και με το «Αν δουλέψεις θα φας» μια καινούργια του επιτυχία.

Άλλες δραστηριότητες και περιοδείες

Οι υποχρεώσεις του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος του Μπούλκες φαίνεται, πάντως, πως αύξαναν διαρκώς, αφού, πέρα από την παρουσίαση όσο το δυνατόν πιο άρτιων θεατρικών παραστάσεων, είχε αναλάβει και τη διοργάνωση κάθε μορφής εορτασμών: για παράδειγμα, στις 20.10.1948 θα δοθεί πανηγυρική παράσταση για τα δίχρονα της ίδρυσης του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ, η οποία επαναλήφθηκε στις 30 και 31.10.1948, στην οποία περιλαμβάνονταν ένα πολιτικό σκετς με τίτλο: *Σύμφωνα με το σχέδιο*, «που ξεμασκαρεύει με το πιο λεπτό αθηναϊκό χιούμορ τα χάλια του μοναρχοφασιστικού στρατού», μια σάτιρα από τη «μπουλκιώτικη ζωή», δύο μονόπρακτα δράματα και λαϊκά τραγούδια από τη χορωδία. Και πάλι το δημοσίευμα στη *Φωνή του Μπούλκες* (7.11.1948), απ' όπου πληροφορούμαστε για την εκδήλωση αυτή, εμπεριέχει αναφορές στην (καλλιτεχνική) επιτυχία της γιορτής, καταλήγοντας:

[...] η εμφάνιση του [Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος] ήταν τόσο επιτυχημένη, ώστε η αίθουσα επί δυο ώρες γέμισε με τα αβίαστα γέλια των θεατών, που αδιάκοπα σχεδόν προκαλούσαν τα πνευματώδη αστεία και το μεγάλο μπρίο των ηθοποιών μας.

Αντίστοιχα, όταν ξεκίνησε να λειτουργεί ο «κινηματογράφος» στο Μπούλκες (πιθανότατα, με την παροχή κάποιου μηχανήματος προβολής από τις γιουγκοσλαβικές αρχές), τα σοβιετικά, κυρίως, αλλά και τα γιουγκοσλαβικά φιλμ, τελευταίας μάλιστα κοπής,²⁸ διαδέχονταν το ένα το

28. Στις 13.3.1947 δημοσιεύεται στη *Φωνή του Μπούλκες* κινηματογραφική «κριτική» για το σοβιετικό φιλμ *Ο στρατιώτης Αλέξανδρος Ματρώζωφ* [πρόκειται για το φιλμ: *Рябовоў*

άλλο: στις 14.4.1948 η *Φωνή του Μπούλκες* καταγράφει—στο πλαίσιο της εισήγησης του «συναγωνιστή Προέδρου» [Μιχάλη Πεχτακσίδη],²⁹ που

Александр Матросов, που γυρίστηκε το 1947 σε σκηνοθεσία Λεονίντ Λούκοφ (Леонид Лукон, 1909–1963)], που προβλήθηκε στον κινηματογράφο την περασμένη εβδομάδα: «εμπνευσμένο από τη ζωή του ηρωικού κοσμομόλου, που με το σώμα του έφραξε την πολεμίστρα ενός χιτλερικού πολυβολείου. Η ταινία μας δίνει τον αντιπροσωπευτικό τύπο του κοσμομόλου στη διάρκεια του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου». Στις 11.4.1948 δημοσιεύεται ρεκλάμα για τη συνέχιση των προβολών του σοβιετικού φιλμ *Ο ελέφαντας και το κοριτσάκι* [μάλλον πρόκειται για την παιδική ταινία: *Слон и веревочка (Ο ελέφαντας και το σχοινί)* του 1945, σε σκηνοθεσία: Ίλια Φρεζ (Илья Фрээ, 1909–1994), με την υποσημείωση: «Θα ζείτε μια ώρα τα παιδικά σας χρόνια». Στις 9.5.1948, η *Φωνή του Μπούλκες* μας πληροφορεί ότι παίζεται από χτες (δηλ. από τις 8.5.1948) ο Αλέξανδρος Νιέφσκυ [*Алексаандр Невскиү*, 1938, σκηνοθεσία: Σεργκέι Αϊζενστάιν (Сергей Эйзенштейн, 1898–1948)] αναλύοντας σε ένα μικρό σημειωματάκι και την υπόθεση του έργου, ενώ στις 23.5.1948 δημοσιεύεται ξανά ρεκλάμα: «Όποιος είδε μια φορά το *Ουράνιο Τόξο (Веселка*, 1944, σκηνοθεσία: Μαρκ Ντονσκόυ [Марк Донскоү, 1901–1981] θέλει να το δει και δεύτερη». Στις 26.5.1948 προβάλλεται το *Εν ονόματι της ζωής (Во имя жизни*, 1947, σε σκηνοθεσία των Αλεξάντερ Ζάρχι [Александр Зархи, 1908–1997] και Ιωσήφ Χέιφιτς [Иосиф Хейфиц, 1905–1995], η είδηση πάλι σε ρεκλάμα)- στις 13.6.1948 *Τα παιδικά χρόνια του Μαξίμ Γκόρκυ (Детство Горького*, 1938), σκηνοθεσία: Μαρκ Ντονσκόϊ (Марк Донскоϊ): στις 29.7.1948 το σοβιετικό *Η σταχτοπούτα (Золушка*, 1947), σκηνοθεσία της Ναντέζντα Κοσεβέροβα (Надежда Кошверова, 1902–1989) και διασκευή του παραμυθιού από τους Γεβγκένι Σβάρτς (Евгений Шварц, 1896–1958) και Νικολάι Έρντμαν (Николай Эрдман, 1900–1970)- στις 21.9.1948 το επίσης σοβιετικό *Ο όρκος (Клятва*, 1946), σκηνοθεσία: Μιχαήλ Τσαουρέλι (Михаил Чаурели, 1894–1974), ενώ το φύλλο της *Φωνής του Μπούλκες* έχει ολόκληρο άρθρο για την προβολή αυτή)- πριν από τις 7.11.1948 (οπότεν και αναφέρεται στη *Φωνή του Μπούλκες* ότι είχε μεγάλη επιτυχία, αλλά δεν δίνεται ακριβής ημερομηνία) τα *Ο Μεγάλος Πέτρος και Πέτρος και Αικατερίνη* (πρόκειται για το σε δύο μέρη βιογραφικό *Петр первый* [Πέτρος ο Πρώτος], 1937 & 1938, σκηνοθεσία: Βλαντιμίρ Πετρόφ (Владимир Петров, 1896–1966), που γυρίστηκε κατ' εντολή του ίδιου του Λένιν- στις 19.12.1948, για πρώτη φορά, το γιουγκοσλάβικο *Τα αγνάνα νιάτα (Бесмртна младост*, 1948, σκηνοθεσία: Војислав Нанονίτς, 1922-1983)- στις 25.12.1948 το σοβιετικό *Το παιδί του συντάγματος (Сын полка*, 1946), σκηνοθεσία: Βασίλι Πρόνιν (Василий Пронин, 1905–1966)- και στις 30.1.1949 το, επίσης, γιουγκοσλάβικο *Θα ζήσει αυτός ο λαός, (Živjeće ovaj narod*, 1947, σκηνοθεσία: Νίκολα Ρορονίτς, 1907-1967), ενώ και στις 6.6.1948 δημοσιεύεται το πρόγραμμα του κινηματογράφου, αλλά το άρθρο δεν μπορεί να διαβαστεί. Γενικά για τον σοβιετικό κινηματογράφο της περιόδου 1941–1947 βλ. Leyda 1975: 420–55, ενώ για τη σχέση σοβιετικού και πρώιμου γιουγκοσλαβικού κινηματογράφου (με αναφορές στους παρτιζάνους) βλ. Wurm 2015: 159–96.

29. Ο Μιχάλης Πεχτακσίδης-Τερζής ήταν στέλεχος της ΟΠΛΑ στην Κατοχή και ανιψιός της γυναικάς του Γιάννη Ιωαννίδη, μέλους της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Εξαφάνιστηκε μυστηριωδώς το 1949—σε αντίθεση με την κεντρική γραμμή του ΚΚΕ, συντάχθηκε με τον Τίτο—και βρέθηκε αργότερα νεκρός. Για τον Γιάννη Ιωαννίδη, τον αντιπρόεδρο της δημοκρατικής κυβέρνησης που είχε σχηματιστεί με πρωθυπουργό τον Μάρκο Βαφειάδη, σε σχέση με το Μπούλκες, ο Βλαντάς (1984: 118) γράφει: «Το πρώτο που έκανε ήταν εξόντωση των αγωνιστών που είχαν καταφύγει στο Μπούλκες, μετά τη Βάρκιζα. Υπενθυμίζω ότι στο Μπούλκες τους είχαν στείλει Ιωαννίδης-Σιάντος δήθεν για να τους

παρουσιάζει τα επιτεύγματα της κοινότητας—το γεγονός ότι προβάλλονταν κάθε εβδομάδα τρία έργα «αρκετά διδαχτικά», σημειώνοντας, ταυτοχρόνως, την ανάγκη να «διαφωτίσουμε και κείνους τους συναγωνιστές και συναγωνίστριες που ακόμα δεν κατάλαβαν τη σημασία του προοδευτικού κινηματογράφου», δείγμα, ίσως, ότι αρκετοί κάτοικοι δεν συμμετείχαν στις μη υποχρεωτικές εκπολιτιστικές δραστηριότητες. Δυστυχώς, δεν γνωρίζουμε αν στις ταινίες υπήρχε κάποιου είδους μεταγλώττιση ή υποτιτλισμός, πράγμα, μάλλον απίθανο, οπότε πριν από την ταινία θα πρέπει να δινόταν, τουλάχιστον, μια περίληψη της υπόθεσης. Η σημασία, πάντως, που δινόταν στον κινηματογράφο στο Μπούλκες (προφανώς και από το κομματικό γραφείο και το γραφείο της διαφώτισης που έλεγχε την εφημερίδα) φαίνεται και από το γεγονός ότι, σταδιακά, το ποιο φιλμ επρόκειτο να προβληθεί γινόταν σχεδόν η μόνη καλλιτεχνική είδηση στη *Φωνή του Μπούλκες*.

Επιπλέον, ο θίασος ξεκίνησε και περιοδείες: αρχικά, και για ένα μήνα, μάλλον το 1947, δόθηκαν παραστάσεις για τις «εργατικές ταξιαρχίες νέων», που εργάζονταν σε διάφορα κατασκευαστικά έργα στη Γιουγκοσλαβία και όπου συμμετείχαν και πρόσφυγες από το Μπούλκες, (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 149). Της περιοδείας αυτής, προηγήθηκε η επίσκεψη του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος στο φεστιβάλ Νεολαίας της Πράγας το 1946 (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 78), για την οποία, όμως, όπως και για την επόμενη, δεν διαθέτουμε κάποια εξειδικευμένη πληροφορία, δείγμα, ίσως, και του λίγο πολύ αυτοσχέδιου χαρακτήρα τους.

Στη συνέχεια, όμως, οι περιοδείες απέκτησαν μια πιο οργανωμένη μορφή, στοχεύοντας στην παρουσίαση ενός δομημένου καλλιτεχνικού προγράμματος στις λαϊκές δημοκρατίες, για την εκλαΐκευση του αγώνα των Ελλήνων στα μέτωπα του Εμφυλίου πολέμου. Έτσι, το Καλλιτεχνικό συγκρότημα επισκέφτηκε το 1947 τη Ρουμανία, ενώ το 1948 επανέλαβε την περιοδεία στη Ρουμανία, εντάσσοντας αυτή τη φορά στους προορισμούς του και τη Βουλγαρία.³⁰ Για τη δεύτερη αυτή επίσκεψη διαθέτου-

---

σώσουν. Η αλήθεια ήταν απομόνωσή τους, σαν διαφωνούντες γι' αυτά που έγιναν στην κατοχή. Μια που άρχισε μετά το Μάρτη του 1946 σποραδικός ανταρτοπόλεμος και πολλοί αγωνιστές του Μπούλκες ζητούσαν να πάνε στην Ελλάδα για να πολεμήσουν, ο Ιωαννίδης εξόντωσε τους πιο επικίνδυνους».

30. Η πληροφορία ότι στο Καλλιτεχνικό Συγκρότημα συμμετείχε η Μέλπω Αξιώτη, αφού στο Ζησάκη-Healey 2013: 15, αναφέρεται ότι βρισκόταν στην περιοδεία στη Σόφια, δεν φαίνεται να ευσταθεί: η Μέλπω Αξιώτη βρισκόταν στη Ρουμανία, σύμφωνα με τη συνέντευξη του Αλέξη Πάρνη και, ίσως, είχε απλά επισκεφτεί την περιοδεία του συγκροτήματος στη Βουλγαρία. Εξάλλου, στη Βάρνα, το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα Μπούλκες θα παίξει μπροστά στον Δημητρώφ, όπου θα λάμψει το άστρο της οκτάχρονης Μυροφόρας

με αρκετές πληροφορίες, αφού η κάλυψη της περιοδείας ανατέθηκε στον Αλέξη Πάρνη και δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στη *Φωνή του Μπούλκες*, δείγμα της σημασίας που έδινε σε αυτήν η κομματική ηγεσία, αλλά και της οργάνωσης που πρέπει να είχε προηγηθεί. Έτσι, τον Μάρτιο του 1948 (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 158),³¹ ο θίασος αναχώρησε από το Μπούλκες με τρία δικά του βαγόνια: ένα βαγόνι-εστιατόριο και λέσχη, μια κλινάμαξα και ένα για τα σκηνικά και τις αποσκευές, με πρώτο σταθμό το Βουκουρέστι, όπου συμμετείχε, ύστερα από μια ενθουσιώδη υποδοχή, στο φεστιβάλ που διοργάνωνε η νεολαία με την ευκαιρία της παγκόσμιας εβδομάδας νέων. Στο Βουκουρέστι, ο θίασος κατέλυσε στο ξενοδοχείο *Ambassador*, όπου τους παραχωρήθηκε και μια αίθουσα για πρόβες, ενώ στο χώρο δέσποζαν πορτρέτα του Μάρκου (Βαφειάδη) και «η κούρσα του σ. Ζαχαριάδη του Γενικού Γραμματέα της Επιτροπής αλωνίζει» την πόλη (Πάρνης 14.4.1948). Στη *Φωνή του Μπούλκες* περιγράφεται ο ενθουσιασμός του κοινού (ανάμεσά τους όλη η ηγεσία του Ρουμανικού Εργατικού Κόμματος), όταν αναγγέλθηκαν «οι αντιπρόσωποι της Ελεύθερης Ελλάδας» και με πόση συγκίνηση ακούστηκαν, εκτός από τον εθνικό ύμνο και τον ύμνο του ΕΛΑΣ, το «Βροντάει ο Όλυμπος» και άλλα τραγούδια (Πάρνης 11.4.1948). Ανάμεσα στις πόλεις που επισκέφθηκαν ήταν και η Σινάια (*Sinaia*) στα Καρπάθια, όπου κατέλυσαν στο πρώην πολυτελές ξενοδοχείο *Palace*. Η πληροφορία έχει τη σημασία της, γιατί σε αυτό και άλλα ξενοδοχεία φιλοξενήθηκαν αρχικά και παιδιά-πρόσφυγες που έφτασαν την ίδια περίοδο στην πόλη: πράγματι, το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα συμμετείχε στην υποδοχή τους στον σιδηροδρομικό σταθμό (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 160).

«με φωνή σπάνια», (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 52). Φαίνεται πως στις περιοδείες, έπαιρναν μέρος και κάποια Αετόπουλα (παιδιά έως 15 ετών) (Πάρνης 1948δ). Επιπλέον, κάποια στιγμή το 1947, το συγκρότημα, καλεσμένο του ποιητή Oscar Daviño, θα συναντήσει τυχαία τον Τίτο και τη γυναίκα του Γιοβάνκα Μπροζ, που θα ενδιαφερθούν για το «ποιους ρόλους έχουν παίξει» (Ραβάνης-Ρεντής 1981: 140-1).

31. Η καθυστέρηση από την αναχώρηση από το Μπούλκες (Μάρτιος 1948) έως την έναρξη των εμφανίσεων του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος (οι ανταποκρίσεις του Αλέξη Πάρνη ξεκινούν στις 11.4.1948) θα πρέπει να αποδοθούν στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές που διεξήχθησαν στις 28.3.1948 στη Ρουμανία, μετά την παραίτηση του βασιλιά Μιχαήλ και τη μετατροπή της χώρας σε λαϊκή δημοκρατία. Στις εκλογές αυτές, το Λαϊκό Δημοκρατικό Μέτωπο, όπου συμμετείχε το Ρουμανικό Εργατικό Κόμμα (το Ρουμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα και οι Σοσιαλδημοκράτες), κέρδισε τις 405 έδρες σε σύνολο 414, με το αντίπαλο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο να περιορίζεται σε μόλις 7. Ένα μήνα μετά το κοινοβούλιο υιοθέτησε ένα νέο σύνταγμα, που απαγόρευε όλα τα υπόλοιπα κόμματα.

Από εκεί και πέρα, η περιοδεία στη «χώρα του Γκρόζα» (Έλληνες Καλλιτέχνες 30.5.1948)³² φαίνεται πως στέφθηκε με απόλυτη επιτυχία: ο θιάσος επισκέφθηκε 20 πόλεις, έως τις 25.4.1948, ανάμεσά τους η Κωσταντζα (Constanța), το Γαλάτσι (Galați), όπου έδωσε παράσταση και σε ένα εργοστάσιο, το Βακάου (Bacău), το Βουχούζι (Buhuși) και η Τιμισοάρα (Timișoara) (Πάρνης 9.5.1948),³³ ενώ το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα συνέχισε και στη Βουλγαρία. Χωρίς να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η θερμή ανταπόκριση του κοινού σε κομματικά ελεγχόμενες εκδηλώσεις είναι, μάλλον, εξασφαλισμένη, η επιτυχημένη αυτή περιοδεία θα μπορούσε να είναι και αυτή μάρτυρας των επαγγελματικών πια παραμέτρων με τις οποίες λειτουργεί το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα και του «προϊόντος» που είναι πια ικανό να προσφέρει ακόμη και σε ένα ευρύτερο κοινό, εκτός των ορίων του μικροσκοπικού Μπούλκες. Κάθε πορεία, όμως, δεν μπορεί παρά να έχει και πισωγυρίσματα και η περιοδεία αυτή αποτέλεσε και τη ληξιαρχική πράξη θανάτου του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος (ενηλίκων) του Μπούλκες, μιας και ο θιάσος, όταν πια βρέθηκε στη Βουλγαρία, κατόπιν πρότασής του Αντώνη Γιαννίδη, αναχώρησε για το Βίτσι και το μέτωπο του Εμφυλίου, ώστε να δίνει παραστάσεις για τους μαχητές του ΔΣΕ.³⁴

Εντωμεταξύ, μια ακόμη δραστηριότητα του Καλλιτεχνικού συγκροτήματος, για την οποία διαθέτουμε κάποιες πληροφορίες, ήταν οι παρα-

32. Πρόκειται για τον Petru Groza (1884–1958), πρώτο κομμουνιστή ηγέτη της Ρουμανίας.

33. Στο Βουχούζι, κατά την επίσκεψη των καλλιτεχνών, έφτασε μια «καινούργια καρβιά από 1.500 παιδάκια», σταλμένα από την Ελλάδα. Βλ. επίσης Πάρνης 1948δ, όπου περιγράφεται λεπτομερώς η υποδοχή της «καλλιτεχνικής ομάδας της Ελεύθερης Ελλάδας» στην Κωνσταντζα.

34. Στην πρόταση του Αντώνη Γιαννίδη φαίνεται πως έπαιξε ρόλο ότι η περιοδεία στη Βουλγαρία συνέπεσε με την απόφαση της ΚΟΜΙΝΦΟΡΜ για τον Τίτο, οπότε οι συμμετέχοντες έπρεπε να «αποφασίσουν» αν θα επιστρέψουν στο Μπούλκες ή όχι. Βλ. και Ραβάνης-Ρεντής 1981: 85–187, όπου αναφέρεται και στον Γιουγκοσλάβο «Μίλαν», ο οποίος «συνόδευε» τον θιάσο στην περιοδεία, προφανώς παρέχοντας πληροφορίες στις γιουγκοσλαβικές αρχές. Οι πληροφορίες και για αυτή τη (δεύτερη) φάση του θιάσου που δίνει ο Ραβάνης-Ρεντής είναι εξίσου ενδιαφέρουσες, αν και, εν πολλοίς, εκφεύγουν του ενδιαφέροντος της παρούσας έρευνας: στο Βίτσι, ο θιάσος έδωσε παραστάσεις στο Ορεινό Νοσοκομείο (1981: 171–3), έπαιξε εντός της εκκλησίας του χωριού Μικρολίμνη (1981: 225) κ.ο.κ. Από αυτά, ας σημειωθεί εδώ ότι ο θιάσος έφερε πίσω στο βουνό από το Μπούλκες κάτι περισσότερο επαγγελματικό, έστω και σε επίπεδο δραματολογίου: θρυλικό από την αφήγησή του παραμένει το κεφάλαιο «Σοφοκλής 8 υπό το μηδέν», που περιγράφει μια παράσταση της *Αντιγόνης* σε μια χιονισμένη κορυφογραμμή (1981: 211–3). Εντωμεταξύ, ο Αλέξης Πάρνης ζήτησε από τον Ν. Ζαχαριάδη να αποχωρήσει από το Καλλιτεχνικό Συγκρότημα και να ενταχθεί στις μάχμες μονάδες του ΔΣΕ (Πάρνης 2011: 161).

στάσεις Καραγκιόζη. Εδώ, πρωτεργάτης και ψυχή του «Μπουλκιώτικου θιάσου των σκιών» ήταν και πάλι ο Λάκης Χατζής, που έγραφε τα έργα και εμψύχωνε, μαζί με άλλους, τις παραδοσιακές φιγούρες. Η πρώτη παράσταση πρέπει να δόθηκε νωρίτερα μέσα στο καλοκαίρι του 1947, αλλά πληροφορίες διαθέτουμε μόνο για τη δεύτερη, εκείνη του έργου *Ο Καραγκιόζης υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου* που δόθηκε στις 27.7.1947. Για αυτήν, η *Φωνή του Μπούλκες* (30.7.1947) δημοσίευσε ένα ανυπόγραφο κριτικό σημείωμα, όπου το κέντρο βάρους δίνεται σε ζητήματα αισθητικής και, στη συγκεκριμένη περίπτωση, και τεχνικής:

Άποψη του κέντρου της Σινάια περίπου τη δεκαετία του 1930. Το μετέπειτα ξενοδοχείο Palace είναι το κεντρικό κτίριο (πηγή: https://www.researchgate.net/figure/Sinaia-in-1930-The-Casino-and-the-Palace-Hotel_fig1_341174280).

Τούτη τη φορά ο σ. Λάκης – συγγραφέας και οργανωτής και κύριος «εμψυχωτής» του μπουλκιώτικου «θιάσου των σκιών» είναι γεγονός πως παρουσίασε τον μπερντέ του αρκετά καλύτερο απ’ την πρώτη του εμφάνιση. Η προσπάθεια της τοποθέτησης του Καραγκιόζη και της σάτιράς του μέσα στο μπουλκιώτικο κλίμα, αλλά και πιο πέρα στη γενικότερη πολιτική κατάσταση, χωρίς βέβαια να χαθεί τίποτα από τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και την ατμόσφαιρά του, μπορούμε να πούμε πως πέτυχε στη βάση της.

Ο διάλογος, λίγο χαλαρός, βέβαια, ήταν σ’ αρκετά σημεία πλουτισμένος με πραγματικό πνεύμα και δημιούργησε σε πολλές περιπτώσεις πλατειά ευθυμίας στην αίθουσα. Ακόμα η σάτιρα αρ-

κετές φορές ήταν καλοβαλμένη. Οι φιγούρες και τα σκηνικά πλούσια, είχαν πραγματικά καλλιτεχνικές αξιώσεις.

Εκείνο που ζήμιωσε την παράσταση ήταν μια καθυστέρηση στο ζήτημα της τεχνικής. Γιατί ο Καραγκιόζης σα μια ιδιόρρυθμη τέχνη έχει και δικιά του τεχνική και σε πολλά σημεία διαφέρει ριζικά απ' αυτή του θεάτρου. Έτσι η ανομοιομορφία του ρυθμού στο διάλογο, το κακό κράτημα και παίξιμο της φιγούρας, η όχι πετυχημένη απόδοση των φωνών, στους δευτερεύοντες, βέβαια, τύπους, και ένα-δυο μεγάλα χάσματα, ζήμιωσαν πραγματικά όλη τη συγκρότηση και το ρυθμό της παράστασης. Η φόρμα και το δόσιμο του καλαμπουριού θάπρεπε νάχαν περισσότερο δουλεutenεί, ιδιαίτερα στη δεύτερη και τρίτη πράξη. Ακόμα, ένα-δυο σημεία, δε προσέχτηκαν από πλευρά πολιτικού νοήματος.

Ως τόσο η απόδοση στάθηκε γενικά καλή και σ' ένα σοβαρό βαθμό πέτυχε να δημιουργήσει εύθυμη ατμόσφαιρα. Αυτό είναι βέβαια αξιοπρόσεχτο, αν παρθεί υπόψη πως δεν έχομε ειδικό καταγκιοζοπαίχτη κι εκείνοι που ασχολήθηκαν είναι πρωτόπειροι.

Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν αυτή η ιδιαίτερη δραστηριότητα του Καλλιτεχνικού συγκροτήματος συνεχίστηκε, σύμφωνα και με την κατακλείδα της κριτικής:

Η προσπάθεια γύρω από τον Καραγκιόζη πρέπει να συνεχιστεί. Να στηριχθεί στη βάση μιας καλύτερης προετοιμασίας, συστηματικώτερης μελέτης και οργάνωσης απ' την πλευρά της τεχνικής, ιδιαίτερα με παράλληλη προσοχή στην επιλογή των θεμάτων και το σπουδαιότερο, πιο λεπτό και πιο ραφινάτο στρώσιμο του διαλόγου και της σάτιρας.

Γνωρίζουμε, όμως, ότι ο Λάκης Χατζής αφοσιώθηκε πια ολόψυχα σε άλλες δραστηριότητες, αλλά και ότι οι συνθήκες άρχισαν σταδιακά να αλλάζουν, να γίνονται ολοένα σοβαρότερες (ή πιο τραγικές),³⁵ τα (από στόμα σε στόμα) νέα από το μέτωπο στην Ελλάδα ολοένα και πιο άσχημα, οι σχέσεις με τους Γιουγκοσλάβους ολοένα και πιο στριφνές. Και έτσι, ίσως, η ελευθεριότητα και η αισιοδοξία του Καραγκιόζη, που, τα χρόνια της Αντίστασης αντανakλούσε ακριβώς το πνεύμα και τη διάθεση των αγωνιστών στο βουνό,³⁶ να μην ταίριαζε πια στο ολοένα και πιο συγκεντρωτικό μοντέλο λήψης αποφάσεων που εκπορευόταν από την κομματικό γραφείο, γι' αυτό και, εντέλει, να εγκαταλείφθηκε.

35. Στο Μπούλκες είχε επιβληθεί πια κανονική τρομοκρατία, ενώ όλοι οι κάτοικοι υποχρεώνονται να κυκλοφορούν παντού και πάντα σε πεντάδες, όπου, ο ένας, δυνητικά, αποτελούσε τον χαφίε του άλλου (Eudes 1975: 263-4).

36. Για τον Καραγκιόζη στην Αντίσταση βλ. Μείμάρουλου & Δώριζας 1965: 270-1.

Υπήρχε, όμως, μία καλλιτεχνική δραστηριότητα που θα συνέχιζε α-κάθεκτη να υποστηρίζεται από τα κομματικά όργανα, έως και την τε-λευταία στιγμή, κι αυτή ήταν η παιδική χορωδία, το αδιαμφισβήτητο καμάρι του Μπούλκες, που είχε οργανώσει και πάλι ο Λάκης Χατζής, με τη βοήθεια του Γιάννη Βεάκη. Τα παιδιά είχαν, έτσι κι αλλιώς, ένα αρκε-τά βεβαρημένο πρόγραμμα στο Μπούλκες: εκτός από το σχολείο, έπρε-πε να συμμετάσχουν και στα Αετόπουλα³⁷ που, εκτός από δράσεις με κοινωνικό χαρακτήρα, όπως ο καθαρισμός δρόμων κλπ., παρουσίαζαν ξεχωριστό εορταστικό πρόγραμμα με κάθε ευκαιρία. Για παράδειγμα, την 25^η Μαρτίου 1948, στο θέατρο «Αθήνα», τα Αετόπουλα επιμελήθη-καν του προγράμματος μιας εντυπωσιακής (σε όγκο, σίγουρα) γιορτής, που περιελάμβανε τραγούδια, απαγγελίες (μέχρι και από τα νήπια), λαϊ-κούς χορούς, βουβές εικόνες και ένα «δραματάκι σε τρεις εικόνες» γραμμένο ειδικά για την περίπτωση (*Φωνή του Μπούλκες* 25.3.1948).³⁸

Η παιδική χορωδία του «θείου Λάκη» αριθμούσε περίπου 70 παιδιά, που τραγουδούσαν και χόρευαν, ενώ από το 1948, όταν το συγκρότημα ενηλίκων κατέβηκε στην Ελλάδα, φαίνεται ότι πήρε τη θέση του ως το «Καλλιτεχνικό συγκρότημα» του Μπούλκες. Έως τότε δίνονταν συναυ-λίες μόνο εντός των ορίων της κοινότητας, αλλά—όπως συνέβη και με το Συγκρότημα ενηλίκων—το Μπούλκες, σύντομα, θα γίνει πολύ μικρό για μια τόσο καλά οργανωμένη χορωδία. Έτσι, το 1949, αποφασίστηκε η παιδική χορωδία να περιοδεύσει, με τη σειρά της, στις λαϊκές δημοκρα-τίες, ώστε να εκλαϊκεύσει τον αγώνα του ελληνικού λαού. Τα παιδιά θα ταξιδέψουν με τη συνοδεία ενηλίκων-δασκάλων και τα σχολικά μαθή-ματα θα συνεχίζονταν κατά την διάρκεια της διαδρομής μέσα στο τρένο, δείγμα της φροντίδας, ώστε να επιτευχθεί αυτή η περιοδεία με τους κα-λύτερους δυνατούς όρους. Όπως και ο θίασος των ενηλίκων, έτσι και η παιδική χορωδία του Μπούλκες διέπρεψε στο εξωτερικό, και, ειδικά στην Ουγγαρία, όπου μαρτυρείται ότι δόθηκαν 40 παραστάσεις σε 7 πό-λεις, με περίπου 20.000 θεατές. Ειδικά στη Βουδαπέστη, η παιδική χο-

37. Τα Αετόπουλα ξεκίνησαν ως το παιδικό τμήμα της ΕΠΟΝ: πρόκειται για όλα τα παιδιά-ήρωες, που συμμετείχαν στην Αντίσταση, μέσα από διάφορες βοηθητικές δου-λειές, όπως το να φυλάνε τσίλιες ή να μεταφέρουν μηνύματα. Θρυλικό παραμένει και το Αναγνωστικό *Αετόπουλα* για την Γ' και Δ' τάξη του δημοτικού σχολείου, που εκδόθηκε και κυκλοφόρησε στο Βουνό από την Π.Ε.Ε.Α.

38. Στη *Φωνή του Μπούλκες* δεν δίνεται ο τίτλος, δημοσιεύεται όμως μια περιλήψη της υπόθεσης από το «δραματάκι»: πρόκειται για τον ηρωισμό ενός 13χρονου παιδιού κατά την Επανάσταση του 1821 και τη θυσία της αδελφής του, στο οποίο (προφανώς, παιγμένο από κάποιον ενήλικα του Καλλιτεχνικού Συγκροτήματος) εμφανίζεται στο τέλος και η μητέρα τους.

ρωδία του Μπούλκες παρέμεινε τέσσερις μήνες (Μιχαηλίδης 2014: 17) και αναχώρησε για την Τσεχοσλοβακία στις 10.3.1949, όπου συνέχισε την περιοδεία της, έως και τον Απρίλιο του 1949, σε μεγάλες πόλεις, αλλά και σε μικρότερες, όπου είχαν συσταθεί «παιδικόι σταθμοί» για την υποδοχή των παιδιών-προσφύγων (Καλημέρα 2014: 6). Η επίσκεψη όμως αυτή, όπως και με το Συγκρότημα ενηλίκων, σήμανε και το τέλος της παιδικής χορωδίας: μετά τις παραστάσεις στο Liběchov-Bozi Voda ορισμένα από τα παιδιά διαμοιράστηκαν σε παιδικούς σταθμούς και δεν επέστρεψαν ποτέ στο Μπούλκες. Η επίσημη δικαιολογία, για κάποια από αυτά, ήταν ότι είχε αλλάξει η φωνή τους λόγω ηλικίας, οπότε έπρεπε να αντικατασταθούν από μικρότερα παιδιά με μουσικές ικανότητες που διαλέγονταν επιτόπου από τους παιδικούς σταθμούς (Καλημέρα 2014: 14–6)· η πλήρης αλήθεια, ίσως, είναι ότι η εκκένωση του Μπούλκες (τέλος του καλοκαιριού 1949) ήταν προ των πυλών. Το τραγικό στην όλη ιστορία είναι ότι οι ενήλικοι πρόσφυγες του Μπούλκες (οι γονείς των παιδιών, δηλαδή) κλήθηκαν να μετεγκατασταθούν και σε άλλες χώρες, εκτός της Τσεχοσλοβακίας, χωρίς, απαραίτητως, μέριμνα για την άμεση επανένωση με τα παιδιά τους.³⁹ Μια τελευταία πράξη της παιδικής χορωδίας του Μπούλκες γράφτηκε λίγα χρόνια αργότερα: ο Λάκης Χατζής, έχοντας μετεγκατασταθεί και ο ίδιος στη Ρουμανία, συγκέντρωσε για μια τελευταία φορά, τον Αύγουστο του 1951, στην Τσεχοσλοβακία, όσα από τα παιδιά της χορωδίας βρίσκονταν ακόμη εκεί, για να λάβουν μέρος στο 3^ο Παγκόσμιο Φεστιβάλ Νεολαίας στο Ανατολικό Βερολίνο (Φρεγγίδου-Μητρολιού 2013: 158).

Αντί επιλόγου

Όταν στις 19.12.1947 δημιουργήθηκε μια Επιτροπή του Συμβουλίου Ασφαλείας του Ο.Η.Ε. για τη διερεύνηση του ελληνικού εμφυλίου, μια ομάδα της επισκέφθηκε και το Μπούλκες τον Απρίλιο του 1947, ώστε να διαπιστώσει αν αποτελεί όντως ειρηνική εγκατάσταση προσφύγων ή στρατόπεδο εκπαίδευσης στρατιωτικών στελεχών για την επανένταξη τους στον ΔΣΕ: η εφημερίδα *Πράβδα [Πραβδα]* (4.4.1947), προκειμένου να υποστηρίξει την πρώτη οπτική, στάθηκε ιδιαίτερα στο γεγονός ότι η επιτροπή διαπίστωσε εκεί την ύπαρξη θεάτρου (Παπαδοπούλου & Ουρουμίδου 36).

39. Έτσι, ο Κώστας Μιχαηλίδης, από το «Ημερολόγιο» του οποίου αντλούνται πολλές πληροφορίες, ξαναβρέθηκε με την οικογένειά του το 1954 στην Τασκένδη. Βλ. και Δορδανάς & Πασχαλούδη 2015: 131, όπου ήδη την επαύριο του εμφυλίου, οι τσεχοσλοβακικές αρχές εντοπίζουν το πρόβλημα (και ως προς όσους έχουν απομείνει στη Γιουγκοσλαβία).

Η σημασία που δινόταν στην ανάπτυξη θεατρικών και άλλων καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων στο Μπούλκες, ασφαλώς, πήγαζε από την κομματική διαφώτιση και από την ανάγκη τόσο για την ύπαρξη κάποιας μορφής ψυχαγωγίας, όσο, όμως, και για την ενδυνάμωση της πολιτικής συνείδησης των εκεί προσφύγων.

Η παιδική χορωδία του Μπούλκες στα σκαλιά του *Rudolfinum* Πράγα 1949 (πηγή: Καλημέρα 1/2004, σ. 20)

Η αντιμετώπιση, ωστόσο, του θεάτρου στο Μπούλκες μόνο ως προπαγανδιστικού εργαλείου του κομμουνιστικού κόμματος, σύμφωνα και με τα νεότερα στοιχεία, που παρουσιάστηκαν εδώ, ίσως τελικά να είναι άδικη: το σημαντικότερο συμπέρασμα από τα παραπάνω, μάλλον, είναι ότι στο Μπούλκες, όσο αυτό ήταν δυνατόν, η έγνοια για την κοινωνική αποστολή του θεάτρου συμβάδιζε με τη φροντίδα για ένα, όσο το δυνατόν, πιο άρτιο αισθητικά καλλιτεχνικό αποτέλεσμα. Έτσι, ίσως, το Μπούλκες να αποτέλεσε ένα πρώτο σκαλοπάτι στον επαγγελματικό, καλλιτεχνικό δρόμο όσων πέρασαν από εκεί. Δυστυχώς, κάποιοι τερμάτισαν τον καλλιτεχνικό και πραγματικό τους βίο στην Υπερορία, ανάμεσά τους ο Αντώνης Γιαννίδης και ο Γιάννης Βεάκης. Άλλοι, όπως ο Αλέξης Πάρνης και ο Δημήτρης Ραβάνης (αλλά και όσοι από τους πολιτικούς πρόσφυγες δεν φαίνεται να πέρασαν από το Μπούλκες, αλλά, κάπου συναντήθηκαν και συνεργάστηκαν με κάποιους από το Καλλιτεχνικό συγκρότημα, όπως ο Γιώργος Σεβαστίκογλου), κάποια στιγμή, επέ-

στρεψαν στην Ελλάδα και μπόλιασαν την ελληνική θεατρική δημιουργία με έργα, ιδέες και φόρμες. Και, ίσως, τελικά, με αυτήν την έννοια, να αξίζει στο Μπούλκες και στην γκρούπα των τραλαλάδων μια αναφορά στην ιστοριογραφία του νεοελληνικού θεάτρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Πρωτογενείς πηγές

1.1 Εφημερίδες-περιοδικά

1.1.1 Ενυπόγραφα άρθρα

Αστέρης, Φ. (1948), «Το περιθώριο της ζωής μας. Υποψήφια Καλλιτέχνις», *Φωνή του Μπούλκες*, 13 Ιουνίου.

Β.Π. (1947), «Αν δουλέψεις θα φας. Το έργο που θα δούμε σε λίγες μέρες», *Φωνή του Μπούλκες*, 22 Νοεμβρίου.

Έλληνες Καλλιτέχνες (1948), «Οι έλληνες καλλιτέχνες αποχαιρετούν τη χώρα του Γκρόζα. Ανοιχτή επιστολή στον ρουμανικό λαό», *Φωνή του Μπούλκες*, 30 Μαΐου.

Ζησάκη-Healey, Τασούλα (2013), «Πανικός Παιονίδης. Μια ζωή στον αγώνα. Συνέντευξη», *Καλημέρα*, 5: 12–16.

Π. (1947), «Το καλοκαίρι θα θερίσουμε», *Φωνή του Μπούλκες*, 23 Αυγούστου.

Πάρνης, Αλέξης (1948α), «Περιοδεία των ελλήνων καλλιτεχνών στη Ρουμανία», *Φωνή του Μπούλκες*, 11 Απριλίου.

— (1948β), «Περιοδεία των ελλήνων καλλιτεχνών στη Ρουμανία», *Φωνή του Μπούλκες*, 14 Απριλίου.

— (1948γ), «Τελείωσε η περιοδεία των Ελλήνων καλλιτεχνών στη Ρουμανία. Συγκινητικές εκδηλώσεις σε όλη τη χώρα», *Φωνή του Μπούλκες*, 9 Μαΐου.

— (1948δ), «Όταν σμίξουν οι λαοί. Ο αγώνας σας είναι και αγώνας μας», *Φωνή του Μπούλκες*, 26 Μαΐου.

1.1.2 Ανυπόγραφα άρθρα/ειδήσεις

Φωνή του Μπούλκες: 1.9.1946, 12.2.1947, 23.4.1947, 26.4.1947, 13.3.1947, 30.7.1947, 25.3.1948, 11.4.1948, 14.4.1948, 9.5.1948, 23.5.1948, 26.5.1948, 6.6.1948, 13.6.1948, 29.7.1948, 21.9.1948, 7.11.1948, 19.12.1948, 25.12.1948, 30.1.1949.

Καλημέρα: (2013) 1: 6, (2014) 1: 6, (2014) 1: 14–16.

1.2 Μαρτυρίες (και επεξεργασμένες αναμνήσεις)

Αλεξανδρόπουλος, Μήτσος (1994), *Αυτά που μένουν*, τόμ. Α΄, Αθήνα: Δελφίνι.

Βλαντάς, Δημήτρης (1984), *Ο Νίκος Ζαχαριάδης και οι 22 συνεργάτες του*, Αθήνα: Γλάρος.

Γκαγκούλιας, Δ. Γιώργος (2004), *Η αθέατη πλευρά του εμφυλίου: τα τραγικά γεγονότα της 7^{ης} Μεραρχίας του ΔΣΕ*, Αθήνα: Ιωλκός.

Ηλιάδου-Τάχου, Σοφία (2014), *Από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες: διαδρομές ζωής ή θανάτου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Μαλτέζος, Γεράσιμος (1984), *Δ.Σ.Ε. Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (Ζητήματα στρατηγικής και τακτικής της ηγεσίας του)*, Αθήνα: Αυτοέκδοση.

Μειμάρογλου, Δημήτριος & Πέτρος Δώριζας (1965), «Ο Καραγκιόζης στον πόλεμο και στην αντίσταση: αφηγούνται οι καραγκιοζοπαίχτες», *Επιθεώρηση Τέχνης*, 129: 270–1.

Μιχαηλίδη, Κώστας (2014), «Ημερολόγιο», *Καλημέρα*, 1: 17–20.

Πάρνης, Αλέξης (2011), *Γεια χαρά, Νίκος*, Αθήνα: Καστανιώτης.

Ραβάνης, Δημήτρης (1976), «Η καλλιτεχνική συνέπεια του Αντώνη Γιαννίδη», *Θέατρο*, 49/50: 22–8.

Ραβάνης-Ρέντης, Δημήτρης (1981), *Το ημερολόγιο της προσφυγιάς ενός αντάρτη*, Αθήνα: Ηριδανός.

Σιαπάρας, Κώστας (1990), *Μυστικοί δρόμοι του Δημοκρατικού Στρατού: από τη Βάρκιζα στο Μπούλκες*, Αθήνα: Γλάρος.

Φρεγγίδου-Μητρολιού, Ελπίδα (2013), *Γαρέφω: ταξίδι στις αναμνήσεις μιας ζωής*, Θεσσαλονίκη: Γρηγόρης & Κοσμάς Βιάρος Ο.Ε. (εκτύπωση).

2. Δευτερογενείς πηγές

Βόγλης, Πολυμέρης (2008), «Ερμηνεύοντας την αντίσταση μέσα από τον εμφύλιο πόλεμο: το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας και η κληρονομιά της αντίστασης στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου», *Byzantina et Neograeca Vindobonensia*, 25: 319–334.

Βουτυρά, Ευτυχία, Βασίλης Δαλκαβούκης, Νίκος Μαραντζίδης, & Μαρία Μποντίλα (επιμ.) (2005), *Το όπλο παρά πόδα: οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου στην ανατολική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονία.

- Δορδανάς, Στράτος & Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.) (2015), *Η Ελλάδα και οι πρώην ανατολικές χώρες στον Ψυχρό Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Ζηροπούλου, Κωνσταντίνα (2007), «Γιώργος Σεβαστίκογλου. Η πολύπλευρη θεατρική του δραστηριότητά στην Ελλάδα και το εξωτερικό (1940–1990). Μια πορεία προς την ανανέωση του δραματικού λόγου και της σκηνικής πράξης», διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Θεάτρου ΑΠΘ.
- Ιωαννίδης, Γρηγόρης (2014), «Τιμή δεν έχει...: η άρνηση του χρήματος ως σημείο ηθικής αντίστασης στο νεοελληνικό θέατρο: η περίπτωση του *Αν δουλέψεις θα φας* του Νίκου Τσεκούρα και του *Χρήματος* του Ασημάκη Γιαλαμά», στο Γιώργος Π. Πεφάνης (επιμ.), *Η λάμψη του χρήματος στη νεοελληνική λογοτεχνία: από την Κρητική Αναγέννηση στην αυγή του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα & Ελένης Ουράνη, 635–682.
- Καλαϊτζή, Γλυκερία (2001), «Ελληνικό θέατρο και ιστορία: από την κατοχή στον εμφύλιο», διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Θεάτρου ΑΠΘ.
- Καλύβας, Ν. Στάθης (2003), «Εμφύλιος Πόλεμος (1943–1949): το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο», *Επιστήμη και κοινωνία*, 11: 37–70.
- & Νίκος Μαραντζίδης (2016), *Εμφύλια πάθη: 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καραπάνου, Άννα (επιμ.) (2017), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη*, Πρακτικά ημερίδας: Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη (Αθήνα, 13 Δεκεμβρίου 2011), Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- Καρρά, Κατερίνα (2010), «Ο Σπύρος Μελάς και το θέατρο της εποχής του: συμβολή στη μελέτη της δραματουργίας του», διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Θεάτρου ΑΠΘ.
- Καστρινάκη, Αγγέλα (2015), *Η λογοτεχνία στη δεκαετία 1940–1950*, Αθήνα: Σύλλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Λαγάνη, Ειρήνη & Μαρία Μποντίλα (επιμ.) (2012), *Παιδομάζωμα ή παιδοσώσιμο: παιδιά του εμφυλίου στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Λαμπάτος, Γαβρίλης (2001), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Τασκένδη (1949–1957)*, Αθήνα: Κούριερ.
- Μαντάς, Α. Γιάννης (2018), «Αντώνης Γιαννίδης: μεγάλη θεατρική φυσιογνωμία, πρωταγωνιστής του αντάρτικου θεάτρου στις συμπληγάδες της ζωής», *Φωνή των λογοτεχνών*, 22: 19–23.

- Μαραντζίδης, Νίκος (2010), *Δημοκρατικός Στράτος Ελλάδας 1946–1949*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ματθαίου, Άννα & Πόπη Πολέμη (2003), *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών: από το θουνό στην υπερορία (1947–1968)*, Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Νεοφύτου, Τάνια (2018), «Η θεατρική διαδρομή του Αλέξη Πάρνη», *Παράβασις*, 16/2: 31–47.
- Ντάγιος, Σταύρος (2017), *Έλληνες πρόσφυγες στην Αλβανία 1945–1990*, Θεσσαλονίκη: Literatus.
- Πατελάκης, Απόστολος (2019), *Ο εμφύλιος πόλεμος και οι πολιτικοί πρόσφυγες στη Ρουμανία*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Παπαδοπούλου, Ίρμα & Βικτώρια Ουρουμίδου (2015), «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στον ρωσικό τύπο: η οπτική της εφημερίδας *Πράβντα*», στο Νίκος Μαραντζίδης & Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η εικόνα του ελληνικού εμφυλίου στον διεθνή τύπο*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 24–53.
- Σιδέρης, Γιάννης (1975), «Ο μεγάλος ηθοποιός των μικρών ρόλων: Αντώνης Γιαννίδης. Εφτά χρόνια αγνοήθηκε ο θάνατός του», *Θέατρο*, 44–45: 15–17.
- Σταματοπούλου, Έλενα (2017), «Το νεοελληνικό θέατρο στα μεταπολεμικά χρόνια (1944–1967)», διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Τμήμα Θεάτρου ΑΠΘ.
- Σφέτας, Σπυρίδων & Θανάσης Λούπας (2015), «Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος στον γιουγκοσλαβικό τύπο», στο Νίκος Μαραντζίδης και Ελένη Πασχαλούδη (επιμ.), *Η εικόνα του ελληνικού Εμφυλίου στον διεθνή τύπο*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 182–196.
- Σφέτας, Σπυρίδων & Ιάκωβος Μιχαηλίδης (2015), «Πολιτικοί πρόσφυγες στη Γιουγκοσλαβία», στο Γιώργος Αντωνίου & Στάθης Καλύβας (επιμ.), *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του εμφυλίου πολέμου: κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Τσέκου, Κατερίνα (2003), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην ανατολική Ευρώπη 1945–1989*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Τσίβος, Κωνσταντίνος (2011), «Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες Τσεχοσλοβακίας: μια κοινότητα σε διαρκή κίνηση», *Neograeca Bohemica*, 11: 79–94.
- Τσίβος, Κωνσταντίνος (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία: από τη μια ρήξη στην άλλη», στο Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204–2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία*, Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών (Θεσσαλονίκη 2–5 Οκτωβρίου 2014), Αθήνα: ΕΕΝΣ, 5: 397–414.

- Alexopoulos, Christina (2016), «Réfugiés de la guerre civile grecque en Roumanie : moyens de communication, activité éditoriale, production radiophonique», *Cahiers balkaniques*, 44: 1–18.
- Boeschoten, Van Riki & Loring Danforth, (2015), *Παιδιά του ελληνικού εμφυλίου: Πρόσφυγες και πολιτική της μνήμης*, μτφ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Eudes, Dominique (1975), *Οι καπετάνιοι: ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος 1943–1949*, μτφ. Γιώργος Παπακυριάκης, Αθήνα: Εξάντας.
- Hrcan, Pavel, Grbić, Branko & Tica Vinka (1987), *Maglič. Monografija*, Maglič: [χ.ε.].
- Králóná, Kateřina (2013), «Έλληνες στη σοσιαλιστική Γιουγκοσλαβία: μειονότητα που εξαφανίστηκε;» *Neograeca Bohemica*, 13: 17–42.
- Králóná, Kateřina & Κώστας Τσίβος (2015), *Στέγνωσαν τα δάκρυά μας: έλληνες πρόσφυγες στην Τσεχοσλοβακία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lampe, R. John (1996), *Yugoslavia as History: twice there was a country*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press.
- Leyda, Jay (1975), *KINO-Ιστορία του ρωσικού και σοβιετικού φιλμ*, μτφ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, Αθήνα: Εξάντας.
- Merten, Ulrich (2012), *Forgotten Voices: the expulsion of the Germans from eastern Europe after World War II*, Νιου Μπράνσγουικ, Νιου Τζέρσι: Transaction Publishers.
- Mijušković, Mirosljub (2015), Мијушковић, Миролjub, «Село које има све, па и више од тога [Ένα χωριό που έχει τα πάντα, κι ακόμη περισσότερα]», *Πολιμικα*, 9 Φεβρουαρίου.
- Perović, Jeronim (2007), «The Tito-Stalin split: a reassessment in light of new evidence», *Journal of Cold War Studies*, 9 (2): 32–63.
- Pijevac, Jože (1987), «The Tito-Stalin split and the end of the Civil War in Greece», στο: Lars Bærentzen, John O. Iatrides & Ole L. Smith (επιμ.), *Studies in the History of the Greek Civil War 1945–1949*, Κοπεγχάγη: Museum Tusulanum Press, 309–16.
- Ristović, Milan (2007), Ристовић, Милан, *Експеримент Буљкес: Грчка утопија у Југославији (1945–1949) [Το πείραμα Μπούλκες: ελληνική ουτοπία στη Γιουγκοσλαβία (1945–1949)]*, Πετροβάραντιν: Платонеум.
- (2012), «The Bulkes experiment: a Greek “Republic” in Yugoslavia 1945–1949», *Balkan Studies*, 46: 125–43.
- Stojčić, Marijana (2017), Стојчић, Маријана, «Подунавски Немци: Кратки историјски преглед краја Другог светског [Παραδουνάβιοι Γερμανοί: Μια σύ-

ντομη ιστορική επισκόπηση του τέλους του Β' Παγκοσμίου Πολέμου]», στο Хелена Рилл & Маријана Стојичић, *На трагу Подунавских Немаца у Војводини* [Στα ίχνη των Παραδουνάβιων Γερμανών στη Βοϊβοδίνα], Βελιγράδι & Σαράγιεβο: Центар за ненасилну акцију [Κέντρο μη βίαιης δράσης], 14–27.

Wurm, Barbara (2015), «From Slavko to Slavica: (Soviet) origins of (Yugoslav) partisan film», στο: Miranda Jakisa & Nikica Gilić (επιμ.), *Partisans in Yugoslavia: literature, film and visual culture*, Μπίλφελντ: Transcript, 159–96.

ΟΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ
ΔΙΚΑΤΑΤΟΡΙΑΣ (1967–1974)¹.

Νικολέττα Δημητρούκα

The article examines the activities of the German Archaeological Institute (DAI) during the 1967–1974 Dictatorship in Greece. Based mainly on the DAI archives, it aims to trace the influence of its Director and his cooperation with the Director of Greek Archaeological Service. During the Dictatorship, two personalities dominated the archaeological circles. The first one was Ulf Jantzen, Director of DAI in Athens, and the second was Spyridon Marinatos, General Inspector of Archaeological and Historical monuments. Apart from the *modus operandi* of these two men, their political beliefs / affiliations, also influenced their attitude towards the staff of the institute. Jantzen's cooperation with Marinatos, could be characterized harmonious. Marinatos was the one who persecuted and displaced many dissident archaeologists, provoking agitation and insecurity in the service. Ulf Jantzen intervened in this dispute by exchanging information about dissident Greek archaeologists. The German embassy criticized his actions and the prestige of DAI Athen among Greek archaeologists diminished.

 ύο σημαντικοί διαμεσολαβητές γερμανικής πολιτιστικής επι-
ροής στην Ελλάδα στη διάρκεια της επτάχρονης δικτατορίας
υπήρξαν το Ινστιτούτο Γκαίτε και το Γερμανικό Αρχαιολογικό
Ινστιτούτο. Σε αντίθεση με το πρώτο, το δεύτερο ανέπτυξε εξαιρετικά
αρμονικές σχέσεις τόσο με το καθεστώς όσο και με την Ελληνική Αρχαι-
ολογική Υπηρεσία. Αυτό οφειλόταν κυρίως σε μια «ευτυχή» σύμπτωση:

---

1. Η παρούσα εργασία αποτελεί ελαφρά διασκευή του αντιστοίχου τμήματος της μεταπτυχιακής μου εργασίας, η οποία υποβλήθηκε στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου, στις 5 Σεπτεμβρίου 2017.

και οι δύο υπηρεσίες διευθύνονταν από μεγάλους αρχαιολόγους, φιλικά προσκεϊμένους στο καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου.

Στη διάρκεια του πρώτου έτους της δικτατορίας συνταξιοδοτήθηκε και αποχώρησε από τη διοίκηση του Ινστιτούτου ο καθηγητής Ε. Kunze, ο οποίος είχε μακρά επιστημονική δραστηριότητα στην Ελλάδα και για την προσφορά του αναγορεύτηκε επίτιμος διδάκτωρ του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης (Νοέμβριος 1967). Ο διάδοχός του Ulf Jantzen, ο οποίος από το έτος 1937 και επί Κατοχής είχε διατελέσει βοηθός του ΔΑΙ Αθην και είχε συμμετάσχει στις ανασκαφές της Ολυμπίας², κατείχε μέχρι τότε την έδρα της Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου και ήταν γνωστός στους ελληνικούς αρχαιολογικούς κύκλους για τις έρευνές του στη Σάμο³.

Η είδηση ότι ο Kunze επρόκειτο να αντικατασταθεί στη διεύθυνση του ΔΑΙ Αθηνών προκύπτει και από επιστολή του W. Peek, καθηγητή στο Ινστιτούτο Αρχαιογνωσίας του Πανεπιστημίου «Martin Luther» στην πόλη Halle της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας, προς τον H. Schäfer, τμηματάρχη του ΔΑΙ (06.07.1967)⁴. Απαντώντας ο Schäfer διευκρίνιζε ότι σχετικά με την πολιτική κατάσταση της χώρας στάλθηκε (χωριστά) έκθεση⁵ και ότι ο Jantzen θα αναλάμβανε σύντομα τη θέση του Ε. Kunze, ο οποίος είχε συνταξιοδοτηθεί και ζούσε στο Μόναχο (14.07.

2. Kankeleit (Juni 2016: 16, 19).

3. Politisches Archiv Auswärtiges Amt, B 97/365, Botschaft der BRD, Athen, IV 1– 80 Bericht Nr. 162–68, Athen, den 22. Februar 1968, an das Auswärtige Amt, Bonn, betr: Kulturpolitischer Jahresbericht 1967: 8–9.

4. Ο αποστολέας γράφει: «Είναι περισσότερο από αμφίβολο αν φέτος θα μου επιτραπεί να ταξιδέψω και πάλι, εξαιτίας της πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα, για την οποία, ως φαίνεται, κυριαρχούν εδώ οι πιο παράξενες ιδέες. Θα μου κάνετε μεγάλη χάρη, αν μπορούσατε να με βοηθήσετε, συντάσσοντας μια σύντομη έκθεση επί της κατάστασης. Σε αυτή θα έπρεπε να διευκρινιστεί κυρίως ότι δεν έχει σημειωθεί αλλαγή στην ελληνική φιλοξενία, κυρίως σε σχέση με την εργασία των ξένων λογίων (σύμφωνα με πληροφορίες μου αυτή παρεμποδίζεται και έτσι εγώ θέτω σε κίνδυνο την ελευθερία και τη ζωή μου). Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιείστε, παρακαλώ, ουδέτερο χαρτί αλληλογραφίας, όχι του Ινστιτούτου, για να μην εκθεθώ στην παράλογη υποψία ότι συνεργάζομαι με το καθεστώς στην περίπτωση που καταθέσω την έκθεση αυτή στις αρχές. Και το τελευταίο και σημαντικότερο: Ποιες προοπτικές υπάρχουν για τη διαδοχή του Kunze; Σύμφωνα με τις πληροφορίες μου θα αντικατασταθεί από τον υποδιευθυντή του. Η είδηση αυτή δε θα έπρεπε να ενσωματωθεί στην υπόλοιπη έκθεση, γιατί εδώ ο,τιδήποτε δυτικογερμανικό για την ώρα αποτελεί ταμπού». Το γερμανικό κείμενο στο ΔΑΙ Αθην, Ordner K21: Bitten um Unterstutzung, Desiderate, Allgemeine Korrespondenz 1967–70.

5. Η έκθεση αυτή πάντως δεν υπάρχει σήμερα στα αρχεία του ΔΑΙ Αθηνών.

1967)⁶. Τελικά ο Jantzen ανέλαβε υπηρεσία στις 18.08.1967⁷. Το κοινό χαρακτηριστικό που συνέδεε τους W. Peek και Ulf Jantzen ήταν το ναζιστικό τους παρελθόν (Rebenich 2005: 51–5). Ο Ulf Jantzen είχε επιδείξει επί Κατοχής χαρακτηριστική αδιαφορία για τα δεινά του ελληνικού λαού⁸. Επιπλέον ανήκε στους προπαγανδιστές της λεγόμενης «Απριλιανής Επανάστασης», σε αντίθεση με τον δημοκρατικό Kunze, στον οποίο η χούντα είχε απαγορεύσει για ένα διάστημα την είσοδο στην Ελλάδα (Φλάισερ 2016: 362).

Ο Jantzen προσπάθησε να στηρίξει προπαγανδιστικά το απριλιανό καθεστώς, όπως προκύπτει από την από 26.01.1971 επιστολή του, με την οποία συνιστούσε στις αρμόδιες ελληνικές αρχές να χορηγήσουν άδεια στον M. Boos, έναν συνεργάτη της Βαυαρικής Ραδιοφωνίας, ο οποίος «θα ήθελε να γυρίσει μίαν διδακτικήν και προπαγανδιστικήν ταινίαν ἐν Ὀλυμπίᾳ». Η άδεια χορηγήθηκε τον Φεβρουάριο του 1971⁹. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας, ο Jantzen παρείχε αφειδώς διαβεβαιώσεις σε πρόσωπα που σχεδίαζαν να επισκεφθούν την Ελλάδα για τη δημόσια ασφάλεια της χώρας¹⁰.

Για να προωθήσει τους σκοπούς του DAI Αθηνών, ο νέος διευθυντής ήρθε ταχύτατα σε επαφή με τις αρμόδιες ελληνικές αρχαιολογικές υπη-

6. DAI Athen, Ordner K21: Bitten um Unterstützung, Desiderate, Allgemeine Korrespondenz 1967–70.

7. Jahresbericht des DAI für 1967, Abteilung Athen, *Archäologischer Anzeiger*, 84 (1969: XXVIII).

8. Η Kankleit (Juni 2016: 18), επισημαίνει ότι οι Γερμανοί αρχαιολόγοι που δρούσαν στην Ελλάδα αγνόησαν όλα τα εγκλήματα που έλαβαν χώρα στην άμεση γειτονιά τους. Και προσθέτει: «Το αίσθημα ότι ανήκαν σε μια πνευματική ελίτ και ότι δεν ευθύνονταν καθόλου για τα δεινά του ελληνικού λαού είναι ξεκάθαρο κυρίως στα δημοσιευμένα απομνημονεύματα των αρχαιολόγων Hampe και Jantzen».

9. DAI Athen. Ordner K22: Korrespondenz 1971–73.

10. Απαντώντας στον Fritz Aly, διευθυντή της «Aly Film – Produktion, Auswertung, Kommunikation», ο οποίος σκόπευε να υλοποιήσει την παραγωγή «Ich suche Hellas in Griechenland», και με επιστολή του από 24.02.1968 ρωτούσε αν μπορούσε να κινηθεί ελεύθερα στην Ελλάδα και να φωτογραφίσει τόπους και αντικείμενα (εκτός αυτών που αφορούσαν τη στρατιωτική ασφάλεια), ο Jantzen έγραφε στις 08.03.1968: «Μπορείτε να κινηθείτε εντελώς ελεύθερα στη χώρα και να κάνετε ό,τι θέλετε!» Βλ. DAI Athen. Ordner K21: Bitten um Unterstützung, Desiderate, Allgemeine Korrespondenz 1967–70. Κατά την περίοδο Ιωαννίδη (εγκαινιάστηκε στις 14.01.1974) ο Jantzen διαβεβαίωνε κάποιο Stürup, ο οποίος σχεδίαζε να μεταβεί στην Ελλάδα την άνοιξη του 1974, ότι δε χρειαζόταν να ανησυχεί για την πολιτική κατάσταση (Besorgnisse wegen der politischen Lage [in Griechenland] sind nicht nötig). Βλ. DAI Athen. Ordner K23: Desiderate 28.06.1973–31.12.1974.

ρεσίες¹¹ και συνδέθηκε στενά με τον καθηγητή Σπ. Μαρινάτο¹², ο οποίος ανακάλυψε στη Θήρα την προϊστορική πόλη του Ακρωτηρίου¹³, την οποία αρχικά ταύτιζε με τον μυθικό και χαμένο πολιτισμό της Ατλαντίδας¹⁴. Ο Μαρινάτος, ο οποίος είχε υπηρετήσει ιδεολογικά και τη μεταξική δικτατορία (Χαμηλάκης 2012: 225–6, 242), υπήρξε ένθερμος υμνητής του απριλιανού καθεστώτος και διορίστηκε «Γενικός Επιθεωρητής Αρχαίων και Ιστορικών Μνημείων» με τον ΑΝ 46/20 Ιουνίου 1967, έχοντας τις αρμοδιότητες, τις οποίες ασκούσε μέχρι τότε ο Προϊστάμενος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Ι. Κοντής¹⁵.

Ως επιθεωρητής αρχαιοτήτων, ο Μαρινάτος περιστοιχίστηκε από καιροσκόπους, οι οποίοι ελάχιστα εκπροσωπούσαν τον κλάδο των αρχαιολόγων, και εφάρμοσε μια αυταρχική και αυθαίρετη πολιτική διώξεων, η οποία προκάλεσε τη σιωπηρή αντίδραση των ελλήνων αρχαιολόγων. Η ψυχρότητα και η υπηρεσιακή τυπικότητα αντικατέστησαν πλέον την εγκαρδιότητα που υπήρχε στην αρχαιολογική υπηρεσία μέχρι το 1967. Η πολιτική αυτή είχε προδιαγραφεί από τη στιγμή που ο Υπουργός Προεδρίας Γ. Παπαδόπουλος παρουσίασε το νέο προϊστάμενο της αρχαιολογικής υπηρεσίας στους υπαλλήλους του υπουργείου λέγοντας ότι «είναι περιβεβλημένος με ύπουργικήν εξουσίαν, διά να άνορθώση τήν διαλελυμένην άρχαιολογικήν ύπηρεσίαν έκ τής φαυλοκρατίας» (Πετράκος 2015: 43). Στον πανηγυρικό που εκφώνησε στην Ακαδημία για την πρώτη επέτειο της δικτατορίας, στις 2 Μαΐου 1968, ο Μαρινάτος τόνιζε: «Τò καθεστώς τής 21ης Άπριλίου άποτελείται άπό άνδρας φιλο-

11. Politisches Archiv Auswärtiges Amt, B 97/365, Botschaft der BRD, Athen, IV 4 8, Bericht Nr. 179–69, Athen, den 28.02.1969, an das Auswärtige Amt, Bonn, betr: Kulturpolitischer Jahresbericht 1968, 8: «... dessen [des DAI Athen] neuer 1. Direktor rasch Kontakt mit den verantwortlichen Stellen des Gastlandes fand und für die Ziele des Instituts zu benutzen verstand».

12. Politisches Archiv Auswärtiges Amt, B 97/365, Botschaft der BRD, Athen, IV 4 8 Bericht Nr. 179/70, Athen, den 26.02.1970, an das Auswärtige Amt, Bonn, betr: Kulturpolitischer Jahresbericht 1969.

13. Ο Πετράκος (2015: 44) χαρακτηρίζει την ανασκαφή ως ευτυχή στιγμή του απριλιανού καθεστώτος, το οποίο διέθεσε όλα τα αναγκαία μέσα, για να διεκπεραιώσει ο Μαρινάτος ένα έργο ζωής.

14. *Μακεδονία*, 07.06.1967, σ. 5, στ. 6: «Άρχαιότητες ύψιστης σημασίας θα άποκαλυφθούν εις Σαντορίνην», *Μακεδονία*, 17.06.1967, σ. 4, στ. 7: «Τήν ύπαρξιν άρχαίων διωρόφων οικιών και διάφορα άντικείμενα του 1550 π. Χ. άπεκάλυψαν αι άνασκαφαι εις Θήραν».

15. Για τους προϊσταμένους της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, βλ. McDonald 1972: 218, σημ. 2.

κινδύνους, ἄνδρας ἀγαθούς, ἄνδρας φιλοπάτριδας...» με «χρηστήν φρόνησιν καὶ μετριοπάθειαν»¹⁶.

Ο Μαρινάτος ως προϊστάμενος του Αρχαιολογικού Συμβουλίου απομάκρυνε από την ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία έναν αριθμό αντιφρονούντων, αλλά ικανότατων αρχαιολόγων, όπως ήταν ο διεθνούς φήμης Βυζαντινολόγος Μ. Χατζηδάκις¹⁷. Εκτός αυτού, όπως έγραψε ο αρχαιολόγος Χρ. Ντούμας, ο Μαρινάτος από καθαρή εμπάθεια μετέθεσε δυσμενώς μεγάλο μέρος του επιστημονικού προσωπικού (περίπου 80%), προκαλώντας αναστάτωση στην υπηρεσία. Από προσωπικά κίνητρα καθορίστηκε και η στάση του απέναντι στα μνημεία¹⁸. Ο ίδιος ο Ντούμας μετατέθηκε στη Ρόδο, όταν ο Μαρινάτος διαπίστωσε βάσει φωτογραφιών ότι είχε συμμετάσχει σε αντιχουντική εκδήλωση στο Λονδίνο¹⁹. Αν και οι αρχαιολόγοι αναγνώριζαν ότι επιτέλεσε έργο σημαντικό στο Ακρωτήριο, επέκριναν τον αυταρχισμό του και τις εκκαθαρίσεις στο προσωπικό, όπως αποκάλυψαν οι *New York Times* (11.01.1970). Ο ίδιος δήλωνε ότι αδιαφορούσε για την πολιτική, ενώ απέφευγε κατά κανόνα τις πολιτικές δηλώσεις (Βλαχόπουλος 2014: 371–2). Ωστόσο οι απριλιανόι συνταγματάρχες τον πρόσεχαν, γιατί στήριζε ανοιχτά το καθεστώς²⁰. Σε συνέντευξη στους *London Times* (1963) ο Μαρινάτος καταδίκασε τον κομμουνισμό, διότι, κατά την γνώμη του, απέρριπτε την πνευματικότητα. Για τις πολιτικές του απόψεις ήταν αποκαλυπτική και η συνέντευξή του στη *Νέα Πολιτεία* (03.01.1969), όργανο των συνταγματάρχων, όπου εξέφρασε την απογοήτευσή του για τη διάλυση των αξιών στον μεταπολεμικό κόσμο (Μαρινάτου 2015: 61).

Οι αρχαιολογικοί κύκλοι αποδοκίμαζαν τη σχέση Jantzen-Μαρινάτου²¹, επειδή αυτή οδήγησε τον πρώτο διευθυντή του ΔΑΙ Αθηνών στην εγκατάλειψη της επιβαλλόμενης πολιτικής ουδετερότητας και την ε-

16. «Μην ενοχλείτε την Ακαδημία», *Ελευθεροτυπία*, 08.04.2007.

17. Kahle Köpfe, *Der Spiegel*, 49 (27.11.1967): 145.

18. Ντούμας, στο: Σπ. Μαρινάτος, «Αφιέρωμα: Ο ελληνικός εικοστός αιώνας», *Τα Νέα*, 18.01.2000, στο: <http://www.tanea.gr/PrintArticle/?article=4108670&iid=2>

19. Προφορική μαρτυρία της Φ. Αρβανίτη-Κωνσταντίνου, η οποία το καλοκαίρι του 1974, ως φοιτήτρια του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, είχε συνεργαστεί με τον Ντούμα στη Ρόδο.

20. Ντούμας, «Να είμαστε υπερήφανοι για το Ακρωτήριο της Σαντορίνης», *Καθημερινή*, 04.02.2017, στο: <http://www.kathimerini.gr/890738/article/proswpa/geyma-me-thn-k/xristos-ntouymas-na-eimaste-yperhfanoi-gia-to-akrwthri-ths-santorinis>

21. Kulturpolitischer Jahresbericht 1969 (26.02.1970): 12: «Die enge Verbindung seines 1. Direktors zu dem Regime verpflichteten Chef des Griechischen Archäologischen Dienstes wirkte sich zwar für die Tätigkeit des Instituts günstig aus, wird jedoch in den Fachkreisen wenig geschätzt».

μπλοκή του στην αντιπαράθεση του Μαρινάτου με έλληνες αρχαιολόγους. Μια σχετική ένδειξη περιέχει το απαντητικό έγγραφο, με το οποίο το DAI Αθηνών γνωστοποιούσε στην εδρεύουσα στο Μόναχο Επιτροπή Αρχαίας Ιστορίας και Επιγραφικής κατάλογο έγκριτων ελλήνων αρχαιολόγων που ενδιαφέρονταν να συμμετάσχουν στο Έκτο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής (Μόναχο, 18–23 Σεπτεμβρίου 1972). Στον προτεινόμενο από το DAI Αθηνών κατάλογο το όνομα του αρχαιολόγου Φ. Μ. Πέτσα έχει διαγραφεί δύο φορές, πιθανώς με ευθύνη του Jantzen και καθ' υπόδειξη του Μαρινάτου. Ας σημειωθεί ότι ο Πέτσας είχε μετατεθεί δυσμενώς από την Εφορεία Θεσσαλονίκης στην Εφορεία Πατρών, γεγονός που ο ίδιος χαρακτήριζε ως διωγμό²².

Ως «έπαλξη του γερμανικού πολιτισμού στη Ελλάδα» (*Welt am Sonntag*, 23.04.1967: 26) το DAI με δύο διευθυντές και ικανό αριθμό συνεργατών²³, αναδιοργανώθηκε στη διάρκεια της επταετίας (1967–1974) και ανέπτυξε πολυσχιδείς δραστηριότητες. Όπως προβλεπόταν από το καταστατικό (18.04.1961), στις σταθερές υποχρεώσεις του ινστιτούτου ανήκαν ο εορτασμός της ημέρας του Winkelmann (9 Δεκεμβρίου)²⁴, οι ξεναγήσεις, ασκήσεις και διαλέξεις κατά τους χειμερινούς μήνες για τους υποτρόφους του DAI και τους διερχόμενους λογίους, καθώς και το ά-

22. DAI Athen, Ordner K21: Bitten um Unterstützung, Desiderate, Allgem. Korrespondenz 1967–70. Ο κατάλογος περιέχει δύο ομάδες ονομάτων. Πρώτη ομάδα (τα ονόματα έχουν γραφεί με γραφομηχανή): Prof. N. C. Conomis, N.M. Kontoleon, G. A. Papantoniou, Dr. Dina Peppas-Delmousou, Photios Petsas (διαγραμμένο), Prof. J. Triantaphyllopoulos, M. T. Mitsos, D. Kanatsoules, J. Papastavrou, S. Koumanoudes, T. A. Arvanitopoulou, S. Pelekidis, M. Sakellariou. – Δεύτερη ομάδα (τα ονόματα είναι χειρόγραφα): N. Platon, P. Lazaridis, I. Papachristopoulou, S. Charitonides, S. Marinatos, A. K. Orlandos, E. Mastrokostas, B. Ch. Petrakos, D. R. Theocharis, Th. Ch. Sarikakis, S. Dakaris, Ph. M. Petsas (διαγραμμένο). Για τη μετάθεση του Φ. Πέτσα, βλ. Πέτσα (2013: 240) και Τατάκη (2013: 251).

23. Jahresbericht für 1967, Athenische Abteilung, *Archäologischer Anzeiger*, 84 (1969: XXVIII). Jahresbericht für 1969, Athenische Abteilung, *Archäologischer Anzeiger*, 85 (1970: XLVI).

24. Επρόκειτο για την ημέρα των γενεθλίων του ιδρυτή της Αρχαιολογίας J. J. Winkelmann (1717–68). Η γιορτή αναβλήθηκε το έτος 1968, για να τελεστεί στις 12.02.1969 με διάλεξη του Jantzen. Με κάποια καθυστέρηση τελέστηκαν και οι γιορτές του 1969 (15.12.1969), του 1972 (13.12.1972) και του 1973 στις 13.12.1973, παρόντος και του πρέσβη Peter Limbourg και πολυάριθμων προσκεκλημένων. Βλ. Jahresbericht für 1969, Athenische Abteilung, *Archäologischer Anzeiger* 84 (1969: XLIII). Jahresbericht für 1972, Athenische Abteilung, *Archäologischer Anzeiger* 88 (1973: 744). Jahresbericht für 1973, Athenische Abteilung, *Archäologischer Anzeiger*, r 89 (1974: 678).

νοιγμα των βιβλιοθηκών για όλους τους λογίους, ανεξαρτήτως εθνικότητας²⁵.

Όστούσο η πλέον σημαντική δραστηριότητα του Ινστιτούτου ήταν οι ανασκαφές σε διάφορα μέρη (Ολυμπία, Ναυπλία, Τίρυνθα, Καβείριον κοντά στη Θήβα, Σάμος, Κεραμεικός)²⁶ και οι εργασίες συντήρησης και αναστήλωσης, οι οποίες καθιστούσαν τα μνημεία επισκέψιμα και προσιτά στους τουρίστες, οι τοπογραφικές αποτυπώσεις, οι απεικονίσεις αγαλμάτων και μνημείων, η κατασκευή εκμαγείων, η προετοιμασία χαρτών και οδηγών²⁷. Συμπληρωματικές δράσεις αποτελούσαν τα σεμινάρια²⁸, η διεξαγωγή συνεδρίων και η μετάκληση ειδικών επιστημόνων και πρώην συνεργατών για διαλέξεις²⁹, ξεναγήσεις και εκπαιδευτικές εκδρομές με υποτρόφους³⁰, η σύνταξη και δημοσίευση μελετών και η έκδοση των περιοδικών *Archäologischer Anzeiger* και *Athenische Mitteilungen*.

Για την επίλυση προβλημάτων αρχαιολογικής φύσης ο Jantzen και το DAI είχαν στενή συνεργασία με το DAI Βερολίνου και τις ξένες αρχαιολογικές αποστολές, καθώς και τις αρχαιολογικές υπηρεσίες και τους αρχαιολόγους της Ελλάδας. Στα αρχεία του DAI Αθηνών αναφέρονται εκτός του Μαρινάτου και άλλοι αρχαιολόγοι, όπως ο Κουμανούδης, Γενικός Επιθεωρητής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Αναστύλωσης και οι

25. DAI Athen, Ordner K 15 B: Korrespondenz 1952–75: Satzung des DAI, Berlin, den 18.04.1961. Aufgaben der Abteilungen.

26. Jantzen 1986: 66–8. Συνοπτική ενημέρωση παρέχουν και οι ετήσιες εκθέσεις του περιοδικού *Archäologischer Anzeiger*. Τα αποτελέσματα των ανασκαφών δημοσιεύονταν κυρίως στο περιοδικό του DAI Athen *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*.

27. Ο αρχιτέκτων και αρχαιολόγος Ι. Τραυλός, μέλος και πολύτιμος συνεργάτης του DAI, προετοίμαζε το 1970 ένα αναλυτικό οδηγό της Αθήνας (DAI Athen, Ordner K 21: Bitten um Unterstützung. Desiderate. Allgemeine Korrespondenz 19676–70). Καρπός της συνεργασίας του με το DAI υπήρξε το άρθρο του «Τρεις ναοί της Αρτέμιδος: Αυλιδίας, Ταυροπόλου και Βραυρώνος», στο: Jantzen 1976: 197–205.

28. Σύμφωνα με έγγραφο από 17.04.1973 ακυρώθηκε το σεμινάριο «Το πνεύμα της Ελλάδας», εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και του πληθωρισμού (DAI Athen, Ordner K 22: Korrespondenz 1971–73).

29. Ο G. Gruben, πρώην συνεργάτης του DAI (1960–66) και τακτικός καθηγητής στο Πολυτεχνείο Μονάχου (1966–94), προσκλήθηκε το 1967 στην Αθήνα, αλλά δε μπόρεσε να ανταποκριθεί λόγω φόρτου εργασίας. Η σχετική από 30.10.1967 βεβαίωση, στο: DAI Athen, Ordner K 13: Korrespondenz mit griechischen Behörden, Erziehungsministerium bzw. Ministerpräsidium, 1951–67.

30. Bλ. Jahresbericht des DAI für 1968, Athenische Abteilung, *Archäologischer Anzeiger*, 85 (1970: VIII–IX). Jahresbericht des DAI für 1969, Athenische Abteilung, *Archäologischer Anzeiger*, 85 (1970: XLII).

Παπαστάμος, Γιαλούρης, Καράγιωργα, Δημητροκάλλης και Σακελλαρίου³¹. Επειδή η ακολουθούμενη στην Ελλάδα αρχαιολογική πολιτική υπαγόταν σε μια ευρύτερη πολιτιστική πολιτική, το ΔΑΙ είχε τακτική επικοινωνία με το Υπουργείο Εξωτερικών της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (Τμήμα Πολιτισμού), συντονιστικό κέντρο όλων των φορέων πολιτιστικής πολιτικής, και με τον δυτικογερμανό πρέσβη στην Αθήνα.

Εκτός της καθαρά αρχαιολογικής εργασίας το ΔΑΙ Αθηνών διαχειρίστηκε και προσπάθησε να ικανοποιήσει «επιθυμίες»/«αιτήματα» (Desiderate) ατόμων, φορέων και εταιρειών με επιστημονικό, παιδαγωγικό, οικονομικό και συναισθηματικό ενδιαφέρον (όπως φωτογραφίες, ανασκαφές, αναστηλώσεις, ταινίες αρχαιολογικού περιεχομένου). Η διαδικασία υποβολής αιτημάτων περιγράφεται σε επιστολή του Jantzen προς τον ελβετό υπήκοο A. Stucky (12.06.1969):

Να γράψετε γερμανιστί το αίτημα προς τον Προϊστάμενο της Υπηρεσίας Ελληνικών Αρχαιοτήτων κ. Μαρινάτο με την παράκληση [...] Το αίτημα θα σταλεί στην υπηρεσία μας και αυτή θα το προωθήσει με μια συνοδευτική συστατική επιστολή στα ελληνικά.

Η προώθηση των πολυάριθμων αιτημάτων ήταν έργο συγκεκριμένου συνεργάτη (R. Tölle, 1968–69, D. Willers από 01.05.1970)³². Ο γενικός τμηματάρχης P. Gercke παρείχε καθοδήγηση στους υποτρόφους και τους φιλοξενούμενους του ινστιτούτου, συνήθως διερχόμενους λογίους (1968–69)³³. Όπως πιστοποιούν τα αρχεία, ο Jantzen και οι Gercke και G. Schmidt απαντούσαν στα σημαντικά αιτήματα και τα προωθούσαν ακολουθώντας προς την ηγεσία της ελληνικής αρχαιολογικής υπηρεσίας.³⁴

31. ΔΑΙ Athen, Ordner K 21: Bitten um Unterstützung, Desiderate, Allgem. Korrespondenz 1967–70.

32. Jahresbericht des ΔΑΙ Athen für 1968, *Archäologischer Anzeiger*, 85 (1970: IX). Jahresbericht des ΔΑΙ Athen für 1969, *Archäologischer Anzeiger*, 85 (1970: XLII–XLIII). Jahresbericht des ΔΑΙ Athen für 1970, *Archäologischer Anzeiger*, 86 (1971: XII).

33. Jahresbericht des ΔΑΙ Athen für 1968, *Archäologischer Anzeiger*, 85 (1970: VIII). Jahresbericht des ΔΑΙ Athen für 1969, *Archäologischer Anzeiger*, 85 (1970: XLII).

34. Όπως προκύπτει από το ΔΑΙ Athen, Ordner K 21: Bitten um Unterstützung, Desiderate, Allgem. Korrespondenz 1967–70, στις 25.11.1969 ο αρχαιολόγος Β. Kaiser έστειλε επιστολή στο Μαρινάτο, ζητώντας άδεια φωτογράφισης ενός λίθινου αγγείου. Ο Jantzen απάντησε και προώθησε το αίτημα στον Κουμανούδη. Στις 27.02.1969 εκδόθηκε η άδεια. Στις 02.11.1968 ο διευθυντής της Εταιρείας In/sync Productions Α. Vassilopoulos ζήτησε την άδεια να γυρίσει ένα αρχαιολογικό ντοκυμανταίρ, για να δώσει στους μαθητές και φοιτητές, μέσω συνεντεύξεων με κορυφαίους αρχαιολόγους, την πραγματική εικόνα των ανα-

Η απάντηση δεν ήταν πάντα καταφατική, όπως στην περίπτωση του J. Dong, ο οποίος ζήτησε να μελετήσει τα γλυπτά του Δαφνηφόρου Απόλλωνος. Ο Κουμανούδης απέρριψε στις 11.09.1969 το αίτημα, με το αιτιολογικό ότι για τα γλυπτά ενδιαφέρθηκαν έλληνες αρχαιολόγοι.³⁵ Η στάση αυτή μπορεί να αποτελεί ένα δείγμα του αυταρχισμού που χαρακτήριζε τη διοίκηση της ελληνικής αρχαιολογίας στη διάρκεια της επταετίας. Πειστικότερα ηχούσε το επιχείρημα για τον μεγάλο αριθμό γερμανικών ανασκαφών, το οποίο επικαλέστηκε το DAI, για να απορρίψει το αίτημα του κυβερνητικού παράγοντα της Βαυαρίας Ο. Mayer για τη διεξαγωγή ανασκαφών στη Μονεμβασιά (12.07.1969): «Στο μεταξύ τρέχουν τόσο πολλές γερμανικές ανασκαφές, ώστε γίνεται μεγάλη κατάχρηση της φιλοξενίας της χώρας».³⁶

Για την πολιτιστική συνεργασία του Ινστιτούτου με την πρεσβεία, την ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία και τις ξένες αρχαιολογικές αποστολές ο Jantzen σε επιστολή του ανέφερε τα εξής:

Η βασιζόμενη στην αμοιβαία εμπιστοσύνη συνεργασία που εφαρμόστηκε έως τώρα έχει δικαιωθεί πλήρως και πρέπει να διατηρηθεί. Η αμοιβαία ενημέρωση για στοιχεία και προσωπικά δεδομένα και η αμοιβαία υποστήριξη στο πεδίο της έμπρακτης πολιτιστικής πολιτικής δεν ανήκουν (ωστόσο) στη μέθοδο εργασίας του DAI Athen. Η συμβολή του στην προβολή του πολιτισμού συνίσταται στη δική του επιστημονική προσφορά. Το DAI μεριμνά για τις διεθνείς επαφές της ελληνικής αρχαιολογίας και δη με τα έξι ξένα αρχαιολογικά ινστιτούτα της Αθήνας. Οι σχέσεις αυτές κατά τα τελευταία χρόνια έχουν εξελιχθεί, πέρα από τις στενές επιστημονικές σχέσεις, εν μέρει και σε προσωπικές φιλίες³⁷.

σκαφών στην Ελλάδα, με επίκεντρο την Τίρυνθα και τις Μυκήνες. Ο Jantzen απάντησε στις 08.12.1968 θετικά και ζήτησε συνάντηση με τον αιτούντα. Στις 31.07.1969 το DAI, απαντώντας σε ερώτηση περιοδικού για το μέλλον των ευρωπαϊών φοιτητών, διευκρίνισε ότι στο DAI δε γίνονταν μαθήματα για φοιτητές. Ταινίες στην Ελλάδα με αρχαιολογικό περιεχόμενο γυρίστηκαν και με εντολή του διευθυντή Κρατικών Μουσείων Δ. Βερολίνου για χρήση στα σχολεία της πόλης (DAI Athen, Ordner K 22: Korrespondenz 1971-73), καθώς και για λογαριασμό του τηλεοπτικού καναλιού ZDF (DAI Athen, Ordner K 23: Desiderate 28.06.1973-31.12.1974).

35. DAI Athen, Ordner K 21: Bitten um Unterstützung, Desiderate, Allgem. Korrespondenz 1967-70.

36. DAI Athen, Ordner K 21: Bitten um Unterstützung, Desiderate, Allgem. Korrespondenz 1967-70: «Einstweilen laufen so viele deutsche Unternehmungen, dass wir die Freundlichkeit unseres Gastlandes ziemlich strapazieren».

37. DAI Athen, Ordner K 15 B: DAI Korrespondenz 1952-75.

Το πλαγιογράμματο μέρος της επιστολής αποτελεί προφανώς απάντηση σε επικρίσεις της πρεσβείας για αμοιβαία ενημέρωση με την ελληνική αρχαιολογική υπηρεσία και παροχή προσωπικών δεδομένων προς αυτή στο πλαίσιο της πολιτικής συνεργασίας των δύο φορέων κατά των αντιφρονούντων ελλήνων αρχαιολόγων.

Ανεξαρτήτως του περιεχομένου της μικρής αυτής απολογίας, η εμπλοκή του Jantzen στις πολιτικές διαμάχες του χώρου είναι βέβαιη, με κυριότερη συνέπεια τη μείωση το κύρους του (όπως και του DAI), τουλάχιστον στα μάτια των δημοκρατικών ελλήνων αρχαιολόγων³⁸. Ο Μαρινάτος ήταν αντίθετος στη διατύπωση κατηγοριών εναντίον των ξένων (Βλαχόπουλος 2014: 372), συμπεριλαμβανομένων, εννοείται, και των γερμανών αρχαιολόγων, ενώ ο Jantzen, όπως άλλωστε και ο Μαρινάτος, δήλωνε ότι απείχε από την πολιτική και ήταν αφοσιωμένος στο καθαρά επιστημονικό έργο του DAI. Ανεξάρτητα από την αλήθεια των δηλώσεων αυτών η αυτοδίκαιη αποχώρηση του Μαρινάτου από την υπηρεσία στις 31.01.1974³⁹ θεωρήθηκε ως καταστροφή από γερμανικούς κύκλους προσκείμενους στο DAI Αθηνών⁴⁰.

Και επειδή το νόμισμα έχει πάντοτε δύο όψεις, το DAI Αθηνών επιτέλεσε ασφαλώς ένα γόνιμο και πολυσχιδές έργο στην Ελλάδα στη διάρκεια της δικτατορίας, αλλά από την άλλη μεριά στήριξε το απριλιανό καθεστώς με την προπαγάνδα του και συνέβαλε με την παροχή προσωπικών δεδομένων στις διώξεις ελλήνων αρχαιολόγων. Αυτό προκάλεσε την έντονη κριτική της γερμανικής πρεσβείας και τη μείωση του κύρους του DAI Αθηνών, τουλάχιστο κατά την άποψη της δημοκρατικής μερίδας των ελλήνων αρχαιολόγων.

38. Kulturpolitischer Jahresbericht 1968: 9.

39. *Μακεδονία*, 01.02.1974, σ. 1, στ. 8: «Υπεγράφη διάταγμα αυτοδικαίας άποχωρήσεως τοῦ κ. Μαρινάτου».

40. Επιστολή του W. Peek προς τον U. Jantzen από 10.03.1974: «Inzwischen verbreitete das Radio die Nachricht von der Absetzung von Marinatos – eine Katastrophe für meine epidaurischen Pläne». Απάντηση του Jantzen (16.03.1974): «Im Archäologischen Dienst hier sind die Dinge noch im Fluss, so dass ich Ihnen zur Zeit keinerlei Nachrichten darüber geben kann». Στο: DAI Athen. Ordner K 23: Desiderate 28.06.1973–31.12.1974.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Βλαχόπουλος, Α. (2014), «Επί των ήλων του τύπου. Ο Σπ. Μαρινάτος στον τύπο 50 χρόνων (1925–74)», στο: Ε. Μαντζουράνη & Ν. Μαρινάτου (επιμ.), *Σπυρίδων Μαρινάτος, 1901–74: Η ζωή και η εποχή του*, [Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Ιστορήματα 4], Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα: 339–85.
- Μαρινάτου, Ν. (2015), «Ο Μαρινάτος στη Γερμανία του μεσοπολέμου και ο “αστικός ανθρωπισμός”», *Ο Μέντωρ*, 111: 50–62.
- Πετράκος, Β (2015), «Ο πολιτικός Μαρινάτος», *Ο Μέντωρ*, 111: 16–49.
- Πέτσας, Β. Φ. (2013), «Μ. Πέτσας (05.01.1918–27.02.2004), *Μακεδονικά*, 39 (2010–2012): 237–43.
- Τατάκη, Α. Β. (2013), «Ο Φ. Πέτσας και η συμβολή του στη διάσωση πηγών της ιστορίας της Μακεδονίας», *Μακεδονικά*, 39 (2010–2012), Θεσσαλονίκη: 249–53.
- Τραυλός, Ι. (1976), «Τρεις ναοί της Αρτέμιδος: Αυλιδίας, Ταυροπόλου και Βραυρώνος», στο: U. Jantzen, (επιμ.), *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern: Internat. Symposium in Olympia vom 10.–12. Oktober 1974 anlässlich der Hundertjahrfeier der Abteilung Athen und der deutschen Ausgrabungen in Olympia*: 197–205.
- Φλάισερ, Χάγκεν (2016), «Όψεις της (δυτικο)γερμανικής πολιτιστικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα των συνταγματαρχών: ο τετραγωνισμός του κύκλου», στο: *Πρακτικά Συνεδρίου: «Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας»*, Αθήνα, 20–22 Νοεμβρίου 2014, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, 359–78.
- Χαμηλάκης, Γ. (2012): *Το έθνος και τα ερείπιά του. Αρχαιότητα, αρχαιολογία και εθνικό φαντασιακό στην Ελλάδα*, μετ. Ν. Καλαϊτζής, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
- Jantzen, U. (1986), *Einhundert Jahre Athener Institut, 1874–1974*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Kankeleit, Alexandra (2016), «Das DAI in Athen während der NS-Zeit», *Εξάντας*, 24: 12–19.
- McDonald, W. (1972) «Excavations at Nichoria in Messenia: 1969–1971», *Hesperia* 41/2: 218–73.

Rebenich, S. (2005), «Nationalsozialismus und Alte Geschichte: Kontinuität und Diskontinuität in Forschung und Lehre», στο: I. Stark (επιμ.), *Elisabeth Charlotte Welskopf und die Alte Geschichte in der DDR: Beiträge der Konferenz vom 21. bis 23.11.2002 in Halle/Saale*, Στουτγάρδη, 42–64.

THE PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 1908: CIVIL RIGHTS AND ETHNIC DEMANDS OF THE GREEK ORTHODOX COMMUNITY OF MYTILENE*

Maria Mandamadiotou
(University of the Aegean)

This paper focuses on the electoral behaviour of the Greek Orthodox community of Mytilene. It argues that the change of the regime in the Ottoman Empire and the proclamation of parliamentary elections in July 1908 gave rise to new political practices within the community, which had not manifested themselves earlier due to the totalitarian nature of the regime. The leading groups of the community welcomed the Young Turk regime as a unique opportunity to add political power to complement their economic and social position. The election result lived up to their expectations. However, it triggered significant political changes, since it marked the first manifestations of Turkish and Greek nationalism. The present paper, focusing in the case of Lesbos, is an attempt at perceiving the two rival nationalisms not only as responses to the ideological precepts of the West, but also as a result of domestic challenges.

By promulgating the Constitution in July 1908 and announcing parliamentary elections immediately afterwards, the Young Turks managed to dispel the negative atmosphere that had taken hold of their country, thereby delivering the kiss of life to the Sultan's diminishing, though still vast, territory.¹ The acceleration of the Young Turk movement

---

* This paper includes results of the ongoing research project "The Greek Orthodox communities of the north-east Aegean: from the Ottoman Empire to the Greek state, 1876-1923", supported by the Hellenic Foundation for Research and Innovation (H.F.R.I.) under the "First Call for H.F.R.I. Research Projects to support Faculty members and Researchers and the procurement of high-cost research equipment grant" (Project number: 70866). A first version of this paper was published in *Lesviako Hēmerologio*, 2015 (in Greek).

1. The Young Turks reinstated the Constitution of 1876, which Sultan Abdul Hamid had suspended in 1878. For the first constitutional period in the Ottoman Empire, see Devereux

was aimed primarily at keeping Macedonia in Turkish hands, given that the Russo-British rapprochement at Reval in June that year had brought Turkish dominion in this region into question.² The Young Turks also sought to modernize the Empire as a means of convincing Europe of the innocence of their intentions and persuading the non-Muslim Ottoman communities to adopt a more favourable stance towards their homeland. This new modern state modelled on parliamentary liberalism in which every people could live together in harmony, irrespective of religion, was to be created through the abolition of the traditional millet system.³

The Young Turks' pronouncements on *equality*, *liberty* and *justice* were welcomed with considerable enthusiasm by the majority of the Empire's Christians, including those of *Mytilene*.⁴ Obviously, the restoration of the 1876 Constitution by the Young Turks was something the people of the Empire had both wanted and hoped for. For this reason, as soon as the granting of the Constitution and the proclamation of elections had been confirmed, the Turks, Arabs, Jews, Greeks, Serbs, Bulgarians, and Armenians in the Ottoman Empire felt as though they had been set free and "took to the streets to express their happiness". Everyone in the Empire assumed that "the Young Turks' promises to grant constitutional freedom, justice and equality before the law to all, regardless of creed, would immediately solve all the problems that had crept in during the era of autocracy".⁵ The Constantinopolitan daily *Sabah* noted that on the day the Constitution was proclaimed "freedom glowed in people's eyes. [...] Men and women expressed the conviction that they and their children would live happy lives under the wings of freedom, justice and equality".⁶ At the same time the newspaper *Amaltheia* pointed out that "Smyrna celebrates one of the most beautiful moments in Turkish history, with which the history of the two brotherly peoples, Greeks and Turks, is connected; these people have common living conditions, common interests and shared sorrow for the violation of the law by the autocracy". Furthermore, *Amaltheia*

1963. One of the MPs of the first constitutional period was Zafirakis Ipandrevmenos from Lesvos.

2. See Karavas (2011), which includes the relevant bibliography.

3. On the Young Turk revolt, see indicatively Ahmad 1969 and Hanioglu 1995.

4. The island of Lesvos (Midilli), located in the north-east of the Aegean Sea, was part of the Ottoman Empire from 1462 to 1912.

5. By way of illustration, see Shaw & Shaw 1977: 273.

6. Cited in *Amaltheia*, 14/27 July 1908.

praised the abolition of press censorship, underlying that “freedom of the press is the main condition for the existence of a civilized state”.⁷

Images 1: Christians and Muslims celebrating together the proclamation of the Constitution in Mytilene, July 1908, photo: Fritz J. Mraz, available at <<http://www.lesvosoldies.gr>>

The celebrations in Mytilene, the capital of Lesbos, lasted for two weeks or so. The Smyrna newspapers referred to Christians and Muslims “of all social classes”, who were demonstrating in the streets of the town accompanied by music and Greek and Ottoman flags.⁸ According to Ioannis Karatzas, the vice-consul of Greece in the island,⁹ “In general, people in

---

7. *Amaltheia*, 15/28 July 1908.

8. *Amaltheia*, 18/31 July 1908 and *Hēmerēsia*, 19 July 1908. In 1908 the press had not yet appeared in Mytilene. Thus, for data in 1908, I turned mainly to the *Amaltheia* and *Hēmerēsia*, two Greek newspapers published in Smyrna.

9. The reason that led Athens to be interested in establishing a vice-consulate in the island quite early (1834) was the considerable size of the Greek population there and the increasing rate of economic and commercial growth. See Kardaras 1992: 90. Vice-consulates were maintained in Mytilene by other states, too, including Russia, Britain, France, Germany, the Austro-Hungarian Empire and Italy, primarily to protect their respective subjects, but also to promote their economic and political interests in the North-East Aegean.

Mytilene keep on speaking incessantly”, with “people making speeches in coffee houses”, with Christians and Muslims embracing and “wishing for a Greek-Turkish alliance”.¹⁰

Images 2: Christians and Muslims celebrating together the proclamation of the Constitution in Mytilene, July 1908, photo: Fritz J. Mraz, available at <<http://www.lesvosoldies.gr>>

It seems that a Greek-Turkish alliance was, at the time, a shared demand of Greeks both outside and inside the Greek state. As the Athenian newspaper *Empros* underlined, “this enthusiastic brotherhood of Greeks and Turks is both instructive and courteous; it testifies that the two powerful nations of the East, the Greeks and the Turks, foresaw the approaching dangers and at last decided to cooperate for the good of the East, which should remain Greek-Turkish”.¹¹ The newspaper also refers to the Bulgarian threat that dictated to G. Theotokis’s government in Athens cooperation and not conflict with the Porte (Gianoulopoulos 1999: 115). And it is

10. ΙΑΥΕ (Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών/Historical Archive of the (Greek) Ministry of Foreign Affairs) 1908/111, no 580, Karatzas to MFA (Greek Ministry of Foreign Affairs), 17 July 1908.

11. Cited in *Amaltheia*, 17/30 July 1908.

not a coincidence that one of the Christian speakers of the great demonstration on 18 July in Mytilene, M. Katsanis pointed out that at the time, more than ever, Greeks and Turks needed to “cooperate” in order to defeat their “common enemies, the Bulgarians, who committed atrocities in Macedonia”.¹²

During the celebrations of those days, Christians and Muslims alike blamed some local authorities for absolutist behaviour, associating them with the old regime. More specifically, the angry mob denounced the Muslim governor (*mutasarıf*) of the island, Ali Nosrend Paşa, as “anti-constitutional” and forced him to resign on 19 July/1 August 1908.¹³ The metropolitan of Mytilene, Kyrilos Moumtzis,¹⁴ had been also an object of popular disapprobation, being considered an accomplice “in the Ottoman governor’s debaucheries and abuses”, probably on account of his friendship with him and his attempt to support the latter in the demonstration held in the cathedral against the governor’s “anti-constitutional” behaviour. He ultimately retained his position, though two clergymen, “both of suspicious behaviour”, were forced to resign to appease popular demands.¹⁵

Similar demonstrations vis-à-vis religious prelates were also staged in Smyrna, Chios and other part of the Empire.¹⁶ In all likelihood, the original phenomena were amplified by the negative stance that the Ecumenical Patriarch Ioakeim III (1878–1884 and 1901–1912) initially took towards the Constitution, which he believed would curtail the prerogatives the Patriarchate had enjoyed until then as the highest authority of the Greek Orthodox millet from both a religious and a political point of view. Ioakeim III was attached to the old regime, “knowing full well from the long experience of centuries that loyalty to the Sublime Porte was the key to the survival both of the Church and its flock in the Empire, and of the continued guarantee of the Patriarchate’s traditional privileges”. (Kitromilides 1994: 184). On the other hand, the Orthodox Greeks were bound to be disappointed with the Patriarch’s negative stance, since they nurtured so many hopes concerning the new regime. Besides, they were not particularly up-

---

12. *Hēmerēsia*, 22 July 1908.

13. The new governor Galib Paşa arrived in Mytilene in August 1908. *Hēmerēsia*, 26 August 1908.

14. Kyrilos Moumtzis (1867–1925) became metropolitan of Mytilene in 1897 and retained his position until 1925. See Delis 2005.

15. IAYE 1908/111, no 674, Karatzas to MFA, 22 July 1908. For the events of these days in Mytilene, see Mandamadiotou 2013: 73–8.

16. On Smyrna, see Anagnostopoulou 1998: 460 and Kechriotis 2010.

set by the curtailment of the Patriarchate's political authority, since the Young Turks were transferring a part of it to the people themselves via participation in the administration of their local communities and, more importantly, their future representation in the Ottoman Parliament. The incidents in question thus indicate quite clearly that the lay members of the community were ready to accept the changes promised by the Young Turks, even if this implied their opposition to the Patriarchate, which had until then led the Greek *genos* in the East. As regards the Patriarch, in the months that followed, he would change his stance towards the new regime. As it has been noted, the Patriarchate's ability to survive rested largely in the fact that "it managed, on almost every occasion and sometimes paying the price attached to such practices, to adapt the capital of symbols of which it was the keeper to the necessities stemming from the dominance of novel constitutional structures and the discourses to which the latter eventually gave birth" (Stamatopoulos 2003: 377).

In addition, the change of the regime would raise expectations of improving the working conditions in the Empire. People in employment—and manual workers, in particular—seem to have become conscious both of their power and the fact that they could make their voice heard via forms of collective action, and a number of farmers' and labourers' movements and strikes were reported in cities across the Empire from the summer of 1908 onwards. Reporting a number of strikes by soap workers and boatmen in Mytilene, *Amaltheia's* correspondent noted that "the Constitution set the dream of freedom alight in the minds and hearts of the lowest, as well as the upper and middle classes".¹⁷

The "reborn Turkish nation" and the "benefits for our people"

This paper argues that from the summer of 1908 onwards new political practices came to light, which had not been manifested earlier due to the absolutist nature of the regime.¹⁸ Before focusing on the electoral behaviour of the Greek Orthodox community of Mytilene, a brief reference will be made to the social and economic profile of its members and to the regulations under which the first elections were held in the Ottoman Empire. During the period of the reign of Abdülhamid II (1876–1909) the peo-

---

17. *Amaltheia*, 6/19 September 1908.

18. In the wake of constitutionalism and the expectations of freedom and equality by the new regime, the local press first appeared in Mytilene in early 1909. The *Mytilēnios*, a weekly political/satirical newspaper written in verse, was the first to appear on 21.2.1909. This was followed shortly afterwards, on 15.3.1909, by the *Salpinx*, a three-weekly political newspaper.

ple and economy of Lesvos embarked on a process of urbanization which was largely a result of the Tanzimat reforms (1839–1876). The leading upper and middle social groups¹⁹ that would manage the Greek community of Mytilene were formed during Abdülhamid's reign.²⁰ Their members would introduce a powerful system of local self-government into the Ottoman political framework as they grew aware both of their economic power and of their cultural distinctness. On the contrary, the lower socio-economic groups and the majority of Muslims, who were agrarian and poor, would remain on the fringes of these developments.²¹

As regards the Christian leading groups, they welcomed the regime change of July 1908 and the proclamation of parliamentary elections as a unique opportunity to add political power to complement their economic and social position (Mandamadiotou 2013: 65 ff). Thus, it was not by chance that, during his visit to Mytilene on 13 August, Dr Nazim Bey, a parliamentary candidate for Smyrna and a core member of the Committee of Union and Progress (CUP), and his associate Jemal Bey thought it wise to assure the Christian mayor and city notables that "the situation of the the Greeks will be better after the change of the regime, and that neither their language nor their privileges will suffer".²²

In view of the elections, the CUP drew up the lists, set the parliamentary seats, and asked the different ethnic groups to name their representatives. Candidates were elected by a body of electors rather than directly by the voters, and every *sancak* was considered an electoral constituency. The male members of every district who were at least 25 years of age and had no pending tax obligations could choose the electors by vote; these were usually eminent members of the local community, men of the upper and middle social groups who had already participated in the administration of their respective communities. The municipal headquarters (*nahes*) served as polling centres. Every municipality with between 500 and 750

---

19. The terms "upper", "middle" and "lower" social groups are descriptive and used because the term "class" is not quite representative of a Mytilenean society-in-the-making.

20. The urbanization and agricultural commercialisation in Lesvos were accompanied by an unequal distribution of wealth and marked social inequalities. Indicatively, see Sifneou 1995, Argyris 1995: 54–5 and Mandamadiotou 2013: 59–64.

21. By the final years of Ottoman rule, Muslims accounted for some 12 to 15 per cent of the population, and lived mainly in the town of Mytilene and the western part of the island. The large number of Muslims on the island was mainly the result of Islamization, which occurred during the first centuries of the Ottoman rule, sometimes on the scale of entire Christian villages, seeking to lighten their taxation burden. See Karavas 1996: xx–xxii.

22. *Amaltheia*, 19/1 August 1908.

voters had the right to elect one secondary elector; those with between 750 and 1,250 could elect two, and those with between 1,250 and 1,750 three. Should a municipality have more voters, additional secondary electors would be elected at a ratio of one to every 500 additional voters.²³ Every constituency/*sancak* with a population of up to 75,000 was allocated one seat; districts with a population of between 75,000 and 125,000 were entitled to two seats.

The Committee entrusted the religious authorities with the responsibility to conduct the elections. The Greek Orthodox communities' candidates were to be handpicked by the Patriarch and the local metropolitans. This is rather interesting in view of the Young Turks' stated intention of curtailing the political role of the Church. Clearly, though the role of the Church as "head of the *ethnos*" was being called in question, the organization of the Orthodox Greeks into a political body was modelled on and orchestrated by the Church. This contradiction, largely a result of the period of transition the Empire had entered into, also highlights the limits of the modernization drive espoused by the Young Turks. (Anagnostopoulou (1998: 467–9)

The number of deputies in the Ottoman Parliament was set at 314, of whom 254 were to come from the European and Asian provinces and 60 from the Empire's Arabian territories.²⁴ Following intense consultations between the Young Turks and the leadership of the Greek community in Istanbul, the Greek side compromised and agreed to elect up to 24 MPs throughout the Empire. It is clear that the CUP began the discussions by rejecting the principle of proportional representation for the Empire's different ethnicities in the Ottoman Parliament. It should be noted that in the most recent census of 1906/1907, 13.5% of the Sultan's subjects had described themselves as Greeks (*Rum Ortodoks*).²⁵ On a proportional basis, the Greeks would have been entitled to 42 seats in Parliament.

The Committee's general policy for nominating and supporting candidates stated that it would back all potential candidates "with the neces-

---

23. *Οδηγία περί της εφαρμογής του περί βουλευτών κανονισμού* (1908); see also Kansu 1997: 194.

24. According to Souliotis-Nikolaidis (1984: 81), 254 MPs took part in the Ottoman Parliament's first session in December 1908, of whom 207 were Muslim (128 Turks, 44 Arabs, 25 Albanians and 10 Kurds), 42 were Christian (24 Greeks, 9 Armenians, 4 Bulgarians, 3 Serbs, 1 Rumanizon [i.e. inclined towards the Romanians], 1 Catholic Arab, and 1 Catholic Albanian) and 4 Jews. As he notes, a few provinces, mostly Arab, still had to elect MPs, up to 60 in number.

25. 2,823,063 *Rum Ortodoks* out of a total population of 20,884,639. Karpaz 1985: 168–9.

sary moral and intellectual qualifications". In districts with no Unionist candidates, the Committee would support the candidacy of those "who met its standards". At the same time, the opposition, gathered principally around Sabahaddin Bey, who was also actively conducting propaganda for his own candidates in the capital and the provinces.²⁶

During this period, the involvement of the Greek state in the election process, through the collaboration between Greek consular authorities and the local metropolitans, was obvious. The Greek Ministry of Foreign Affairs was well aware that local metropolitans had great influence in their provinces. A patriarchal circular addressed to the archpriests and provincial notables in late July 1908 exhorted them to take action to ensure "our element is adequately and worthily [represented] in the forthcoming Parliament".²⁷ Shortly afterwards, the Greek Foreign Minister, Georgios Baltatzis, issues instructions to the Greek consular authorities in the Empire to seek collaboration with the local metropolitans with a view to ensuring that the secondary electors and MPs of their choice were selected. The document in question, as Baltatzis noted, was a copy of the *private* and *confidential* instructions issued by the Patriarchate to the metropolitans.²⁸ In all likelihood, the original document was provided to the Patriarchate by the Greek Foreign Ministry.

At this time, the Greek state due to its unstable political situation employed a "wait-and-see" policy towards both the Young Turk regime and the Ottoman Greeks. Thus, the Athenian daily *Patris* welcomed the change of the regime and the proclamation of elections "because Greek deputies will also participate in the Parliament which is soon to be constituted, who will be entitled to protect our ethnic rights and interests in many ways".²⁹

In the same spirit, the Smyrna newspaper *Amaltheia* noted in August 1908 that the Young Turks "had appeared suddenly out of a formerly sluggish Turkey as giants with courageous souls, an outpouring of feelings and a breadth of dialogue. And this nation reborn, whose formerly exiled leaders are imbued with the principles of the first French Republic, will dispatch deputies chosen by it to sit in the Chamber as its representatives". Alongside the Young Turks, however, the *Amaltheia* underlines, "we will

---

26. On the different political parties in the Empire and the party affiliations of the deputies, see Kansu 1997: 196ff.

27. IAYE 1908/99, no 5876, Constantinople, July 1908.

28. IAYE 1908/101, no 4859, 10 September 1908.

29. Cited in *Amaltheia*, 18/31 July 1908.

see other illustrious figures". Thus, the newspaper called upon the Greeks of the Empire to make every effort possible to ensure that its parliamentary representatives were "select members of the nation, graced with the quick wits, verbal and diplomatic ability required for them to act in concert to benefit the entire country but also, in their legislative and other work, to secure benefits for our own people".³⁰

Similarly, the Constantinople Organization (CO), founded by Ion Dragoumis and Athanasios Souliotis-Nikolaidis in April 1908, was working towards the same goal.³¹ The CO was one of the most active advocates of the idea of Helleno-Ottomanism, a vision of gradually Hellenizing the Ottoman Empire through the penetration of Greek elements into both the economic and administrative spheres (Skopetea 1999: 30). As Ion Dragoumis characteristically noted, "since the East will be civilized, Hellenism, due its nature, will prevail in trade, industry, education, art, and science. But when a nation prevails over rival nations in one area, namely in culture, it will eventually prevail in politics as well" (Dragoumis 1908: 7). In fact, the political programme of the Greeks in the Empire was established from July 1908 onwards in Constantinople by the CO, the Patriarchate and the Greek consular authorities. All the above co-operated, not without disagreements among them, to ensure the election of the "appropriate" MPs. As regards the local metropolitans, they maintained their influence in their provinces, even after the Young Turk revolt, and were among the most important political actors in the Ottoman territories, sometimes cooperating with the Greek consular authorities and/or the Patriarchate and sometimes disagreeing with them and following their own decisions.

In July 1908, eminent members of the Greek Orthodox community in Constantinople made their first attempt at founding a Political Association (Πολιτικός Σύλλογος). They were convinced of the necessity of such an association "to ally the Greek element in the Ottoman constitutional Empire" in view of the upcoming elections. Otherwise, the *Amaltheia* reported, they feared the risk "of our appearing below our real strength and of, one day, seeing issues critical to us resolved without our participation and, in all likelihood, at our expense". The eminent Constantinopolitans believed that membership of such an association would furnish them with a "road map at this new crossroads in our political life and allow us to pre-

---

30. *Amaltheia*, 4/17 August 1908.

31. For more on the aims of the Constantinople Organization and the activities of its members, see Chamoudopoulos 1946, Xanalatos 1962, Souliotis-Nikolaidis 1984, Panayotopoulos 1980, Veremis 1997–8.

sent ourselves to our Turkish fellow citizens with given virtues and a single voice, united as *ethnos* and not as individuals each charting his own course".³²

Such Political Associations were established by the Greek Orthodox communities in other areas as well, such as in Smyrna, Kydonies (Ayvalik) and Moschonisi (Yunda).³³ In Mytilene, the local Church considered the formation of a branch of the Political Association a task of "great importance to the nation and timely in the utmost".³⁴ As vice-consul Karatzas noted, such an association was necessary for "the promotion of national interests",³⁵ while its more immediate aim would be to coordinate the preparations for the parliamentary elections. Although there is no information, it is possible that such an association was established in Mytilene.

The "catechism of the working class" and the need to boost the number of male electors

The parliamentary elections were held in Mytilene between September and October 1908. In early August, the municipalities were instructed to start registering male electors.³⁶ In essence, this was not a new census, but rather an update of the recent census taking into account all new males registered in the municipal and parish registers.

The island was then part of the Archipelago *vilayet*, which consisted of four *sancaks*: Rhodes, Chios, Lesvos and Lemnos. According to the latest official census for the years 1906/1907, the *sancak* of Lesvos had a male population of 67,913 and was thus entitled to elect one MP.³⁷ Moschonisi was also included in the *sancak* of Lesvos, which had a male population of 2,573 in the census for the years 1881/82–1893.³⁸ Even if this were the case, however, the total male population would still be below the limit of 75,000 set by the regulations for the election of a second MP.

In early August, vice-consul Karatzas confirmed to the Greek Foreign Ministry that the MP to be elected for Mytilene "would be Greek (ομογε-

---

32. *Amaltheia*, 28 July 1908. See also Boura 1983: 72.

33. *Hēmerēsia*, 1 and 12 September 1908.

34. *Amaltheia*, 23/5 August 1908.

35. IAYE 1908/111, no 4508, Karatzas to MFA, 22 August 1908.

36. IAYE, 1908/99, no 689, Karatzas to MFA, 5 August 1908.

37. Specifically, the male population of Lesvos consisted of 58,169 Greeks/Christians, 9,697 Muslims, 39 Armenian Christians, 7 Armenian Catholics and 1 Bulgarian. Karpat 1985: 162.

38. The male population of Moschonisi consisted of 2,358 Christians, 50 Muslims and 165 foreign citizens. Karpat 1985: 130.

νής)". However, he went beyond this and organized a network of *appropriate* individuals in each of the island's communities with a view to ensuring that "the census of males to be conducted will be in excess of 75,000". This would mean that two MPs would be elected for the island. Knowing that this would be no easy feat, he asked the Greek Foreign Ministry to intervene and ask the Patriarchate to send strict orders to the two metropolitans of the island, the metropolitan of Mytilene and the Metropolitan of Mithymna, to cooperate with him.³⁹

In his next report, a few days later, Karatzas estimated, though without elucidating further, that the male population had increased since the last census "due to immigrants". Thus, Karatzas stressed that all his efforts and those of the metropolitan of Mytilene, who would now appear to be cooperating well, would focus on "presenting the new census of males as being above 75,000".

According to the vice-consul, this goal could only be achieved if the unwillingness of the priests to instruct their flocks accordingly, "so as not to conceal, as almost always happens, the real number of males", and the fear of tax increases on the part of the *popular class* could be both overcome. Should the implementation of these two measures prove insufficient to surpass the 75,000 level, then, according to Karatzas, it would be "necessary to inflate the actual number of males on the census returns".⁴⁰ Karatzas implicitly places the burden of this *necessary* misrepresentation of the census data on the priests and *muhtars*.

The whole operation was finally proved successful. Of course, we do not know the degree to which the census data were distorted with regard to the number of males. What is certain, though, is that it was enough for the *sancak* of Lesvos to present 75,200 males and to ultimately be represented by two Greek (ομογενείς) MPs in the Ottoman Parliament. In a telegram sent on 18 September 1908, a clearly satisfied Karatzas wrote to his minister: "Census result 75,200, so Mytilene will be electing two MPs".⁴¹

As regards the city of Mytilene, *Amaltheia* informs that it had 3,500 voters and that 9 secondary electors would be selected. This, too, fails to accord with the electoral regulations, which specified seven secondary

---

39. IAYE, 1908/105, 18 September 1908. The metropolitan of Mytilene Kyrillos had fifty-two villages and the island of Tenedos under his jurisdiction, whereas the metropolitan of Mithymna Stefanos had thirty-one; see Archontopoulos 1894: 21.

40. IAYE, 1908/99, no 689.

41. IAYE, 1908/105, 18 September 1908.

electors for municipalities with between 3,250 and 3,750 voters.⁴² The metropolitan of Mytilene Kyrillos, "having previously consulted with the people (λαός)" undertook to draw up a "single combination [of secondary electors] in order to avoid a perilous division of votes".⁴³ The combination in question consisted of "nine respectable citizens well-suited to serving as secondary electors" and according to the *Amaltheia*, "would succeed despite the opinion of the opposition camp which has begun to form".⁴⁴

The above makes clear both Kyrillos's involvement in the electoral process on behalf of the *Greek party* and the weakness of the *opposition camp*. Kyrillos was one of the anti-loakeimist metropolitans⁴⁵ and a member of the Constantinople Organization (Souliotis-Nikolaidis 1984: 223). It is more likely that Kyrillos's membership in the Organization took place during or just after the 1908 elections. The cooperation of the metropolitan of Mytilene with the Greek consular authorities was crucial for both the election of the secondary electors and deputies and the increase in the number of males on the electoral census, so that two MPs could be elected in Mytilene. Unlike other parts of the Empire, in Mytilene the laity does not seem to have made any systematic efforts to curb the power of the local Church, which remained the unchallenged leader of the Christian population.⁴⁶ This vindicates Karatzas's view that "a great deal depends" on excellent cooperation with the two metropolitans of the island.⁴⁷

The parliamentary candidates and the Greek "just claims"

Extant sources record as parliamentary candidates seven Christians and only one Muslim:⁴⁸ Periklis Ambatzis (merchant), Pantelis Vlachopoulos (lawyer), Panagiotis Vostanis (landowner and entrepreneur), Lesvoklis

42. See *Οδηγία περί της εφαρμογής του περί βουλευτών κανονισμού* (1908), and herein p. 123-4.

43. *Amaltheia*, 2/15 October 1908.

44. *Amaltheia*, 26/9 September 1908.

45. Patriarch loakeim III refused to accept as members of the Holy Synod in January 1910 the metropolitans of Kadiköy/Χαλκηδόνα, Midilli/Μυτιλήνη and Karahisar-i Şarki/Κολώνεια, "on the grounds that they had shown hostility toward him for years and it was, therefore, impossible for him to work with them". See, Nobuyoshi 2009: 4.

46. For example, in Chios the promotion of Theotokas by the local metropolitan ruined his chances of being elected, since the Christian community was involved in a bitter conflict with the metropolitan. See, Panayotopoulos 1977.

47. IAYE, 1908/105 and IAYE, 1908/99, no 3462.

48. Kambouris 1962: 12; *Amaltheia*, 23/6 September 1908, 24/7 September 1908, 26/9 September 1908, 2/15 October 1908 and 13/26 October 1908.

Grimanis, Theodoros Kourtzis (entrepreneur, director of the Bank of Mytilene), Alexandros Mitrelias (judge), Michail A. Saltas (professor of law and landowner) and Halim Koulaxiz (landowner).⁴⁹ Admittedly, we know very little about the above candidates.⁵⁰ However, it is certain that all of them were members of the middle and upper social groups who emerged in Lesvos in the second half of the nineteenth century due to the Tanzimat reforms.

In a report to the Greek Foreign Ministry, Karatzas expressed his apprehensions about an eventual division of the population due to the plethora of candidates aspiring to become deputies. As he noted, “the proclamation of the Constitution has given rise to ambitions on the part of many and Mytilene already has four to five parties, each of which supports a parliamentary candidate”. At the same time, he informed the Greek Ministry of Foreign Affairs that, with the consent of the metropolitan of Mytilene, he would visit the island’s most important small towns where, as he observed, the consulate exerted a far greater influence than it did in the capital. His aim was to consolidate cooperation and understanding between the Orthodox Greeks with a view to getting the chosen deputies elected.⁵¹

In the contemporary sources there is no information relating to the activities of different parties on the island or their political programmes. The *Amaltheia* published a series of articles by just one of the parliamentary candidates, the Professor of Law Michael Saltas, on the “Constitutional regime”. The purpose of these articles was to convince the European powers that “the principles of freedom and equality are the true basis of our great reform” and that “the Constitution is not a promise, but a real and explicit act and property of all Ottomans”. As Saltas noted, it was important to consider, from a legal point of view, the new constitutional system and the “general concepts of justice” at the very moment “when the shackles constraining rationality have been shattered” and “we have acquired the ultimate human good: intellectual freedom”.⁵²

A few days before the elections, the same newspaper published Saltas’s pre-election statement in which he emphatically declared that his goal was to defend Greek interests.

---

49. For the wealthy family of Koulaxiz in Mytilene, see Samaras 1946.

50. Among these candidates, at least two, Kourtzis and Ambatzis lived in Constantinople.

51. IAYE 1908/99, no 689, Karatzas to MFA, 5 August 1908.

52 *Amaltheia*, 23/5 August 1908. See also *Amaltheia*, 27/9 August 1908, 28/10 August 1908, 4/17 September 1908, 6/19 September 1908 and 8/21 September 1908.

With head held high, I declare this and this alone: that I have never forgotten and will never forget that I am a Greek, suckled on the most divine of all languages, formed in the history of the fatherland, which has taught us that the most sacred mother and father of all is the homeland, whose teachings all civilized peoples hold close to their heart. This I say, and I shall remain steadfast and loyal to that flag until my dying breath. By my word of honour.⁵³

Through the pages of the *Amaltheia*, Saltas made clear his political intentions, which were perfectly in line with the political climate of the time. He declared his main concern to highlight the promotion of Greek claims and interests within the framework of the modernized by the Young Turks Ottoman Empire. He believed that “only a precise definition of what is what, only the granting of our people’s just claims to guarantee securities will convince us all that all noble intentions and eager promises can be fulfilled”.⁵⁴

In addition, at the heart of the elections, another candidate, the lawyer Pantelis Vlachopoulos supported the request that the “election of parliamentarians should be made by ethnicity”. This ethnicity-based request, which the Patriarchate was already pursuing, was also supported at this time by the metropolitan of Mithymna, in a telegram to the Patriarchate.⁵⁵ In an article published in the *Amaltheia*, P. Vlachopoulos stressed that conducting the elections “by ethnicity” was “a crucial issue for the Greek *ethnos* in Turkey, because only if we have a respectable number of MPs in Parliament, and only then, will we be in a position to defend our rights”.⁵⁶ This digging in around the issue of ethnicity mainly reflects the desire of the Christians of Mytilene to ensure their political presence in the Empire, at precisely that time when their economic and social strength is given in relation to the Muslim element of the island.

And this manifested itself at the period when the Young Turks were trying to implement their reformatory program, abolishing the traditional *millet* organization. However, if the elections were held “by ethnicity”, the very concept of Ottomanism, the vision of peaceful coexistence of all the people of the Empire under the conditions of equality and freedom, would be abolished. Plausibly, therefore, the Young Turks refused the specific request. They counter-proposed that there should be equal numbers of

---

53. *Amaltheia*, 7/20 October 1908.

54. *Amaltheia*, 23/5 August 1908.

55. *Amaltheia*, 26/9 September 1908.

56. *Ibid.*

Christian and Muslim MPs in areas where the Christians were in the majority. However, as we will see below, this would not happen in the case of Lesvos.

The election result

The secondary electors, 71 Christians and 3 Muslims, were appointed in the last week of September.⁵⁷ In their turn, on 18 October, they selected M. Saltas and P. Vostanis to represent the island in parliament.⁵⁸ This was no small achievement for the Greek Orthodox community. Mytilene had managed to be one of just six “privileged” regions which elected two Greek Orthodox MPs. This achievement becomes still more impressive when it is borne in mind that the six regions included both Constantinople and Smyrna, which had the densest Greek populations.⁵⁹

The election of the two MPs was enthusiastically celebrated by the Greek Orthodox inhabitants of Mytilene. *Amaltheia* pointed out that,

admittedly, the electors of Lesvos could not have exercised their vote better, as a result of which the people of Mytilene spontaneously and unanimously expressed their pleasure and applauded their successful election with all their heart. It was to this the sea of humanity bore witness as it paraded through the marketplace and along the quayside cheering and calling the names of the honourable Members of Parliament at their head. [...] It was thanks to this most joyous and auspicious event that the island echoed with the report of fireworks, and it was this success that Mytilene’s fine orchestra [celebrated].⁶⁰

Vostanis and Saltas belonged to the upper social groups, who emerged in the Ottoman Empire due to the Tanzimat reforms.⁶¹ Saltas was a Professor of Law, the son of a doctor from Kydonies, whose wife came from one of the wealthiest families in Mytilene (Svoronou 2006: 43–6). Vostanis, on the other hand, was a rich landowner and entrepreneur.⁶² They did not know the Turkish language, although this was set as a precondition by the

---

57. IAYE 1912/AAK–D, unsigned and undated document.

58. For the number and names of Greek MPs in the Ottoman Parliament, see Souliotis-Nikolaidis 1984: 81, and IAYE 1909/D/1.

59. The other three provinces which elected two Greek MPs were Thessaloniki, Ioannina and Kozani-Grevena. See Souliotis-Nikolaidis 1984: 81.

60. *Amaltheia*, 21/3 October 1908.

61. On the newly emerged social groups in Mytilene in the post-Tanzimat era, see Mandamadiotou 2013: 35ff and herein p. 122-3.

62. For the Vostani family and its economic activities, see Koutzamanis 2006.

Young Turks for the election of the candidates. Both were considered “independent”, because they did not publicly come out in favour of either the CUP or the Liberals (Kansu 1997: 26). They are also mentioned by Souliotis-Nikolaidis as members of the CO, though he did not specify whether they became members before or after their election (Souliotis-Nikolaidis 1984: 82). However, it is certain that they collaborated with the CO, at least on some issues, and they also participated in the Greek Group of deputies which was formed in Parliament in 1911, in order to promote the Greek ethnic rights (Boura 1983: 77).

During the electoral process the Young Turks were accused of maladministration and the violation of the rights of non-Turkish ethnic groups throughout the Empire. Specifically, efforts were made to restrict the number of candidates to be elected by non-Muslim provinces or to reduce the number of voters by various means.⁶³ Such arbitrariness was committed by the Young Turks because they were afraid that their political dominance would be challenged and by ignorance in the face of a process with no precedent in the history of the Empire. Also, it is clear that in many cases this arbitrariness caused, or even reinforced, the interference of the Greek consular authorities in the electoral process.⁶⁴

In the case of Lesbos, no accounts of infringements on the part of the state have come to light. On the side of the Christians, however, some activities must have caused great concern to the Young Turks. As aforementioned, the interference of the Greek consular authorities in increasing the male population in the electoral rolls of Lesbos and their cooperation with the local metropolitans to nominate the “appropriate” candidates must have been provocative for the Ottoman authorities. Moreover, since the proclamation of the Constitution and during the elections, there is evidence of the expulsion of Muslim authorities across the island. The resignation of the governor of Mytilene,⁶⁵ was followed by the dismissal of officials in Plomari and Polychnitos. An anonymous columnist from Polychnitos reported to the newspaper *Hēmerēsia*, in early August 1908, that the residents were happy with the change of the regime, because they had been relieved of the authoritarian behaviour of the court president Meh-

---

63. IAYE 1908/KTH 100, *Amaltheia*, 1/14 October and 11/24 October and Anagnostopoulou 1998: 466.

64. Cf. the strict recommendations made by Hilmi Paşa to the Patriarch concerning the cooperation of the metropolitans with the Greek consular authorities in IAYE 1908/88, no 1251, Gryparis to MFA, 4 December 1908. Also, see Boura 1983: 73 and Alexandris 1980: 394.

65. See herein, p. 121.

met Resit and a clique of officials. As he characteristically notes, lately “we were worse than slaves, surrendered to the fun of every greedy clerk, who came with a hole in his trousers and left with full pockets and a lot of luggage”.⁶⁶ All these persecutions obviously alarmed the Young Turks. Moreover, according to *Amaltheia*, on the day of the inauguration of the *Diagoras* sport club in early October 1908, the athletes “in their blue and white strips and during the games, secretly sang the verse ‘That day took long to come, and everything was silent’ as they marched with joy on their faces”.⁶⁷

The most annoying, however, for the Young Turks was the result of the elections.⁶⁸ It was inevitable, however, from the moment that Mytilene could muster just one Muslim parliamentary candidate, Halim Koulaxiz, and still more, because the island raised just three Muslim secondary electors. The ratio of secondary electors, 71 Christian to 3 Muslim,⁶⁹ reasonably raises questions, given that the Muslims accounted for 13.7% of the island’s population, a far from negligible percentage.⁷⁰ Given this population ratio, 10 of the 74 secondary electors might have been expected to be Muslim. The actual result 3:71, is possibly due to the distribution of the Muslim population across the *sancak*’s municipalities, the administrative unit in which the number of secondary electors was set. It is, however, also indicative of the absence or inability of state intervention in Lesvos during the electoral process. At the same time, it indicates the unavailability of Muslim parliamentary candidates and secondary electors and, consequently, the inability of the local Muslim community to keep up with the Young Turks’ programme of modernization.

In other words, having failed to create the preconditions for an autonomous economic and social presence, the Muslim element of the island found itself excluded from the political game at the critical juncture. As has been noted, the vast majority of the Muslim population were part

---

66. *Hēmerēsia*, 1 August 1908.

67. *Amaltheia*, 3/16 October 1908. The lines are from the fourth stanza of Solomos’s “Ode to Liberty”; Trypanis 1971: 501. For the Greek sports club at the turn of the nineteenth century, see Koulourē 1997.

68. In every province of the Archipelago prefecture, only Christian MPs were elected. In Chios, Tselepidis; in Lemnos, Stelios; in Rhodes, Konstantinidis.

69. This ratio would change radically in the next parliamentary elections in the spring of 1912, as would the election result. See, Mandamadiotou 2013: 165.

70. In the early years of the Greek rule, Major N. Spyropoulos in his confidential report to the Greek War Office raised the Muslim proportion considerably, noting that Lesvos was home to “17,476 Turks, 115,753 Greeks and 491 Jews”. Spyropoulos 1917: appendix, table III.

of the local proletariat and remained poor farmers, unable to join the march towards modernization and urbanization on which the island's economy had embarked in the mid-nineteenth century.⁷¹ In essence, it was the unavailability of Muslims to undertake political positions that must have been of most concern to the country's new leaders.

On the other hand, the election of the two Greek Orthodox deputies enhanced the self-reliance of the Christian community of Mytilene, which had its own parliamentary representatives to lobby on its account, and annoyed the Young Turks to a considerable degree. Simantiris, the Greek vice-consul of France noted that "the enthusiastic demonstrations which took place on the day the two Christian deputies were elected irritated the Muslims, who looked ahead, not without anxiety, to a time when the indigenous Muslims would be deprived of their local offices, given that the Christians constituted the majority of the island population" (Kambouris 1962: 122). Obviously, the Christians faced the Young Turk modernization drive as an opportunity to shore up their political presence in the Empire.

Tanin, the Constantinopolitan official newspaper of the CUP, criticized the Greek element of the island, attributing reactionary and revolutionary tendencies to it. In a show of force, the Young Turks sent military troops to the island, which often led to friction with the locals. The *vali* of the Aegean, Ekrem Bey, came to the island to see the situation for himself; before leaving, he published an announcement in the Constantinopolitan press to the effect that the locals were in compliance with the law (Kambouris 1962: 123). In the same spirit, Karatzas, in his report to Athens, wrote that "some local Ottomans [Muslims] here from excessive irritation" misunderstand deliberately "sporadic events that are not a sign of hatred or challenge against the Turks, but they just happen, as everywhere in the world".⁷² The vice-consul makes no mention of the Christian element's recent success in the parliamentary elections, though this was surely the main cause of the "irritation" and the concern on the part both of the Young Turks and the local Muslims.

However, Mytilene was neither the only nor the main cause of concern for the Young Turks at the time. Another event that undermined relations between the Young Turks and the Greek element of the Empire was the declaration by the Greeks of Crete of the island's union with Greece on 6

---

71. See herein p. 123.

72. IAYE 1908/88, 14 November 1908.

October 1908, which is to say while the election procedure was under way. It coincided with the annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria Hungary and the unilateral proclamation of Bulgarian independence. These incidents dealt powerful blows to the prestige of the Ottoman Empire, and most probably strengthened the Young Turks' dissatisfaction with the Christians in the Balkans. In Turkish eyes "this response by Europe and the Balkan Christians" to the new regime was what could only be described as "aggression and betrayal" (Lewis 1961: 210).

Conclusion

Certainly, the 1908 election was an entirely new process both for the Young Turks and for the leaderships of all the people of the Ottoman Empire. Although it is somewhat misleading to consider the Young Turks as being determined to pursue a policy of "Turkification" from the early days of the Second Constitutional Period, they definitely focused on attempting to maintain and shore up their political dominance (see, Arai 1992). The more organized *millets*, the Greeks included, approached the elections as a golden opportunity to establish and consolidate the position of a quasi-political party with national characteristics. To achieve this, Athens and Constantinople provided the means through their official representatives. Nonetheless, the strategy in question served a *de facto* logic of separatism and undermined the harmonious coexistence of the Sultan's Greek subjects with their compatriots of different race or creed. The future of democracy and equality promised by the Young Turks and welcomed by the Greeks with enthusiasm was undermined by the latter, too, at the first opportunity. The case of Mytilene is sufficiently eloquent.

In this case, the opponent, namely the Muslim minority, had already been defeated both economically and socially before the dawn of the twentieth century. In the 1908 elections, it seems as if it did not even give the political battle. Therefore, the battle fought by the leadership of the Greek Orthodox community, guided by the representative of the Greek state, was not against the Muslim population of the island, but directly against the Young Turk regime, or, more accurately, in favour of the Greek-Ottoman perspective of the regime. Undoubtedly, the election of two, rather than one, Greek MPs was a resounding victory for the Greek colours.

It was, however, a short-lived victory that foretold what was to come; the changes that took place over a period of about four years are highly eloquent in the election result of 1912. The candidate who was elected, al-

though he was a Greek, symbolically at least, during this election race was the Muslims' horse. And it was on him that the CUP and the local Muslim element placed their bets. His success was the success of the minority which in 1912 had "its own" member in Parliament, while four years earlier the island's two elected MPs had exclusively represented the Greeks of the island.⁷³ Thus, it could be argued that the events of 1908 coincided with the peak of the growth of the Greek Orthodox community and also constituted a turning point, a point of transition, since they mark the first manifestations of the two competing nationalisms, the Young Turk and the Greek.

---

73. For more on the parliamentary elections of 1912, see Mandamadiotou 2013: 150–68.

REFERENCES CITED

- Ahmad, Feroz (1969), *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish politics, 1908–1914*, Oxford: Clarendon Press.
- Alexandris, Alexis (1980), Αλεξανδρή, Αλέξης, “Οι Έλληνες στην υπηρεσία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1850–1922”, *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, XXIII: 365–404.
- Amaltheia* [Αμάλθεια], newspaper of Smyrna.
- Anagnostopoulou, Sia (1998), Αναγνωστοπούλου, Σία, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι.–1919: οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, από το μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Athens: Ελληνικά Γράμματα.
- Arai, Masami (1992), *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden: E. J. Brill.
- Archontopoulos, Georgios (1894), Αρχοντόπουλος, Γεώργιος, *Λέσθος ή Μυτιλήνη ήτοι συνοπτική ιστορία πασών των πόλεων, κωμοπόλεων και χωρίων*, Mytilene: Νικολαΐδης.
- Argyris, Pantelis (1995), Αργύρης, Παντελής, “Λέσθος: από την κατάκτηση (1462) στη σύγχρονη εποχή”, in: *Λέσθος, η Αιολική*, Athens: Asterismos: 36–70.
- Boura, Katerina (1983), Μπούρα, Κατερίνα, “Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: οι έλληνες βουλευτές 1908–1918”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, IV: 70–85.
- Chamoudopoulos, Antonios (1946), Χαμουδόπουλος, Αντώνιος, *Η νεωτέρα Φιλική Εταιρεία*, Athens: Τσαΐλας.
- Delis, Alfonsos (2005), Δελής, Αλφόνσος, “Μητροπολίτες Μυτιλήνης στα χρόνια της δουλείας, 1708–1925”, *Αιολικά Χρονικά*, VII: 34–58.
- Devereux, Robert (1963), *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Dragoumis, Ion (1908), Δραγούμης, Ίων, *Η Μεγάλη Ιδέα*.
- Gianouloupoulos, Giannis (1999), Γιανουλόπουλος, Γιάννης, “Εξωτερική πολιτική”, in: Χρήστος Χατζηιωσήφ (ed), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, vol. Α2, Athens: Βιβλιόραμα, 107–47.
- Hanioglu, Sukru (1995), *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press.
- Hēmerēsia* [Ημερησία], newspaper of Smyrna.
- IAYE: Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [Historical Archive of the Ministry of Foreign Affairs], Athens.

- Kambouris, Zannis (1962), Καμπούρης, Ζαννής, "Τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας στη Λέσβο, 1908-1912", *Λεσβιακά*, IV: 102-88.
- Kansu, Aykut (1997), *The Revolution of 1908 in Turkey*, New York: Brill.
- Karavas, Spyros (1996), Καράβας, Σπύρος, "Η Λέσβος τον 19ο αιώνα: Δημογραφικές παρατηρήσεις", in: Σ.Γ.Τ[άξης], *Συνοπτική ιστορία της Λέσβου και τοπογραφία αυτής*, Mytilene: University of the Aegean: iii-xxv.
- (2011), "La lute pour la terre macédonienne: un projet grec de 1909", *Cahiers Balkaniques*, 40: 131-40.
- Kardaras, Christos (1992), Καρδάρας, Χρίστος, "Η ίδρυση του υποπορξενείου της Μυτιλήνης (1834-1846)", *Λεσβιακά*, XIV: 89-95.
- Karpat, Kemal (1985), *Ottoman Population, 1830-1914: demographic and social characteristics*, London: The University of Wisconsin Press.
- Kechriotis, Vangelis (2010), "Celebration and contestation: the people of Izmir welcome the second constitutional era in 1908", in: Κώστας Λάπας *et al.* (eds), *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη: μελέτες ιστορίας και φιλολογίας*, Herakleio: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 157-81.
- Kitromilides, Paschalis (1994), "Imagined communities' and the origins of the national question in the Balkans", in: P. Kitromilidēs (ed), *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*, Aldershot: Variorum: 149-92.
- Koulouri, Christina (1997), Κουλούρη, Χριστίνα, *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας: γυμναστικά και αθλητικά σωματεία 1870-1922*, Athens: E.I.E.
- Koutzamanis, Aristidis (2006), Κουτζαμάνης, Αριστείδης, "Τέσσερα δικαιопρακτικά έγγραφα και ένα διοικητικό, αναφερόμενα στα περιουσιακά στοιχεία των αδελφών Βοσπάνη, που περιήλθαν στα Εκπαιδευτικά και Φιλανθρωπικά Καταστήματα Μυτιλήνης", *Λεσβιακό Ημερολόγιο 2006*, 247-77.
- Lewis, Bernard (1961), *The emergence of Modern Turkey*, London: Oxford University Press.
- Mandamadiotou, Maria (2013), *The Greek Orthodox Community of Mytilene: between the Ottoman Empire and the Greek state, 1876-1912*, Bern & Oxford: Peter Lang.
- Nobuyoshi, Fujinami (2009), "The patriarchal crisis of 1910 and constitutional logic: Ottoman Greeks' dual role in the second constitutional politics", *Journal of Modern Greek Studies*, 27: 1-30.
- Οδηγία περί της εφαρμογής του περί βουλευτών κανονισμού*, Smyrna 1908.

- Panayotopoulos, A. (1977), Παναγιωτόπουλος, Α., "Ο εκλογικός αγώνας του 1908 στη Χίο: μια άποψη της κοινοτικής διαπάλης", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, I: 241–65.
- (1980), "The *Great Idea* and the vision of eastern federation: a propos of the views of I. Dragoumis and A. Souliotis-Nikolaïdis", *Balkan Studies* 21/2: 331–65.
- Samaras, Panayotis (1946), Σαμαράς, Παναγιώτης, *Κουλαξίζηδες: από τη νεότερη ιστορία της Λέσβου*, Mytilene: Μιχαηλίδης.
- Shaw, Stanford & Shaw, Ezel (1977), *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol. II, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sifneou, Evrydiki (1995), Σιφναίου, Ευρυδίκη, *Λέσθος: οικονομική και κοινωνική ιστορία, 1840–1912*, Athens: Τροχαλία.
- Skopetea, Elli (1999), Σκοπετέα, Έλλη, "Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του έθνους στις αρχές του 20ού αιώνα", in: Christos Chatziiosif (ed), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, vol. A2, Athens: Βιβλιόραμα: 9–35.
- Souliotis-Nikolaïdis, Athanasios (1984), Σουλιώτης-Νικολαΐδης, Αθανάσιος, *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, Athens-Ioannina: Δωδώνη.
- Stamatoropoulos, Dimitrios (2003), Σταματόπουλος, Δημήτριος, *Μεταρρύθμιση και εκκοσμίκευση: προς μια ανασύνθεση της ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19^ο αιώνα*, Athens: Αλεξάνδρεια.
- Svoronou, Eleni (2006), Σβορώνου, Ελένη, "Μικρασιατικών Ημερολόγιον", *Λεσβιακό Ημερολόγιο* [1st ed. 1909]: 43–46.
- Trypanis, Konstantinos (1971), *Greek Verse*, Suffolk.
- Veremis, Thanos (1997–98), "The Hellenic Kingdom and the Ottoman Greeks: The experiment of the *Society of Constantinople*", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, XII: 203–212.
- Xanalatos, Diogenis (1962), "The Greeks and the Turks on the eve of the Balkan Wars", *Balkan Studies* 3: 277–296.

«ΚΟΙΤΑΞΕ ΤΙ ΚΑΤΑΠΛΗΚΤΙΚΑ ΠΟΥ ΜΟΙΑΖΕΙ
Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ ΜΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ»:
ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΙΗΤΙΚΗ
ΣΤΗ ΝΟΥΒΕΛΑ *ΒΕΑΤΡΙΚΗ Ή Ο ΕΡΩΤΑΣ ΤΟΥ BUFFALO BILL*
ΤΟΥ ΑΝΔΡΕΑ ΕΜΠΕΡΙΚΟΥ

Βασίλης Μακρυδήμας
(Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων)

World War II and the Greek Civil War that followed gave a surprising boost to Andreas Embirikos's inspiration. The trilogy *Ta Chaimalia tou erota kai ton armatōn* (*Τα Χαίμαλιά του έρωτα και των αρμάτων*) was composed while battle raged. Its third part, with the title *Veatrikē ē Ho erotas tou Buffalo Bill* (*Βεατρική ή Ο έρωτας του Buffalo Bill*), was first published in 2012. It is an autobiographical novella in which Embirikos as author / narrator quotes personal letters sent to Vivika Zēsē while he sued for her hand. In this paper, I examine this epistolary discourse not just as an explicative form of Embirikos's erotic adventure, but as a key for our understanding of his creative purpose. The letters embedded throughout the novella steer its story-line and render it a fictional manifesto of both surrealism and the principles of psychoanalysis in Embirikos's poetics.

Την 21^η Απριλίου του 1943, ο Ανδρέας Εμπειρικός αποφασίζει για «τέταρτη ή πέμπτη φορά» να εμπλακεί με την ημερολογιακή γραφή. Συγκρίνοντας τον εαυτό του στο ξεκίνημα της πέμπτης δεκαετίας της ζωής του με την πρώτη φορά που ως παιδί ξεκίνησε να κρατά ένα σποραδικό αρχείο καθημερινών συμβάντων, έγραφε: «Τώρα είμαι 41½ αλλά καιτοι πέρασαν 30 περίπου χρόνια από την πρώτη μου εκείνη απόπειρα, αισθάνομαι τούτη τη στιγμή την ίδια λαχτάρα με τότε και την ίδια ηδονική περιέργεια να δω τι θα προκύψει απ' αυτή την αντιμετώπισι του εαυτού μου όσο και των γεγονότων της καθημερινής

ζωής».¹ Η συγκεκριμένη χρονική στιγμή που διένυε ο Εμπειρικός φαίνεται να ήταν κομβική όσον αφορά τον τρόπο της αυτοβιογράφησής του, καθώς, όπως αποδεικνύει η συνέχεια του ημερολογίου του, σκοπό δεν είχε να αυτοβιογραφηθεί αλλά μέσα από την καταβύθιση στα τεκταινόμενα της προσωπικής του ζωής να δοκιμάσει ένα είδος αυτοψυχανάλυσης:

[...] πρόκειται να δημιουργήσω μάλλον να δοκιμάσω ένα τελείως νέο είδος ημερολογίου που ν' αποτελή μια όσο το δυνατόν πιο ολοκληρωμένη απεικόνιση ή μάλλον εμφάνιση αυτού τούτου του γίνεσθαι της ψυχοβιολογικής φαινομενολογίας όχι μόνο της συνειδητής μα και της ασυνείδητης οντότητός μου. (Εμπειρικός 2018: 204)

Νομίζω θα πρέπει να προσεχτεί ιδιαίτερα η αυτοδιορθωτική επέμβαση στην οποία προβαίνει ο ημερολογιογράφος, προτιμώντας τη λέξη «εμφάνισης» από τη λέξη «απεικόνισης». Στην πρώτη περίπτωση θα ήταν (και θα ήμασταν κι εμείς, αφού ο αναγνώστης καθορίζει και αυτός την τελική «κατασκευή» του αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου) αντιμέτωπος με μια στατική, ρεαλιστική τρόπον τινά, αναπαράσταση του εαυτού, καθώς η λέξη αποδίδει περισσότερο τα δεδομένα του αισθητηριακού κόσμου. Ο ίδιος, όμως, προσδοκά κάτι περισσότερο δημιουργικό, την αποκάλυψη,² την ανάδυση ενός νέου υποκειμένου που ξεπηδά από τον αυτοβιογραφικό χώρο και χρόνο, τέμνει τον πραγματικό χρόνο λίγο πριν τη συγγραφή και φανερώνεται μετουσιωμένο μέσω της γραφής στο τελικό αποτέλεσμα πάνω στο χαρτί. Πλέον (ακολουθώντας τα πορίσματα του Γρηγόρη Πασχαλίδη), το αφήγημα δεν θεμελιώνεται στη «διάκριση μεταξύ βιωματικού και αφηγούμενου εαυτού [αλλά] αντικαθίσταται εδώ από την ψυχαναλυτική διάκριση μεταξύ προ-αναλυτικού και μετα-αναλυτικού εαυτού» (Πασχαλίδης 1993: 240). Κάτι τέτοιο ελάχιστα ξαφνιάζει τον αναγνώστη του Εμπειρικού, γνωρίζοντας τη βαθιά σχέση που συνέχει τη ζωή και το έργο του με την ψυχανάλυση, πολλώ δε μάλλον αν παρατηρήσει τη συνέχεια της ίδιας ημερολογιακής εγγρα-

1. Δεν ακολουθείται εδώ η χρήση του πολυτονικού όπως αυτό έχει χρησιμοποιηθεί στις εκδόσεις των κειμένων και των ποιημάτων του Εμπειρικού. Υιοθετείται, ωστόσο, η πρωτότυπη ορθογραφία.

2. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε, άλλωστε, πως το μοτίβο της αποκάλυψης, αποκομμένο από τις μεταφυσικές του συνδηλώσεις, αποτελεί μια καταστατική συνθήκη της υπερρεαλιστικής ποιητικής στον δρόμο προς τη διεύρυνση της πραγματικότητας, βλ. Βουτουρή 1997: 211-37. Πβ. για το μοτίβο της επιφάνειας Κλαπάκη 2004: 469-86 και για τον ποιητή ως προφήτη Ντουσιά 2004: 80-4.

φής, στην οποία ξεχειλίζει η περηφάνεια του γράφοντος για την επιτυχημένη εισαγωγή και επταετή άσκηση της ψυχανάλυσης στην Ελλάδα.³

Η τάση προς σύγκλιση των δύο πεδίων, της ψυχανάλυσης με τη λογοτεχνία, είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει εκτεταμένα την επιστημονική κοινότητα και από τις δύο πλευρές (ψυχαναλυτές και θεωρητικούς της λογοτεχνίας). Κατά την αναζήτηση ενός εργαλείου που θα μπορούσε να εκτρέψει επιτυχώς από τον χώρο του ασυνειδήτου το απωθημένο υλικό στον συνειδητό ώστε να καταστεί αντικείμενο επεξεργασίας, να αναλυθεί, να κατανοηθεί και να ερμηνευθεί, ο πατέρας της ψυχανάλυσης, Σίγκμουντ Φρόυντ, είχε καταφύγει πρωτίστως σε μια παρόμοια συνθήκη με αυτή της λογοτεχνικής πράξης. «Προκειμένου να μεταφέρει στους ασθενείς του τις ιστορίες τους και να τις ερμηνεύσει, ο Φρόυντ είναι αναγκασμένος να πλάσει μια δική του ιστορία, η οποία αναγκαστικά τον εμπλέκει ως αφηγητή/συγγραφέα», υποστηρίζει η Linda Anderson (2001: 62), αν και, όπως δείχνει η ίδια στη συνέχεια, τα αμφίβολα αποτελέσματα αυτής της πρακτικής φαίνεται να ταλάνισαν τον εμπνευστή τους. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει σημασία είναι ότι η φροϋδική (τουλάχιστον) ψυχανάλυση δανεισθηκε αρκετά στοιχεία από την αφηγηματική οργάνωση του λογοτεχνικού υλικού. Καθώς ο Εμπειρικός υπήρξε παθιασμένος θεράπων εξίσου της ψυχανάλυσης⁴ και της λογοτεχνίας, οφείλουμε πάντα να λαμβάνουμε υπόψη και τις δύο ιδιότητές του, ιδίως στα αυτοβιογραφικά του κείμενα. Τη συνύπαρξη και των δύο, και πιο συγκεκριμένα τη μείξη αυτοψυχαναλυτικού και αυτοβιογραφούμενου υποκειμένου, μπορεί κανείς να συναντήσει στη νουβέλα *Βεατρίκη ή Ο έρωτας του Buffalo Bill*.

Η νουβέλα αυτή θα αποτελούσε, όπως μας ενημερώνει ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης,⁵ το τελευταίο μέρος της τριλογίας με τίτλο *Τα χαιμάλια*

3. «Θαρρώ πως δεν είναι καθόλου ματαιοδοξία ούτε μωροφιλοδοξία ούτε κομπορημοσύνη να πω ένα εύγε στον εαυτό μου που παρά τις τόσες και τόσες εναντιώσεις παρά τις τόσες δυσκολίες παρά τους διωγμούς, είμαι εγώ στην Ελλάδα ο πρωτεργάτης και θεμελιωτής της ψυχανάλυσης [...]» (Εμπειρικός, 2018: 205).

4. Αξίζει να σημειωθεί και για την κατανόηση του ίδιου του έργου που εξετάζουμε εδώ, αλλά και για ολόκληρο το έργο του Εμπειρικού, πως δεν παρέμεινε μονοιθικά προσανατολισμένος προς τα φροϋδικά διδάγματα, καθώς ο ίδιος προσέγγισε θετικά τις ενορμήσεις και επιχείρησε να τις απαγκιστρώσει από το “αναγκαστικό” αρνητικό πλέγμα αισθημάτων σαδισμού ή μαζοχισμού με τα οποία τις ενέδυσσε ο Freud. Η θεωρητική αυτή βάση απέβη μοιραία και έρεισμα πολιτικού προβληματισμού. Βλ. για περισσότερα Σιγάλας 2002: 655–8.

5. Όλες τις σχετικές εκδοτικές πληροφορίες τις αντλώ από την «Εισαγωγή» του Γιατρομανωλάκη (2012: 9–53) στην έκδοση της τριλογίας.

του έρωτα και των αρμάτων, η οποία περιλαμβάνει κείμενα του 1944-5, δηλαδή την *Αργώ ή Πλους αεροστάτου* και τη *Ζεμφύρα ή Το μουσικόν της Παισιφάης*. Η τριλογία κυκλοφόρησε ολοκληρωμένη το 2012, αφού ως γνωστόν ο Εμπειρικός υπήρξε πάντοτε εφεκτικός με τη δημοσίευση του έργου του. Η *Βεατρίκη* γράφεται μεταξύ 24 Ιουλίου και 3 Αυγούστου 1945. Σε παρόμοιο κλίμα με τα άλλα δύο μέρη του τριπτύχου, περιλαμβάνει μια αμιγώς ερωτική ιστορία που εκτυλίσσεται στην Άγρια Δύση, στην οποία εμφανίζεται και μια άλλη πιο σύντομη, άκρως αυτοβιογραφική, αφού πρόκειται για τις επιστολές που ανταλλάσσει ο Εμπειρικός με τη μετέπειτα (δεύτερη) σύζυγό του Βιβίκα Ζήση, η οποία εμφανίζεται με το όνομα Βεατρίκη. Το ερωτικό αυτό ειδύλλιο, και συγκεκριμένα η προσπάθεια κατάκτησης του γυναικείου ερωτικού αντικειμένου, αφού αυτή είναι η υπόθεση του εγκλιβωτισμένου στη νουβέλα επιστολικού λόγου, έχει προηγηθεί χρονικά λίγους μήνες από τη συγγραφή του έργου. Έτσι, τα τέσσερα γράμματα αποστέλλονται τον Μάιο του 1945 από τον Εμπειρικό, το ένα τον Ιούλιο, ενώ η Βιβίκα «συμμετέχει» με μια επιστολή με ημερομηνία 17 Ιουλίου.

Η βασική ιστορία της νουβέλας συγκροτείται βάσει ιστορικοφανών γεγονότων. Ο Εμπειρικός δανείζεται τη μορφή του Buffalo Bill, κατά κόσμον William Frederick Cody (1846-1917),⁶ ενός πραγματικού θρύλου της αμερικανικής Άγριας Δύσης. Πολυτεχνίτης και πολυμήχανος, ο Buffalo Bill απέκτησε το ηρωικό του ψευδώνυμο κυρίως μέσα από το κυνήγι βισόνων στη διάρκεια του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου προς εξασφάλιση τροφής των στρατιωτών. Μεταξύ των πολλών άλλων επαγγελματικών του δεξιοτήτων συμπεριλαμβάνεται και αυτή του ιππέα-ανιχνευτή στη διάρκεια των ένοπλων αναμετρήσεων με τους Ινδιάνους. Αυτή είναι που ελκύει το μάτι του Εμπειρικού, ο οποίος, αντλώντας, πιθανολογώ, στοιχεία από (αυτο/)βιογραφικές πηγές για τη ζωή του αμερικανού ήρωα, τοποθετεί τη δράση της ιστορίας του στη διάρκεια του ταξιδιού του Pony Express, της ταχυδρομικής εταιρείας στην υπηρεσία της οποίας είχε προσληφθεί ο Cody σε ηλικία 15 ετών.⁷ Από εκεί και πέ-

6. Σύνθετος φαινόμενο στην εμπειρική ποιητική είναι η ανακύκλωση των ίδιων προσώπων-προσωπείων. Έτσι, ο Cody εμφανίζεται πολύ φευγαλέα στο ποίημα «Beat, beat, beatitude and love and glory» (χρονολογημένο από τον ίδιο το 1963) της συλλογής *Οκτάνα* (Εμπειρικός 1980: 25).

7. Το ζήτημα των πηγών που είχε στη διάθεσή του ο Εμπειρικός είναι δύσκολο να διασταυρωθεί, καθώς δεν διαθέτουμε έναν αναλυτικό κατάλογο της βιβλιοθήκης του. Σε κάθε περίπτωση, όπως θα φανεί και λίγο παρακάτω, ο Εμπειρικός χρησιμοποιεί πολύ γενικές πληροφορίες από τη ζωή του Cody, εύκολα διαθέσιμες τόσο από την πληθώρα βιογραφικών (από την αδερφή του και τη γυναίκα του, για παράδειγμα) και αυτοβιογρα-

ρα, βέβαια, ο Εμπειρικός στήνει τη δική του αφήγηση, κατασκευάζοντας μια πλοκή ανταποκρινόμενη στις ιδιαίτερες πτυχές της ποιητικής του, πλούσια σε αυτοβιογραφικό υλικό. Το υβριδικό αποτέλεσμα που παράγεται δύσκολα μπορεί να μας παράσχει ένα ξεκάθαρο ειδολογικό κριτήριο ταξινόμησης.

Δεδομένου ότι διακρίνονται κοινά σημεία μεταξύ της «εξωτερικής» ιστορίας, όπως την ονομάζει ο Γιατρομανωλάκης, δηλαδή αυτής του Buffalo Bill, ο οποίος στη διάρκεια του ταξιδιού της αμαξοπομπής καλείται να διασώσει τη Βεατρίκη, και της «εσωτερικής» (Γιατρομανωλάκης 2012: 42–3), της επιστολικής αναπαράστασης της σχέσης μεταξύ Ανδρέα και Βεατρίκης, αξίζουν να επισημανθούν δύο πράγματα. Πρώτον, κάτι που ήδη κατέστη εμφανές, η Βεατρίκη, εμφανής δαντική επιρροή, δανείζει το όνομά της και στην πρωταγωνίστρια του αυτοβιογραφικού συγκείμενου. Με τον τρόπο αυτό, ή για την ακρίβεια αυτός είναι ένας από τους τρόπους με τους οποίους μυθοπλαστικό και αυτοβιογραφικό πλαίσιο, «φιλολογία» (Εμπειρικός 2012: 23), όπως γράφει ο ίδιος ο συγγραφέας, και ζωή, πλησιάζουν τόσο πολύ το ένα με το άλλο, στα όρια της επικάλυψης. Εξάλλου, οι άντρες πρωταγωνιστές και των δύο είναι αντιμέτωποι με το ίδιο πρόβλημα: επιχειρούν να κατακτήσουν μια γυναίκα που ανήκει ήδη σε κάποιον άλλον, καλούμενοι να υπερισχύσουν θριαμβευτικά του αντιζήλου τους. Δεύτερον, αν και είναι πολύ σύνηθες για τον Εμπειρικό να μολιάζει τα γραπτά του με δεδομένα της προσωπικής του ζωής, στη *Βεατρίκη*, νομίζω μάλιστα για πρώτη φορά στο έργο του, το αυτοβιογραφικό κείμενο εισάγεται αυτούσιο μέσα στο λογοτεχνικό κείμενο, οργανώνοντας και κατευθύνοντας, όπως θα δούμε, την εξέλιξη της αφήγησης. Η επιλογή αυτή ίσως δεν είναι τόσο τυχαία, αλλά ενδέχεται να στηρίζεται στο γεγονός ότι ο πρωταγωνιστής του έργου, δηλαδή ο William Cody, είχε διεκδικήσει να κατοχυρώσει το αξιόλογον της δημόσιας δράσης του, προσφεύγοντας στην αυθιστορική αφήγηση προκειμένου να εξιστορήσει τα ανδραγαθήματά του στην Άγρια Δύση (Cody 1920). Συν τοις άλλοις, το ανδρικό αυτό πρότυπο είχε αντιμετωπίσει το θέμα του διαζυγίου (Yost 1979: 314–36), κάτι που ταλάνισε επίσης τόσο τον Εμπειρικό όσο και τη Βιβίκα προκειμένου να προχωρήσει η σχέση τους στον γάμο. Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί πως, συγκρίνοντας επί τροχάδην την αυτοβιογραφία αυτή με το υβριδικό κείμενο του

φικών κειμένων που είχαν εκδοθεί μέχρι την περίοδο που ο ίδιος γράφει τη νουβέλα του όσο και από ταινίες που είχαν κυκλοφορήσει τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Για μια σύντομη περιγραφή της εμπειρίας του ως συνοδού του Pony Express από τον ίδιο τον Cody, βλ. Cody 1920: 45–52.

Εμπειρικού δύσκολα θα ανιχνεύσει κανείς θεματικές συγκλίσεις. Με άλλα λόγια, η *Βεατρίκη* πιστοποιεί την αδιαφορία του δημιουργού της για την αληθοφανή ανάπλαση των *res gestae* της ζωής του Cody. Αν επιχειρήσουμε μια πρόχειρη ειδολογική κατάταξη της αυτοβιογραφίας του τελευταίου, θα διαπιστώσουμε ότι ξεκάθαρα ανήκει στον «συμβατικό» τύπο, όπου

«ο αυτοβιογράφος εστιάζεται στη διήγηση των γεγονότων που αφορούν τη δημόσια ταυτότητα και δραστηριότητά του, αποφεύγοντας εντελώς ή περιορίζοντας στο ελάχιστο κάθε αναφορά στην προσωπική ζωή του». (Πασχαλίδης 1993: 60)

Όντως, το εκτενές αυθιστορικό αφήγημα του Cody περιλαμβάνει ελάχιστα στοιχεία για την προσωπική του ζωή, αφού εξαντλείται στην παρουσίαση των κάθε λογής πολεμικών αναμετρήσεών του στην Άγρια Δύση. Αντιθέτως, οι λιγοστές αναφορές του Εμπειρικού σε τόπους, χρονολογίες κλπ. ικανοποιούν μόνο στο ελάχιστο την απαίτηση της αληθοφάνειας, αφού η γραφή του κατά κύριο λόγο επικεντρώνεται στην ερωτική περιπέτεια του ήρωα, η οποία δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο είτε (αυτο)βιογραφικών είτε ιστορικών πηγών, αλλά μάλλον αποτελεί έμπνευση του έλληνα δημιουργού.

Μια προσεκτική ανάγνωση της νουβέλας μπορεί να δείξει πως στην πραγματικότητα το μυθοπλαστικό σκηνικό έχει στηθεί μόνο και μόνο για να άρει, τουλάχιστον σε φανταστικό επίπεδο, τα εμπόδια που όφειλε να υπερβεί στο ερωτικό του δράμα ο Εμπειρικός.⁸ Ενώ συνήθως τα αποσπάσματα ημερολογίου ή παρόμοιων αυτόγραφων τεκμηρίων λειτουργούν ως δείκτες φερεγγυότητας, προσδίδοντας αληθοφάνεια στις εξιστορήσεις, στη συγκεκριμένη περίπτωση μια τέτοια συνθήκη δεν ισχύει. Η παράθεση των επιστολών δεν εξυπηρετεί κάτι τέτοιο. Έπειτα από τη συμπλοκή του με τους ερυθρόδερμους, έρχεται επιτέλους η στιγμή που ο Buffalo Bill θα γνωρίσει τη γυναίκα που η θέα της τον συγκλόνησε βαθύτατα από την πρώτη στιγμή:

Όλες οι άλλες ερωτικές του περιπέτειες τού εφάινοντο απλώς περιπέτειες, περιπέτειες άνευ σημασίας, ενώ η νεάνις αυτή έμοιαζε ν' αποτελή το κέντρον της ζωής του, το επίκεντρον ορι-

---

8. Ο Αργυρίου, εξάλλου, είχε τονίσει από το 1976 πως τα πεζά κείμενα του Εμπειρικού «χρησιμοποιούν την πραγματικότητα αλλά και τη διαπλατύνουν με τον τρόπο που υπέδειξε η ψυχανάλυση. Υπακούουν σε μια λογική που λειτουργεί όμως παρορμητικά» (Αργυρίου 1989: 112).

στικής και πλήρους ολοκληρώσεως πανευτυχούς [...] (Εμπειρικός 2012: 209)

Στο άκουσμα του ονόματός της ο συγγραφέας-αφηγητής της ιστορίας (ονόματι Ανδρέας) ανακαλεί τη δική του Βεατρίκη, δηλαδή τη Βιβίκα. Η επικάλυψη του ονόματός της από το όνομα της πρωταγωνίστριας της «εξωτερικής» ιστορίας λειτουργεί συμβολικά και για τις δύο, παραπέμποντας προφανώς στη Βεατρίκη του Δάντη, δείχνοντας, όμως, παράλληλα ότι μια κοινή κλωστή δένει τις δύο αυτές ιστορίες. Μέχρι εκείνη τη στιγμή, ο συγγραφέας Εμπειρικός απλά μας έχει παρουσιάσει τη διάσωση της Βεατρίκης και τη γνωριμία τους. Δηλαδή έχει αποσιωπήσει τον πυρήνα της καταιγιστικής δράσης. Η εξέλιξη της ιστορίας αναβάλλεται για λίγο, καθώς στο σημείο εκείνο τη διακόπτουν οι αυτοβιογραφικές επιστολές, οι οποίες, εκ πρώτης όψεως, ξαφνιάζουν τον αναγνώστη.

Στην πραγματικότητα, η προσωπική αλληλογραφία με το ερωτικό δράμα που περιλαμβάνει αποδεικνύεται ο θεματικός άξονας που θα στηρίξει τη μυθοπλαστική αφήγηση. Αφού, λοιπόν, ο συγγραφέας-Ανδρέας περιγράψει τα εμπόδια που απειλούν να καταστρέψουν την κατάκτηση της Βεατρίκης-Βιβίκας, καθώς η ίδια είναι παντρεμένη με κάποιον άλλον και δεν μπορεί να ανταποκριθεί ελεύθερα στον έρωτά του, σε μια στιγμή μεταφυσικής επιφοίτησης θα συνειδητοποιήσει ότι η μάχη δεν έχει χαθεί. Την έκβασή της όμως δεν θα τη μάθουμε ποτέ μέσα στη νουβέλα. Αντιθέτως, η πρόοδος της μυθοπλαστικής ιστορίας υπονοεί και το αίσιο αποτέλεσμα της επιστολικής ιστορίας. Η απότομη διακοπή της πρώτης—καθώς η πορεία του ειδυλλίου μεταξύ Buffalo και Βεατρίκης αναστέλλεται από τον εγκιβωτισμό της αλληλογραφίας Ανδρέα και Βεατρίκης—θα συνεχιστεί πλέον αφού περατωθεί συγγραφικά η δεύτερη, η οποία, αν και ανολοκλήρωτη, θα βρει την καθαρτική της τελείωση μέσα από το λογοτεχνικό αφήγημα. Αν μια από τις αναγνωρισμένες συντεταγμένες πάνω στις οποίες κινείται η αυτοβιογραφία είναι «να μνημειώσει το παρόν» και ενίοτε χάριν ενός ολβιότερου μέλλοντος να «ανατρέψει το δυσάρεστο παρόν» (Καγιαλής 1996: 342), ο Εμπειρικός καταφεύγει στη λύση αυτή αλλά αναθέτει στη λογοτεχνία το ρόλο αυτό. Η μυθοπλασία πραγματώνει ό,τι ο ίδιος εκείνη τη στιγμή δεν μπορεί να βιώσει ακόμα, ή, με τους όρους του Πασχαλίδη που επικαλέστηκα παραπάνω, ο Buffalo Bill λειτουργεί αντανakλαστικά ως ο μεταψυχαναλυτικός εαυτός του Ανδρέα-επιστολογράφου, ξεπερνώντας σε κειμενικό

επίπεδο τα εμπόδια του έρωτα και μεταλλάσσοντας το παρόν του αυτοβιογράφου στην επιθυμητή ευτοπία του μέλλοντος.⁹

Κατά την αφηγηματική μετάβαση από τον ιστορικό χρόνο του Ανδρέα και της Βεατρίκης στον ιστορικοφανή του Buffalo και της Βεατρίκης, συντελείται υπανικτικά και η δεύτερη ταύτιση προσώπων, αυτή τη φορά μεταξύ των δύο αρρένων πρωταγωνιστών. Προς την κατεύθυνση αυτή λειτουργεί επικουρικά και η παράθεση της αγγλικής φράσης που ενώνει τα πρόσωπα των δύο αφηγηματικών χρόνων:

Μόλις τελείωσε ο συγγραφέας την ανάγνωσιν της επιστολής του αυτής, την οποίαν είχε αντιγράψει εις το ημερολόγιόν του, έκλεισε το τετράδιον, ξαναπήρε στο χέρι του το γράμμα της Βεατρίκης και το ξαναδιάβασε. [...]

[...] Ένα ρίγος συνεκλόνησε ολόκληρο το σώμα του, και ο συγγραφέας τινάχθηκε στα πόδια του. "She will come back again" ανεφώνησε εις την γλώσσα του Ουίλλιαμ Κόντυ. [...] Ο συγγραφέας θυμήθηκε τον Buffalo Bill. [...] Έπειτα, αφήνοντας το παράθυρο του γραφείου του, επέστρεψε εις την βιβλιοθήκην, πήρε το μολύβι του, και κάθισε και εσυνέχισε την ιστορίαν του Buffalo Bill και της Βεατρίκης. (Εμπειρικός 2012: 232-4)

Από εκεί και πέρα, ο συγγραφέας-Ανδρέας θα συνεχίσει να υπάρχει στο λογοτεχνικό του δημιούργημα μέσα από τη μορφή του αμερικανού ήρωα. Στο εύρος της αφηγηματικής γέφυρας μεταξύ των δύο ιστοριών, άλλωστε, γίνεται ξεκάθαρο πως ο βιωματικός εαυτός των επιστολών έχει πλέον εξαφανιστεί. Τη θέση του καταλαμβάνει για λίγο ο αφηγόμενος. Η σκέψη που είχε κάνει πως

μια γυναίκα που κλαίει επί 4 ώρες για έναν άνδρα, μια γυναίκα που με τόσο κόπο κατέληξε σε νέα βεβαιότητα και δεν είχε την βεβαιότητα, δεν ήτο δυνατόν να είχε πάρει πραγματικά απόφασιν οριστική. (Εμπειρικός 2012: 233)

με τους πλαγιογράμματους τονισμούς του ίδιου του συγγραφέα-επιστολογράφου, δείχνει πως πρόκειται για συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει εκ των υστέρων ο αυθιστορικός αφηγητής. Είναι γεγονός ότι η παντοκρατορία του Ανδρέα-αφηγητή σαρώνει καταλυτικά τη φωνή του Ανδρέα-ήρωα, με τον Εμπειρικό, ως υποκείμενο της αυτομιμητικής πρά-

9. Η «μεταψυχαναλυτική ουτοπία», ως ένας κειμενικός τόπος υπέρβασης των ψυχικών εμπλοκών, είναι ένα από τα βασικά στοιχεία που διαθρώνουν τα λογοτεχνικά κείμενα του Εμπειρικού και η οποία έχει μοιλιώσει το πρώτο μέρος της εξεταζόμενης τριλογίας με τίτλο *Αργώ ή Πλους αεροστάτου*, σύμφωνα με τον Χρυσανθόπουλο (2012: 311-31).

ξης, να διεξάγει ένα παιχνίδι μεταξύ των δύο αυτών οντολογικών του ταυτοτήτων. Στην επιστολή της 18^{ης} Μαΐου 1945, όταν δηλαδή απειλείται η αξιοπιστία του Εμπειρικού ως ανθρώπου και δυνητικού εραστή εξαιτίας των κακών φημών που περιτριγυρίζουν το όνομά του (Εμπειρικός 2012: 222–3), η απάντησή του δεν μοιάζει να προέρχεται από έναν άνθρωπο που βιώνει εν θερμώ την πιθανή απώλεια του ερωτικού του τρόπαιου, παρά από ένα υποκείμενο καταβυθισμένο σε μια ναρκισσιστική ρητορεία προορισμένη να διακηρύξει μια βασική αρχή ποιητικής. Ο ίδιος ο λόγος δύσκολα μπορεί να πείσει πως διατηρεί έναν ελάχιστο βαθμό ανεκδοτολογικού χαρακτήρα, με κοινότοπες εκφράσεις και εν θερμώ αντιδράσεις, όπως θα περίμενε κανείς σε μια τέτοια δραματική περίπτωση:

Ναι, είμαι αφάνταστα ειλικρινής, σε βαθμό που μπορεί να νομίζεις ότι κάνω φιλολογία ή μελόδραμα, εγώ ο ολιγώτερον φιλόλογος απ' όλους τους Έλληνες που κράτησαν ποτέ στα χέρια τους γραφίδα. Αγάπη μου, κάτω απ' τα ρούχα του συγγραφέως, του επιστήμονος και του gentleman, υπάρχει μέσα μου, πρωτίστως και βασικά, ο άνθρωπος ο βιολογικός, δηλαδή ο ποιητής. Κοίταξε τι καταπληκτικά που μοιάζει η φιλολογία μου με την *ουσία* της ζωής και πόσο μοιάζει η ζωή μου με *ουσιαστικό* ρομάντζο. Γιατί; Διότι όταν υπάρχει ποίηση *φαίνεται* όπου και *όπως γίνεται*, είτε είναι σε στίχους είτε είναι σε πράξεις. (Εμπειρικός 2012: 223–4).

Ο Εμπειρικός ερωτοτροπεί, για πολλοστή φορά, απροκάλυπτα με τον αυτοέπαινο, στάση που θα μπορούσε να συγκριθεί ίσως με εκείνη του Σικελιανού των, ως ένα βαθμό, αυτοβιογραφικών *Συνειδήσεων*.¹⁰ Στο συγκεκριμένο απόσπασμα, υπερισχύει το αφηγηματικό υποκείμενο, ο συγγραφέας Ανδρέας, ενώ οι ιδιόχειρες πλαγιογραφήσεις αποδεικνύουν την αδυναμία του γράφοντος να προβάλει την εν θερμώ βιωματική πτυχή του εαυτού του. «Ουσία», «φαίνεται» και «γίνεται» είναι οι λέξεις που συγκροτούν ένα πεδίο σχηματισμού ποιητικών αρχών και μάλλον υπονοούν ότι ακόμη και η γραφή είναι ένα πεδίο πειραματισμού και καλλιέργειας υβριδικών μορφών που διασαλεύουν τα παραδοσιακά στεγανά των ειδολογικών συμβάσεων, ένα πεδίο όπου η ουσία συσπειρώνεται γύρω από τις αένανες έλξεις και απωθήσεις του φαίνεσθαι της ζωής και

10. Βλ. Βογιατζόγλου 1999: 69, 102. Πολλές ακόμη λεπτομέρειες της σικελιανικής ποιητικής θα μπορούσαν να διαφωτίσουν τη δική μας ανάγνωση, δεδομένης της εκλεκτικής συγγένειας που συνδέει τον Εμπειρικό με τον προσφιλή του προπάτορα. Για μια αναλυτική περιδιάβαση στους όρους και τις προϋποθέσεις συγκρότησης μιας παράλληλης ποιητικής κοσμογονίας, βλ. Φυλακτού 2012.

του γίνεσθαι της τέχνης, δηλαδή της δημιουργικής αλληλοπεριχώρησης των δύο εκφάνσεων της ανθρώπινης γνωσιοθεωρίας. Η κρίση που διατυπώνεται εδώ επικυρώνει τη γενικότερη δυσκολία υποταγής του εμπειρικού έργου σε σαφείς ταξινομικές κατηγορίες. Όπως έχει δείξει η Σοφία Βούλγαρη, το corpus αυτό συνεχώς ακροβατεί μεταξύ ποίησης και πρόζας. Επιπρόσθετα, μελετώντας το κατεξοχήν θεωρητικό κείμενο του Εμπειρικού, το «Αμούρ-Αμούρ», η ίδια μελετήτρια διαβλέπει όχι μόνο τη σύγχυση μεταξύ ειδών και λόγου (αυτοβιογραφικού, δοκιμιακού, θεωρητικού λόγου, ποίησης και πεζογραφίας), αλλά και τη διατράνωση μέσα από τη μείξη αυτή μιας θεωρητικοφιλοσοφικής πρότασης η οποία

αντικατοπτρίζει μια γενικότερη, ρομαντικής και υπερρεαλιστικής προέλευσης τάση συγχώνευσης λογοτεχνίας και ζωής, των επιπέδων χρόνου και τόπου και αλληλοδιείσδυσης εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου. (Βούλγαρη 2001: 34)¹¹

Μια ακόμη περίπτωση θόλωσης των ορίων μεταξύ συγγραφέα και ήρωα, με τον Buffalo Bill να μετατρέπεται σε προσωπίο του Ανδρέα-αφηγητή / Εμπειρικού, θα πρέπει ο υποψιασμένος αναγνώστης να διακρίνει στο σημείο όπου στη μνήμη του αμερικανικού λαϊκού ινδάλματος ανακαλούνται στίχοι από τον ποιητή Henry Wadsworth Longfellow. Καθότι το απόσπασμα αυτό προηγείται των επιστολών, λειτουργεί διπλά: και ως σηματοδότης της ταύτισης του συγγραφέα-Ανδρέα με τον πρωταγωνιστή της έτερης ιστορίας, αλλά και ως στιγμή προοικονομίας της κατάρτησης του πρώτου στον κειμενικό χώρο της νουβέλας. Διότι θα πρέπει να αναρωτηθεί κανείς σοβαρά κατά πόσο ένας εκπρόσωπος του λαϊκού θεάματος (ας μην ξεχνάμε ότι ο Buffalo Bill διέπρεψε και ως showman) θα ήταν σε θέση να αφουγκραστεί το βάθος της υψηλών προδιαγραφών (αισθητικά, γλωσσικά, λυρικά) ποίησης του Longfellow, τόσο ώστε να την έχει αποστηθίσει. Άλλωστε, όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, η σχηματική μόνο δανειοδότηση των πραγματολογικών δεδομένων της ζωής και της δράσης του αμερικανού ήρωα υποψιάζουν τον αναγνώστη για την υποδότηση κυριαρχική παρουσία του συγγραφέα-αφηγητή. Επιπλέον, η στιγμή που ο Buffalo Bill συγκλονίζεται από τους στίχους του επικού ποιήματος του Longfellow, *The Song of Hiawatha*, σηματοδοτούν την επακόλουθη μετάβαση από την «εξωτερική» στην «εσωτερική» ιστορία του Ανδρέα και της Βεατρίκης. Το απόσπασμα δεν

11. Πβ. Χρυσανθόπουλος 2012: 160.

είναι τυχαίο, αφού περιγράφει τη νικητήρια κατάκτηση της γυναίκας που αγαπά ο ήρωας του ποιήματος έπειτα από περίοδο πολεμικών αναμετρήσεων ανάμεσα σε αντίπαλες φυλές:

*After many years of warfare,
Many years of strife and bloodshed,
There is peace between the Ojibways
And the tribe of the Dacotahs.
Thus continued Hiawatha,
And then added, speaking slowly,
That this peace may last forever,
And our hands be clasped more closely,
And our hearts be more united
Give me as my wife this maiden,
Minnehaha, Laughing Water
Loveliest of Dacotahs women.* (Εμπειρικός 2012: 210-1)¹²

Το γεγονός ότι ο ποιητικός λόγος του Longfellow λειτουργεί ως προσήμανση της τελικής νίκης του έρωτα νομίζω αποκαλύπτει ακόμη περισσότερο και το επεμβατικό χέρι του Ανδρέα-αφηγητή / Εμπειρικού.

Το αφηγηματικό τέχνασμα εδώ είναι προφανές και προβάλλει ως το πρώτο οδηγητικό νήμα για την ταύτιση του συγγραφέα της ιστορίας με τον πρωταγωνιστή, δηλαδή του Αντρέα με τον Cody. Κάτι τέτοιο, βέβαια, δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει. Όπως υποστηρίζει ο Μιχαήλ Μπαχτίν (2014: 165),

ο συγγραφέας δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις εικόνες και τα πρόσωπα, διότι εισέρχεται στη σύνθεση αυτών των εικόνων ως αναπόσπαστο τμήμα τους (οι εικόνες είναι διπλές και κάποτε διφωνικές).¹³

Μόνο που στην περίπτωση μας ο συγγραφέας έχει έμμεσα εξουσιάσει το ομιλιακό ενέργημα του ήρωά του. Η υπονόμηση της αναμενόμενης διαλογικότητας εκ μέρους του είναι ακριβώς η ποιότητα που εξασφαλίζει την ταυτοτική του σύμπτωση με το συγγραφικό του δημιουργήμα. Ως εκ τούτου, η καταστρατήγηση μιας διαβαθμισμένης πολυφωνίας και ο εξοβελισμός της συνεπαγόμενης ετερογλωσσίας είναι συνθήκες αναμενόμενες, δεδομένων των διαφαινόμενων προθέσεων του Εμπειρικού.

Ωστόσο, αυτό που δεν καταφέρνει στο επίπεδο της οργάνωσης του λεκτικού υλικού, την πριμοδότηση δηλαδή διαφορετικών φωνών, ο

12. Πβ. Longfellow 1885: 163.

13. Πβ. Holquist 2014: 66.

Εμπειρικός το επιτυγχάνει στο επίπεδο της διακειμενικότητας. Ο διακειμενικός χάρτης της νουβέλας, ως αντηχείο εκφραστικής διαλογικότητας, στήνεται μέσα από τις παραθέσεις αποσπασμάτων από έργα του Longfellow, του Walt Whitman και του Edgar Allan Poe, ενώ η θρησκευτική γλώσσα υπόγεια εννοχρηστώνει το γνωστό μοτίβο της εμπειρικής θεολογίας.¹⁴ Ιδιαίτερη βαρύτητα, όμως, θεωρώ ότι καταλαμβάνει ο Δάντης. Όχι μόνο εξαιτίας της δάνειας συμβολικής ονοματοδοσίας των γυναικείων πρωταγωνιστριών ούτε μόνο εξαιτίας του δαντικού motto, από την *Κόλαση* της (Θείας) *Κωμωδίας*, που στεγάζεται κάτω από τον τίτλο του έργου, αλλά κυρίως λόγω της εξόδιας σκηνης. Στο τέλος, λοιπόν, το αυτοβιογραφικό υποκείμενο και το αντίγραφο του, ο μυθοπλαστικός ήρωας, θα ζήσουν μια ακόμη ομοίωση, αυτή τη φορά με τον ίδιο τον Δάντη:

Έτσι εδιάβαινε ο Buffalo Bill, μια νύχτα του Ιούλη—ο Buffalo Bill ο μέγας ποιητής του Νέου Κόσμου, ο αετός του Κολοράντο, Δάντης μαζί και ανιχνευτής, με την εξαίσια Βεατρίκη, το πιο απαλό, το πιο εύοσμον και πιο ωραίο άνθος της πραιρίας. (Εμπειρικός 2012: 247)

Οι αλληπάλληλες ταυτίσεις προσώπων και ιδιοτήτων αποκαλύπτουν γλωσσικά την ύπαρξη μιας ομοουσίας και αδιαίρετης τριάδας. Όπως ανέφερα και παραπάνω, το επιστολικό κείμενο δεν θα φιλοξενήσει το αδιέξοδο (για εκείνη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή) ερωτικό πρόβλημα του αυτοβιογραφούμενου. Αντιθέτως, τη λύση θα δώσει το μυθοπλαστικό αφήγημα, παρέχοντας τα εχέγγυα για τη διακήρυξη ενός είδους «αντιβιντουαλιστικής αναρχίας» όπου θα κυριαρχεί ο απόλυτος και απελευθερωμένος έρωτας.¹⁵

Η λυτρωτική αυτή τελεολογία σαφώς και μπορεί να θεωρηθεί αναμενόμενη, αφού είναι εγγενής της εμπειρικής ποιητικής, αποτέλεσμα, εν πολλοίς, της θητείας του συγγραφέα στην ψυχανάλυση και τον υπερρεαλισμό. Και οι δύο τομείς επιμερίζονται μέσα στο κείμενο. Ο επιστολικός λόγος εμπερικλείει το ερμηνευτικό-ψυχαναλυτικό κομμάτι, ενώ ο

14. Αναφέρω δειγματοληπτικά: η μνημτική φράση «Glory! Glory! Hallelouia!» (στίχος από το εμβατήριο υπέρ της κατάργησης της δουλείας «John Brown's Body») επαναλαμβάνεται συχνά, η χώρα προς την οποία οδεύει η αμαξοπομπή της Βεατρίκης χαρακτηρίζεται ως «νέα γη επαγγελίας» (Εμπειρικός 2012: 199), ο Buffalo Bill παρομοιάζεται με Άη-Γιώργη (Εμπειρικός 2012: 236) ενώ η Βεατρίκη με «Άγγελο του Ισλάμ» (Εμπειρικός 2012: 237).

15. Πρόκειται για ένα είδος στοχαστικής υπέρβασης στηριγμένης στην ιδιαίτερη μείξη των θεωρητικών αρχών του υπερρεαλισμού και της ψυχανάλυσης, στις οποίες προστίθεται σταδιακά και στοιχεία της αναρχικής σκέψης (Σιγάλας 2012: 184–207).

μυθοπλαστικός πραγματώνει, υπερρεαλιστικώ τω τρόπω, το ερωτικό όραμα του Εμπειρικού. Ο τρόπος αυτής της υλοποίησης, δηλαδή η συνύφανση της κατάκτησης της λιβιδινικής απελευθέρωσης με τα δαντικά συμφραζόμενα, ίσως μπορεί να μας παράσχει ένα ακόμη κλειδί για την εισαγωγή ξεκάθαρων αυτοβιογραφικών τεκμηρίων μέσα στο λογοτεχνικό σύμπαν. Η ταύτιση με τον Δάντη δίνει έναν ειδολογικό προσανατολισμό. Ο μεσαιωνικός ποιητής είχε και ο ίδιος διασταυρωθεί δημιουργικά με τη μείξη των ειδών λόγου. Η *Κωμωδία* βρίθεται από «αυτοαναφορές ή ποιητικές αναπολήσεις που σχετίζονται με προσωπικές συναντήσεις ή βιογραφικές αναμνήσεις, έτσι ώστε οι λογοτεχνικές και πραγματικές στιγμές της ζωής του ποιητή να αναμειγνύονται σε ένα άκρως υπαινικτικό μοτίβο» μέσα από το οποίο συστήνεται παράλληλα με τον επικό λόγο του έργου και μια «εσωτερική ποιητική βιογραφία. (Barolini 2004: 62–3).¹⁶ Συνεπώς, αν αναγάγουμε τη συζήτηση σε ένα θεωρητικό επίπεδο, ο Εμπειρικός τελικά δεν κάνει τίποτε άλλο από αυτό που λέει ο ήρωας του Fabio Stassi (2019: 171) στο μυθιστόρημά του *Κάθε σύμπτωση έχει ψυχή*, ότι δηλαδή «κάθε βιβλίο περικλείει όλα τα βιβλία που έχει διαβάσει ο συγγραφέας του». Παρά το γεγονός ότι, όπως τονίστηκε προηγουμένως, ο Εμπειρικός μονοπωλεί, στα όρια του ναρκισσισμού, τον εκφερόμενο λόγο της νουβέλας, αφού υπάρχει τόσο στις επιστολές όσο και κρυμμένος πίσω από τον ήρωά του, αφομοιώνοντας δημιουργικά την ιδέα της εξύψωσης του έρωτα ως εξύψωση προς το θείο, όπως ακριβώς ο Δάντης,¹⁷ αποτίνει φόρο τιμής σε έναν προπάτορα που δεν θα ήταν δυνατόν να αγνοήσει. Παράλληλα δε, τέχνη και ζωή σχηματίζουν μια κειμενική οντότητα αρραγή, όπως ακριβώς και στην περίπτωση του Φλωρεντινού. Είτε το έργο του τελευταίου αποτελεί μια πολιτική αλληγορία για την πολιτική κατάσταση της εποχής του (Najemy 2007: 236–56) είτε μια θεολογίζουσα λογοτεχνική πραγματεία για τα πάθη του ανθρώπου και την επίτευξη της προσωπικής του τελείωσης, η εισαγωγή και των δύο πτυχών ενσωματώνεται έξοχα στην εμπειρική *Βεατρίκη*. Όσον αφορά την πρώτη, ήδη ο Γιατρομανωλάκης έχει επισημάνει τον

16. Πβ. Freccero 2007: 161–87.

17. «Το γυναικείο κάλλος θεωρείται τώρα ως εικόνα του θείκου κάλλους. [...] Έτσι γίνεται η αποκατάσταση του σωματικού και ψυχικού κάλλους και του έρωτος προς αυτό. Ο έρωτας δε αυτός ανοίγει τον δρόμο και προς τον έρωτα του θείου», Θεοδωρακόπουλος 1965: 6. Σύμφωνα δε με τον μελετητή, ο Δάντης ανακαλεί τον λυρικό αυτό ερωτισμό και τη σύνδεσή του με το επέκεινα από νεοπλατωνικές πηγές και κυρίως από έναν από τους δασκάλους του, τον Guido Guinicelli. Την πρώτη αυτή αποτύπωση, πριν την *Θεία Κωμωδία*, τη βρίσκει κανείς στο έργο *Vita Nuova*, αφιερωμένο θεματικά στη Βεατρίκη.

άμεσο συσχετισμό του έργου με την οδυνηρή σύλληψη του Εμπειρικού από την πολιτοφυλακή του ΕΛΑΣ, την ΟΠΛΑ, τον Δεκέμβριο του 1944,¹⁸ εμπειρία που θα τροφοδοτήσει δυναμικά τον συγγραφικό του οίστρο, και θα τον οδηγήσει στο να την εισαγάγει ως θέμα μέσα στο έργο του. Όπως έχει διακρίνει ο Χρήστος Δανιήλ, το μυθοπλαστικό πολεμικό σκηνικό μεταξύ αποίκων και ερυθρόδερμων συνδέεται άμεσα με το βίωμα του συγγραφέα, καθιστώντας έτσι το έργο μια μετάβαση από την Κόλαση στον Παράδεισο.¹⁹ Όσον αφορά τη δεύτερη, ξανά η αποτύπωση του στίγματος του μεσαιωνικού ποιητή είναι εμφανής, καθώς το θρησκευτικό λεξιλόγιο διαστίζει τη γλώσσα της *Βεατρίκης*, κάνοντάς την να μοιάζει με ένα έργο διακήρυξης του ιμερικού Παράδεισου, όπου κατά τον κοσμοθεωρητικό στοχασμό του Εμπειρικού ο άνθρωπος αρτιώνει την ύπαρξή του. Εξάλλου, έρωτας και μεσσιανισμός αποτελούν μια αδιάσπαστη ενότητα της ποιητικής του έλληνα δημιουργού.²⁰

Ωστόσο, στη *Βεατρίκη* οι προϋποθέσεις και τα όρια εγκαθίδρυσης του εγκόσμιου ερωτικού λειψώνα που ανυπόμονα περιμένουν ο Ανδρέας και ο Buffalo Bill τίθενται εν αμφιβόλω, αφού ο Άλλος βρίσκεται ήδη εγκλωβισμένος σε ένα άλλο ερωτικό γαϊτανάκι. Πώς μπορεί κανείς να διαχειριστεί οτιδήποτε απειλεί την πραγμάτωση του έρωτα «άνευ ορίων άνευ όρων»; Η απάντηση για τον Εμπειρικό φαίνεται να αποτελεί αντικείμενο φιλοσοφικού στοχασμού μέσα στο πλαίσιο του αυτοβιογραφικού λόγου. Δεν είναι τυχαίο που ο αυτοβιογραφούμενος Ανδρέας αναλαμβάνει το ρόλο της φιλοσοφικής αναζήτησης και δεν εναποθέτει κάτι τέτοιο στο μυθιστορηματικό του alter ego. Σε μια προσπάθεια αποτίμησης των εγχειρημάτων όπου η φιλοσοφία συμπυκνώνεται όχι ως απόσταγμα επιστημονικής αναλυτικής σκέψης αλλά ως απόρροια αυτοβιογράφησης, ο Thomas Mathien (2006: 20) παρατηρεί πως μπορεί ο συγκεκριμένος τρόπος γραφής να απιστεί στις ενδεδειγμένες ειδολογικές συμβάσεις που θα όφειλε να υπηρετεί, αλλά ανταποκρίνεται σε ένα μακροχρόνιο φιλοσοφικό καθήκον, αφού το προσωπικό βίωμα συντείνει στην προσπάθεια διερεύνησης του τι σημαίνει να είσαι άνθρωπος.

18. Για περισσότερες λεπτομέρειες όπως και για το κείμενο της κατάθεσης του Εμπειρικού που επακολούθησε της σύλληψής του, βλ. Φραντζή 2001: 24–7.

19. Η όπως εύστοχα το θέτει ακόμα ο ίδιος: «[...] ο φόβος του θανάτου [...] μετατρέπεται σε οίστρο ζωής για τον ίδιο [τον Εμπειρικό] και για τους ήρωες των έργων του», Δανιήλ 2013: 40.

20. Ως γνωστόν, η αποτύπωση της σύγκλισης αυτής κορυφώνεται στην *Οκτάνα*. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Saunier 2001: 59–116. Για μια εμβάθυνση με θεολογικούς όρους, βλ. Μιχαήλ 1996: 23–9.

Είναι ευρέως γνωστό πως ο άξονας γύρω από τον οποίο περιστρέφεται το φιλοσοφικό σύμπαν του Εμπειρικού είναι ο έρωτας στην απόλυτα απελευθερωμένη μορφή του. Εν προκειμένω, η προσπάθεια κατάκτησης της ερωτικής αυτοτέλειας οικοδομείται σαν μια δριμεία καταγγελία της καντιανής φιλοσοφίας. Όλα τα επιχειρήματα του επιστολογράφου, καθόσον επιχειρεί να αποσπάσει τη Βεατρίκη από τις συμβάσεις που τη δένουν με τον προηγούμενο σύζυγό της, εξαπολύονται επαναλαμβανόμενα κατά της κατηγορικής προσταγής και των δεσμεύσεων που επιβάλλει μέσω της ηθικής στον έρωτα, «τας ανέκαθεν μισητάς εις αυτόν» (Εμπειρικός 2012: 217) τον ίδιο:

Αγάπη μου, οι κατηγορικές επιταγές συσσωρεύουν αφάνταστες συμφορές που οι τυφλωμένοι οπαδοί τους τις ονομάζουν λύσεις. Βεατρίκη μου, λύσεις a priori δεν υπάρχουν. Ουδέποτε υπήρξαν και ουδέποτε θα υπάρξουν. (16 Μαΐου 1945, Εμπειρικός 2012: 220)

Βεατρίκη μου, υποψιάζομαι ότι εκτός των άλλων, συμβαίνει και τούτο το σοβαρώτατο μαζί σου. Νομίζω ότι δεν είναι ο έρωτας γι' αυτόν τον άλλον που σε κάνει να είσαι τόσο διστακτική και αναποφάσιστη μαζί μου, αλλά ένα αίσθημα ενοχής. Φοβισμένη μήπως φανείς ηθικώς και όχι ερωτικώς ασυνεπής απέναντί εκείνου, ανθίστασαι σε μένα. Σαν να ήσουν υποχρεωμένη να τον αγαπάς σε όλη σου την ζωή. [...] Η μόνη ηθική στον έρωτα είναι η ερωτική συνέπεια. Έξω απ' αυτήν δεν υπάρχει καμία άλλη. Αλλοίμονο στον άνθρωπο που πάει να θεμελιώσει την ευτυχία του στον αντέρωτα, με κατηγορικές επιταγές. (25 Μαΐου 1945, Εμπειρικός 2012: 226-7)

Μήπως, μου λες, Βεατρίκη, ότι αγαπάς τον Χ... για να αμυνθής κατά ενός νέου έρωτος που υποθρώσκει, που τείνει να γεννηθή, και κατά του οποίου αγωνίζεσαι για να φανής ηθικώς και όχι ερωτικώς συνεπής, έναντι του παλαιού; (12 Ιουλίου 1945, Εμπειρικός 2012: 229-30, όλες οι πλαγιογραφήσεις του συγγραφέα)

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο της Καινιξβέργης, η φιλοσοφία είχε ανάγκη από μια αυστηρή επιστημολογία, τη θεμελίωση ενός *Καθαρού Λόγου*, ο οποίος πρωτίστως είναι η παγίωση μια ηθικής. Το ηθικό σύστημα του Καντ βασίζεται στην κατηγορική προσταγή, δηλαδή σε έναν ηθικό νόμο που έχει καθολική ισχύ και πηγάζει μέσα από a priori γνώσεις που όχι μόνο αντιβαίνουν στον εμπειρισμό της ανθρώπινης συνείδησης αλλά κυρίως δεν λαμβάνουν υπόψη το προσωπικό όφελος (Guilermi 2006: 15-68). Μπορεί εύκολα κανείς να συμπεράνει τους λόγους για τους ο-

ποίους ένα τόσο άτεγκτα φερεγγυημένο μοντέλο σκέψης, όπως αυτό του Καντ, δεν θα μπορούσε επουδενί να βρει την παραμικρή ανταπόκριση στο κοσμοείδωλο που ασπάζόταν ο Εμπειρικός. Για τον ίδιο, οι συνιστώσες που επιδρούν και καθορίζουν την κατάσταση του ανθρώπου βρίσκονται στον συναισθηματικό του κόσμο, κάτι που σχεδόν κανένας φιλοσοφικός κλάδος δεν λαμβάνει σοβαρά υπόψη. Σε άμεση συνάρτηση με το θέμα αυτό, τα όσα καταγράφει στο Ημερολόγιο του 1943 είναι αποκαλυπτικά. Έτσι, η ενοχλητική ταλάντευσή του, τα χρόνια που παρακολουθούσε μαθήματα φιλοσοφίας στο Λονδίνο, μεταξύ ιδεαλισμού και υλισμού βρήκε διέξοδο όταν ξεκίνησε να ψυχαναλύεται από τον René LaForgue, κατανοώντας ότι τα φιλοσοφικά αινίγματα που διακαώς επιθυμούσε να επιλύσει ήταν κατά βάθος ζητήματα συναισθηματικά, αλλά όταν μπόρεσε να κυριαρχήσει πάνω τους κατάφερε να εισχωρήσει «σε όλα εκείνα τα θεμελιώδη στοιχεία που προέρχονται και καταλήγουν στο αρχέτυπο της ερωτικής συμπήξεως, βιώσεως, κι ενατενίσεως του κόσμου» (Εμπειρικός 2018: 207).

***

Στη μνημειώδη ταινία του 1941 *Πολίτης Κέιν* (*Citizen Kane*), ο ομώνυμος πρωταγωνιστής, ξεπεσμένος Κροίσος και μεγαλοεκδότης, έπειτα από μια παιγνιωδώς σκανδαλώδη ζωή, πεθαίνει εκστομίζοντας λίγο πριν τον επιθανάτιο ρόγχο τη λέξη «gosebud». Ο δημοσιογραφικός κόσμος επιδίδεται στο γνώριμο παιχνίδι της εκσκαφής της ζωής του αποθανόντος προκειμένου να ανακαλύψει τι σήμαιναν τα λόγια αυτά. Η έρευνα του δημοσιογράφου θα αποβεί μάταια, με τον ίδιο στο τέλος να συμπεραίνει πως «Δεν νομίζω ότι καμιά λέξη μπορεί να εξηγήσει τη ζωή ενός ανθρώπου». Ακόμη και αν τα λόγια αυτά αιτιολογούν εν μέρει την ανικανότητά του να αποκρυπτογραφήσει τις μυστηριώδεις εννοηματώσεις που τυχόν περιέκλειε η τελευταία λέξη του Κέιν για τον ίδιο, το αίνιγμα δεν λύνεται ολοκληρωτικά ούτε για τον θεατή, παρόλο που γνωρίζει πως η λέξη αυτή σχετίζεται με μια παιδική ανάμνηση του ήρωα. Αν κάτι, λοιπόν, μεταξύ πολλών άλλων, θεματογραφεί η ταινία αυτή είναι η νεωτερική σύλληψη του υποκειμένου. Ως μια αντανάκλαση της βιογραφίας, ή καλύτερα της προσπάθειας να γράψει κανείς βιογραφία, το κινηματογραφικό πλαίσιο αποδίδει πιστά τη διασπορά του νεωτερικού ανθρώπου σε πολλές επιμέρους συνθήκες με τα συνεπαγόμενα διαφυγόντα νοήματα αυτής της διάχυσης, κάτι που φυσικά ισχύει και στην περίπτωση της αυτοβιογραφίας.

Ίσως δεν είναι τυχαίο που ο Εμπειρικός ουδέποτε συμπύκνωσε την αυτοβιογραφία του σε ένα και μόνο κείμενο. Αντιθέτως, ποικίλες όψεις των ίδιων ή διαφορετικών αυτοβιογραφικών στιγμών μπορεί κανείς να ανασύρει σε όλο το εύρος του έργου του. Άλλωστε, πώς θα μπορούσε να ισχύσει το αντίθετο, αφού η συμπαγής θεώρηση της ζωής από μια και μόνο συγκεκριμένη στιγμή όχι μόνο θα αναιρούσε τον εν προόδω χαρακτήρα του έργου του—γραφή «in progress» την έχει αποκαλέσει συχνά ο Γιατρομανωλάκης (2003: 42)—αλλά θα καταργούσε τη μόνη σταθερά της σκέψης του. Όπως εξομολογούταν στη Βιβίκα-Βεατρίκη:

Η μόνη λύσις είναι το συνεχές, το αδιάπτωτον και ατέρμονον γίνεσθαι των πραγμάτων. Η δε πραγματικότης δεν είναι μουσεϊον, με θέσεις, ράφια και ετικέττες. Η πραγματικότης είναι Ζωή και η ζωή είναι ο Έρωτς. Μακάριοι αυτοί που τον δέχονται. Αλλοίμονο σε αυτούς που ανθίστανται με ηθικές, με δόγματα ή επιστήμες (Εμπειρικός 2012: 220-1).

Εντέλει, αυτό που προσπάθησε ο Εμπειρικός με τη *Βεατρίκη* ήταν να καταγράψει το δυναμικό γίνεσθαι του Έρωτα τη στιγμή της ανάδυσής του, και μέσα από τη μείξη τού προσωπικού βιώματος με το λογοτεχνικό συγκείμενο να καυτηριάσει τις πραγματιστικές κοινωνικές δεσμεύσεις.²¹ Η γραφή του και εδώ ανθίσταται σθεναρά σε μια στατική, θεωρητικοποιημένη σύλληψη της ερωτικής έκστασης, αφού το μόνο που είχε αξία για τον ίδιο ήταν, με υπερρεαλιστικούς και ψυχαναλυτικούς όρους,

η έμπρακτος *φυλολογία*—δηλαδή η άσκησι του έρωτα, η ουσιαστική ένωση των φύλων και δι' αυτής η πλήρης ταύτισις του ανθρώπου με τα κοσμικά στοιχεία στην καθαυτό πληρότητα της οικουμενικής υπάρξεως και της διηνεκούς και ενιαίας μες στο σύμπαν παρουσίας (Εμπειρικός 2018: 214).

Το λογοπαίγνιο εδώ έχει σημασία, καθώς με τον τρόπο αυτό εξεικονίζεται το αδιάπτωτο συνεχές μεταξύ του έρωτα και της τέχνης, πεδία που χρήζουν αμφότερα όχι μελέτης αλλά συνένωσης και συναίσθησης, ώστε μέσα από την αλληλοπεριχώρησή τους να γειώνεται στον κόσμο το υπερβατικό φορτίο του έρωτα. Ο ίδιος απερίφραστα απορρίπτει την εξωτερική ματιά ενός σχολαστικού επιστήμονα και προκρίνει το εσωτερικό βίωμα στο οποίο μπορεί να οδηγήσει η λογοτεχνία, κάτι που φαίνεται

21. Κάτι που, βέβαια, λίγο πριν και σχεδόν παράλληλα, προωθεί με τα κείμενα των *Γραπτών*, πολλά από τα οποία έχουν επίσης αυτοβιογραφικό χαρακτήρα, βλ. Γιατρομανωλάκης 2003: 109.

και από την περιφρόνησή του να δημοσιεύσει θεωρητικά κείμενα είτε για τον υπερρεαλισμό είτε για την ψυχανάλυση (Αργυρίου 1989: 98–9).

Η *Βεατρίκη* (όπως και το σύνολο σχεδόν της λογοτεχνικής του παραγωγής) δείχνει την υπεράσπιση, εκ μέρους του Εμπειρικού, της διαρκούς μετάβασης από τη λογοτεχνική στην ψυχαναλυτική κατασκευή και τη δυναμική διαδραστική τους συγγένεια. Οι υπερρεαλιστικοί και ψυχαναλυτικοί όροι της ποιητικής του Εμπειρικού διαμορφώνουν μια νέα κειμενική πραγματικότητα η οποία αναπληρώνει τις αδυναμίες, τα χάσματα ή τις απώλειες της καθημερινής ζωής. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η προσπάθεια αυτοβιογράφησης του ποιητή, ακολουθώντας στενά αυτή τη συνθήκη, αποκαλύπτει και κάτι άλλο. Το προσωπικό βίωμα σίγουρα τροφοδοτεί τη λογοτεχνία αλλά όχι με όρους αντανάκλασης της μιας σφαίρας στην άλλη. Ο κόσμος του λογοτεχνικού κειμένου διατηρεί πάντοτε το προνόμιο υπέρβασης των κάθε είδους περιορισμών ή, έστω, γίνεται ο χώρος διαπραγμάτευσής τους.²² Από την άποψη αυτή, η ισχύς του αυτοβιογραφικού βιώματος ελαττώνεται και προκρίνεται η διάχυσή του σε μια φόρμα συλλογικού ενδιαφέροντος, όπως η λογοτεχνία. Σημασία για τον Εμπειρικό φαίνεται να έχει όχι η αναπαράσταση της προσωπικής του περιπέτειας αλλά η λογοτεχνική της επεξεργασία ώστε να ανταποκρίνεται στο συλλογικότερο όραμα για τη διακήρυξη μιας ερωτικής ουτοπίας.

---

22. Ενδεικτικά, βλ. τα σχόλια της Αμπατζοπούλου (2012: 191–3) για τον τρόπο προσέγγισης του θέματος της ενοχής του Baudelaire στον *Μεγάλο Ανατολικό*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αργυρίου, Αλέξανδρος (1989), *Διαδοχικές αναγνώσεις Ελλήνων υπερρεαλιστών*, 4^η έκδ., Αθήνα: Γνώση [1^η έκδ. 1983].
- Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη (2012), «Ιατρικές ιδέες στη λογοτεχνία: Ανδρέας Εμπειρικός και René Laforgue», στο: Α. Καστρινάκη, Α. Πολίτης, Δ. Τζιόβας (επιμ.), *Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα: προτάσεις ανασυγκρότησης: θέματα και ρεύματα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Μουσείο Μπενάκη: 173–93.
- Βογιατζόγλου, Αθηνά (1999), *Η μεγάλη ιδέα του λυρισμού: μελέτη του Προλόγου στη Ζωή του Σικελιανού*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Βούλγαρη, Σοφία (2001), «"Ποιητής και/ή πεζογράφος;" ο Ανδρέας Εμπειρικός και τα διλήμματα της κριτικής», *Αντί*, 731: 32–9.
- Βουτουρής, Παντελής (1997), *Η συνοχή του τοπίου: εισαγωγή στην ποιητική του Ανδρέα Εμπειρικού*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Γιατρομανωλάκης, Γιώργης (2012), «Εισαγωγή», στο: Ανδρέας Εμπειρικός, *Τα χαίμαλιά του έρωτα και των αρμάτων*, επιμ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Άγρα: 9–53.
- Γιατρομανωλάκης, Γιώργης (2003), *Ανδρέας Εμπειρικός. Ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, 4^η έκδ., Αθήνα: Κέδρος [1^η έκδ. 1983].
- Δανιήλ, Χρήστος (2013), «Ο Ανδρέας Εμπειρικός nel mezzo del camin di [sua] vita», *Η Αυγή*, 22 Δεκεμβρίου: 40
- Εμπειρικός, Ανδρέας (1980), *Οκτάνα*, Αθήνα: Ίκαρος.
- (2012), *Τα χαίμαλιά του έρωτα και των αρμάτων*, εισ.-επιμ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Άγρα.
- (2018), *Οι κύκλοι του Ζωδιακού. Ανέκδοτα κείμενα από τη συλλογή Γραπτά ή Προσωπική μυθολογία*, επιμ.-επίμετρο Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Άγρα.
- Θεοδωρακόπουλος, Ιωάννης (1965), «Ντάντε Αλικέρι. Το κορύφωμα του μεσαιωνικού πνεύματος», *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στον Δάντη), 923: 2–10.
- Καγιαλής, Τάκης (1996), «Η αυτοβιογραφία ως κατασκευή», στο: *Τοπικά θ' / Περί κατασκευής*, επιμ. Παναγιώτης Πούλος, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης των Επισημών του Ανθρώπου / Νήσος: 337–45.
- Κλαπάκη, Νεκταρία (2004), «Ανδρος-Υδρα-Κύπρος: η στιγμή της επιφάνειας και το ελληνικό νησί», στο: Αστέριος Αργυρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα των νησιών από τη Φραγκοκρατία ως σήμερα*, τόμ. Α', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα: 469–86.

- Μιχαήλ, Σάββας (1996), «Η εμπειρία του ιερού στον Ανδρέα Εμπειρικό», *Μανδραγόρας*, 10/11: 23–9.
- Μπαχτίν, Μιχαήλ (2014), *Δοκίμια ποιητικής*, μτφρ. Γιώργος Πινακούλας, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ντουινιά, Χριστίνα (2004), «Walt Whitman: ένας ισχυρός πρόγονος του Ανδρέα Εμπειρικού», *Σύγκριση*, 15: 80–96.
- Πασχαλίδης, Γρηγόρης (1993), *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα: Σμίλη.
- Σιγάλας, Νίκος (2002), «Το ωκεάνιο αίσθημα ή κάποιες υποθέσεις για τη ναυπηγική του Μεγάλου Ανατολικού», *Νέα Εστία* (αφιέρωμα στον Εμπειρικό), 1744: 632–666.
- (2012), *Ο Ανδρέας Εμπειρικός και η ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού ή Μπροστά στην αμείλικτη αρχή της πραγματικότητας*, Αθήνα: Άγρα.
- Φραντζή, Άντεια (2001), «Η πρωτοχρονιά του Εμπειρικού το 1945», *Αντί*, 731: 24–7.
- Φυλακτού, Αντρέας (2012), *Ο Εμπειρικός συνομιλεί με τον Σικελιανό: Συμβολή στη μελέτη των πηγών και της ποιητικής του Ανδρέα Εμπειρικού*, Λευκωσία: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου.
- Χρυσανθόπουλος, Μιχάλης (2012), «Εκατό χρόνια πέρασαν και ένα καράβι»: ο ελληνικός υπερρεαλισμός και η κατασκευή της παράδοσης, Αθήνα: Άγρα.
- Anderson, Linda (2001), *Autobiography*, Λονδίνο & Νέα Υόρκη: Routledge – Taylor & Francis Group.
- Barolini, Teodolinda (2004), «Autocitation and Autobiography», στο: Harold Bloom (επιμ.), *Dante Alighieri*, Φιλαδέλφεια: Chelsea House Publishers: 57–118.
- Cody, Colonel W.F. (1920), *An Autobiography of Buffalo Bill*, Νέα Υόρκη: Cosmopolitan Book Corporation.
- Freccero, John (2007), «Allegory and Autobiography», στο: Rachel Jacoff (επιμ.), *The Cambridge Companion to Dante*, Νέα Υόρκη: Cambridge University Press: 161–180 [1993].
- Guilermi, Louis (2006), «Ο Emmanuel Kant και η κριτική φιλοσοφία», στο: François Châtelet (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, τόμ. Β' (Από τον Καντ ως τον Χούσερλ. Ο εικοστός αιώνας), μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Γνώση: 15–68.
- Holquist, Michael (2014), *Διαλογικότητα. Ο Μπαχτίν και ο κόσμος του*, μτφρ. Ιωάννα Σταματάκη, Αθήνα: Gutenberg.

- Longfellow, Henry Wadsworth (1885), *The Poetical Works of Henry Wadsworth Longfellow*, Κέμπριτζ: The Riverside Press.
- Mathien, Thomas (2006), «Philosophers' autobiographies», στο: Thomas Mathien & D.G. Wright (επιμ.), *Autobiography as Philosophy: The philosophical uses of self-presentation*, Άμπινγκτον & Νέα Υόρκη: Routledge: 14–30.
- Najemy, John M. (2007), «Dante and Florence», στο: Rachel Jacoff (επιμ.), *The Cambridge Companion to Dante*, 2^η έκδ., Νέα Υόρκη: Cambridge University Press: 236–56 [1^η έκδ. 1993].
- Saunier, Guy Michel (2001), *Ανδρέας Εμπειρικός: μυθολογία και ποιητική*, Αθήνα: Άγρα.
- Stassi, Fabio (2019), *Κάθε σύμπτωση έχει ψυχή*, μτφρ. Δήμητρα Δότση, Αθήνα: Ίκαρος.
- Yost, Nellie Snyder (1979), *Buffalo Bill, His Family, Friends, Fame, Failures, and Fortunes*, Σικάγο: Shallow Press.

CAVAFY'S THEMATIC CLASSIFICATIONS: A PRELIMINARY RESEARCH REPORT*

Sarah Ekdawi

The aim of this brief communication is to report a major archival discovery: that Cavafy classified his entire poetic output for the period 1891–1923 thematically. The significance of this is that it provides detailed evidence for which thematic area (Philosophical, Historical, Sensual) each of the poems from this period belongs to. Earlier sub-divisions of the “Philosophical” category, most notably a very extensive section labelled “Our Art”, shed light on how Cavafy viewed the thematic content of these poems. Surprising classifications of poems with mythological subjects as “Historical” and poems with historical subjects as “Philosophical” suggest new, more Cavafian, ways of reading Cavafy.

The research that led to this discovery has been made possible by the digitization of the Cavafy Archive and the unrestricted public access to it provided by the Onassis Foundation, and I hereby gratefully acknowledge that all the archival material cited is © 2016–2018 Cavafy Archive, Onassis Foundation.

The following archival documents will be referred to:

1. The Chronological Catalogue 1891–1912 (<https://cavafy.onassis.org/object/1891-1912/>)
2. The Chronological Catalogue 1891–1925 (<https://cavafy.onassis.org/object/u-1891-1905/>)
3. The Thematic Catalogue (<https://cavafy.onassis.org/object/u-207/>)
4. The “Ancient Days” List (<https://cavafy.onassis.org/object/u-uu-2/>)
5. The “Passions” List (<https://cavafy.onassis.org/object/uu-3/>)
6. The “Various Poems” List (<https://cavafy.onassis.org/object/u-81/>)

---

* I would like to express my heartfelt thanks to Anthony Hirst and Rowena Fowler for their comments on an earlier draft of this report.

For ease of reference, I have adopted the terminology used by Savides for the first three items, which do not have titles, and used Cavafy's own titles, followed by the descriptor "list", for the remaining three (the convention also used in the Digital Archive). By clicking on the links, the reader can see the evidence cited at every stage of this report, with the caveat that Item 1 and (more especially) Item 3 are difficult to read without prior experience in deciphering Cavafy's manuscripts.

It was already known that Cavafy kept records of the composition dates of his poems for the period 1891–1925. These records, the two Chronological Catalogues (Items 1 and 2), were transcribed and published by G. P. Savides (1987: 49–85) and formed the object of an earlier investigation (Ekdawi & Hirst 1999), which explains the relationship between them and their significance for Cavafy's working practice. The earlier of the two (covering 1891–1912) is a rougher version, scribbled on miscellaneous scraps of paper and heavily abbreviated, whereas the later one (1891–1925) is a carefully written and emended fair copy, without abbreviations.

Cavafy's Thematic Catalogue (Item 3) formed the object of a separate investigation (Ekdawi & Hirst 1996) As this document was unpublished and unavailable for inspection at the time, we attempted a reconstruction, based on all the evidence then in the public domain. Although we were unaware of this, the document we were attempting to reconstruct resembled the earlier (much rougher) of the two Chronological Catalogues in appearance; nor were we aware that there were also elaborated fair copies of it among Cavafy's papers (Items 4, 5, and 6) in a direct parallel to the second Chronological Catalogue. Two of these elaborated thematic lists (Items 4 and 5) were partially revealed by Savides and his wife in the 1980s. The list headed "Πάθη" ("Passions", Item 5) appears in an uncaptioned photograph (Lena Savides 1983: 295), and the list headed "Αρχαία Ημέραι" ("Ancient Days", Item 4) is described in an article on "Η κηδεία του Σαρπηδόνοϋ" (Savides 1985: 263–4). Savides clearly believed these two lists to be significant, but he never explicitly related them to the Thematic Catalogue. A passing reference by Savides to a third list (Item 6), with no mention of its heading, indicates that he simply did not recognize it for what it was, because he erroneously describes it as "a list of titles in chronological order" (Savides 1968: 231). It is clear that Savides used this list as a source of information for earlier titles of well-known poems, as several such titles appear in it (e.g. "Βίος", corrected to "Όσο μπορείς"), but he does not seem to have investigated it further.

Savides refers to the rough version of the thematic lists (Item 3) as “an early thematic catalogue” (Savides 1975: 212). He appears not to have noticed the date-range (1891–1917) when he first examined the document. Subsequently, rather than correcting this initial oversight, he took the decision to avoid mentioning any poems included in it that could not be regarded as “early” in his editions of Cavafy’s canonical poems.

A telling indication of Savides’s omissions can be seen in his 1991 notes to the poems included in Cavafy’s earliest printed (thematic) collection, *Poems 1904*. (Savides’s 1963 edition does not mention the Thematic Catalogue at all). Of the 14 poems in *Poems 1904*, only 5 are listed by Savides as entries in the Thematic Catalogue. These five poems have a date range of 1894–1897 (i.e. comparatively early in Cavafy’s poetic career). In fact, all but one of the poems of *Poems 1904* can be found in the Thematic Catalogue. The single exception is “Επιθυμίες”, which is the only poem in the collection written after 1903. “Επιθυμίες” dates from September 1904, and may well have been written specifically for *Poems 1904*. If so, it did not need to be added to the Thematic Catalogue or Lists because the function of these was to help determine the thematic ordering of (future) collections. It is also conceivable that “Επιθυμίες” figures in the Thematic Catalogue under an earlier (unidentified) title.

Cavafy’s second printed thematic collection, *Poems 1910*, is a reissue of *Poems 1904*, with seven additional poems, all of which are found in the Thematic Catalogue and/or Lists. Savides only mentions two of these entries.

Savides’s notes to *Poems 1905–1915* and *Poems 1916–1918* follow the same pattern. A handful of Cavafy’s earlier poems are listed as entered in the Thematic Catalogue, with the relevant thematic headings supplied, but no information is provided about the thematic classification of later poems. Thus, six poems from *Poems 1905–1915* (including the two from *Poems 1910* referred to above) are listed by Savides as entries in the Thematic Catalogue, whereas Cavafy actually classified all 40 poems thematically. The same obtains for *Poems 1916–1918*: Cavafy classified all 28 of these poems thematically but Savides does not mention this at all.

Most of the poems in Cavafy’s last collection, *Poems 1919–193[3]* are later than 1923, the *terminus ante quem* of Cavafy’s thematic classifications, but 23 of them predate 1924 and are thematically classified by Cavafy. Savides only mentions a single instance of this: “Μεγάλη συνοδεία εξ ιερών και λαϊκών”, which he identifies with the much earlier poem title “Ο σταυρός” (1892).

With a single exception, all of the *Unpublished Poems* that post-date 1890 appear in Cavafy's Thematic records, a total of 65 poems, but Savides only notes 18 of them. The exception is "Γνωρίσματα" (1895), the manuscript of which Cavafy has marked "Suppressed". It seems highly likely that this is among the titles in the Thematic Catalogue that are too heavily deleted to be decipherable.

Savides does not note that all eleven unpublished poems found in a file or folder that he calls the "Passions File" (date range: 1904–1923) were also recorded in the Thematic Catalogue and/or the "Passions" List, though in a note to the poem "Δυνάμωσις" (which was not found in the "Passions File"), he states that this poem was "classified under the heading "Πάθη" in the Thematic Catalogue, together with "Ερωτος άκουσμα" [1911], "Ετσι" [1913], "Μακρυά" [1914], "Ετσι πολύ ατένισα" [1911] "and others" (Savides 1968: 236–7). This information is not repeated in the notes to "Ερωτος άκουσμα" or "Ετσι" in *Unpublished Poems* or in the notes to "Μακρυά" and "Ετσι πολύ ατένισα" in the canon. Similarly, the note to "Σύγχησις" states that this poem was placed by Cavafy under the heading "Prisons" in the thematic catalogue, together with "Πάλι στην ίδια πόλη" [the earlier title of "Η πόλις"], "Τείχη", "Τα παράθυρα", "Σαν πεθαμένο" [a non-extant poem or the unidentified earlier title of a known poem] and "Η ψυχές των γερόντων" (Savides 1968: 225) but this information does not appear in the relevant notes to the poems in question in his edition of the canon. One unpublished poem from before 1891, "Το Νιχώρι" (1885), is also included by Cavafy in his Thematic Catalogue. It is possible that this poem is among the ones that Cavafy attempted to rework in 1891, recorded in the earlier of the two Chronological Catalogues (Item 1) simply as: Διόρθωσις διαφόρων ποιημάτων (Savides 1987: 73).

Two of the eight additional unpublished texts that Savides placed in his later edition of Cavafy's unpublished poems, *Κρυμμένα Ποιήματα* (1993), date from before 1891 and a further three are of uncertain date (and do not figure in the chronological catalogues, indicating that they were most probably written before 1891. The remaining three are in the Thematic Catalogue but Savides only mentions this in the case of one of them, "Προ της Ιεροσαλήμ" (c. 1893).

All but two of the 25 post-1890 *Disowned Poems* (*Τα Αποκηρυγμένα*) are thematically classified by Cavafy, together with one published in 1886: "Βαχκιχόν". The exceptions are "Ενας έρως" (published in 1896) and "Vulnerant omnes, ultima necat" (published in 1893) Since these two poems are not in the chronological lists either, it is possible that they were written

before 1891 or else appear under as yet unidentified earlier titles, for example, “Ενός έρωτος κηδεία” for “Ενας έρως”. Savides does not mention that any of the *Disowned Poems* (which have a date range of 1886–1898) figure in Cavafy’s Thematic Catalogue”.

The document first referred to by Savides as “an early thematic catalogue” and thereafter as “the thematic catalogue” (Item 3 above) is closely written on 4 sides of 2 sheets of paper, with abbreviations, standard end marks (hanging dashes), idiosyncratic but unmistakable continuation marks, multiple deletions (including the deletion of 4 out of 9 thematic headings) and one small pasted over scrap of paper. The date range of this document is c. 1891–1917. It can be accessed here: <https://cavafy.onassis.org/object/u-207/>. The reader should be aware that the order in which the pages have been photographed is not the order in which they were composed, as the later poems and last (partially unwritten) pages with the latest additions appear first.

Cavafy’s original nine thematic headings are: Ο Αρχον της Ηπειρου, Αι Αρχαί του Χριστιανισμού, Βυζαντινά Ημέραι, Η Τέχνη μας, Αρχαίαι Ημέραι, Έτη Πτερόεντα, Φυλακαί, Τρεις Εικόνες, Πάθη (in this order). Two have been deleted along with all the poem titles under them: Τρεις Εικόνες and Ο Αρχον της Ηπειρου. The three poems that form the Τρεις Εικόνες group can be found in *Unpublished Poems*. There are no extant poems from Ο Αρχον της Ηπειρου. Two more headings, Έτη Πτερόεντα and Φυλακαί, have been deleted and some of the poem titles under them have been deleted and transferred to other headings.

The three neater thematic lists (Items 4, 5 and 6) are separate entities and are all longer than their counterparts in the Thematic Catalogue, of which they are quite clearly elaborated and emended fair copies. These three lists are labelled “Πάθη”, “Αρχαίαι Ημέραι” and “Διάφορα Ποιήματα”, and correspond to the three thematic areas of his work identified by Cavafy himself: ηθονική, ιστορική and φιλοσοφική (Savides 1966, 209–10). The date range of these lists is c.1891–1923. The heading “Διάφορα Ποιήματα” (“Various” [or “Different”] Poems”) can be understood to mean “Poems from various of the original nine thematic headings”. However, all the canonical poems listed under the deleted headings in the Thematic Catalogue have been transferred by Cavafy to Η Τέχνη μας; thus we can now confidently gloss Cavafy’s own “Philosophical” category as “Pertaining to Art”, i.e. “Poetics”.

There is a tenth heading that belongs physically to the Thematic Catalogue, in the sense that it was written on the back of one of the same sheets of paper. This heading is "Poems Written in Katharevousa", and also has a corresponding separate fair copy. The heading is self-explanatory; it is obviously not a part of Cavafy's thematic classification of his work. All the poems in it, without exception, are also included under thematic headings. The details of this list are not relevant to the present report, but the fair copy can be accessed here by interested readers: <https://cavafy.onassis.org/object/u-uu-3/>

The "Διάφορα" list subsumes five thematic headings from the original rough version (the Thematic Catalogue), the most extensive of which is Η Τέχνη μας. The other headings represented are: Έτη Πτερόεντα, Φυλακαί, Βυζαντιναί Ημέραι and Αι Αρχαί του Χριστιανισμού. This last heading is represented by only two poems, placed together: "Ο Ιουλιανός εν Ελευσίη" and "Ο Άγιος Στέφανος". The list closes with a sequence of "Byzantine" poems: "Μαχαίρι" [= "Μελαχκολία του Ίασονος Κλεάνδρου, ποιητού εν Κομμαγηνή, 595 μ.Χ."] (1918), "Πάρθεν" (1921), "Προ της Ιεροσαλήμ" (c.1893), "Μανουήλ Κομνηνός" (1905), "Θέλω θανείν μάλλον η ζειν" [= "Θεόφιλος Παλαιολόγος"] (1903) and "Βυζαντινός Αρχων, εξόριστος, στιχουργών" (1921). As the reader can see, this is not a "chronological list of titles". In fact, it is clear that Cavafy used the "Διάφορα" list to try out alternative thematic sequences, like the Byzantine one, and pairings, for example "Του μαγαζιού" with "Τεχνητά άνθη" and "Στην εκκλησία" with "Δέησις" (rather than with "Μανουήλ Κομνηνός", as in *Poems 1905-1915*). It is also worthy of note that "Μανουήλ Κομνηνός" appears in the original thematic catalogue under "Our Art" and not under "Byzantine Days", as one might have expected.

The significance of these discoveries for Cavafy Studies is further confirmation of the poet's own statement about his work: "the correct classification [is] the thematic one". (Savides 1966: 63) and further evidence for the overall division of his work into the three thematic categories he himself defined. In arranging his carefully elaborated thematic collections, Cavafy clearly made use of the comprehensive thematic classification he had developed between 1891 and 1923, originally under nine headings, later reduced to three.

In or around 1923, Cavafy began to record his poems in a different sort of list. This list has been published by Renata Lavagnini (1994: 325-8) but unfortunately the pages were assembled in the wrong order prior to being photographed and numbered, i.e. before they were entrusted to her by

Savides. I am indebted to Anthony Hirst for reassembling the pages in the right order and shedding light on the nature of the list (in a private communication, outlining unpublished research, also shared by Hirst with Lavagnini). It is essentially a running list of poems in progress, in which poem titles are crossed out upon completion and printing. The reasons for Cavafy's change of working practice in his last decade are beyond the scope of the present report, but we should remember that he did not begin circulating his last thematic collections, *Poems 1905-1915* and *Poems 1916-1918*, until 1930 and 1929 respectively (Savides 1966: 87-9). Sadly, he did not live to complete another one, based on the poems written from 1919 onwards.

REFERENCES CITED

- Ekdawi, S. & A. Hirst (1996), "Hidden Things: Cavafy's Thematic Catalogues", *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)*, 4: 1-34
- (1999), "Left out, crossed out and pasted over: the editorial implications of Cavafy's own evaluations of his uncollected and unpublished Poems", *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)*, 5/7: 79-132.
- Lavagnini, R. (ed.) (1994), *Κ. Π. Καβάφης, ατελή ποιήματα (1918-1932)*, Athens: Ikaros.
- Savides, G. P. (1963), *Κ. Π. Καβάφης, ποιήματα*, Athens: Ikaros.
- (1966), *Οι καθαφικές εκδόσεις*, Athens: Ikaros
- (1968), *Κ. Π. Καβάφης, ανέκδοτα ποιήματα*, Athens: Ikaros
- (1975), Editor's Introduction, in: E. Keeley and P. Sherrard (tr.), *C. P. Cavafy, Collected Poems*, London: The Hogarth Press, 155-8.
- (1983) (ed), *Κ. Π. Καβάφης, τα αποκηρυγμένα*, Athens: Ikaros.
- (1985), *Μικρά καθαφικά Α*, Athens: Ikaros.
- (1987), *Μικρά καθαφικά Β*, Athens: Ikaros.
- (1991) (ed.), *Κ. Π. Καβάφης: τα ποιήματα*, Athens: Ikaros.
- (1993) (ed.), *Κ. Π. Καβάφης, κρυμμένα ποιήματα*, Athens: Ikaros.
- Savides, Lena (1983) (ed), *Λεύκωμα Καβάφη 1863-1910*, Athens: Ermis.

BERLIN TIERGARTEN

Niki Marangou

translated by

Nicholas Kabanas*

Foreign land, dry leaves, a spell; like a breeze
I climb the stairs of Tiergarten station
Zo-o-logischer Garten says the loudspeaker
artificially enunciating the 'zo' and the 'o'
with unnecessary zeal, a guise,
as if the loudspeaker is spelling-out
a foreign alphabet
the wind blows on the stairs
leaves gather in the corners
it is night
each person on the train reads their book,
not a play in their stare,
like those you encounter going
from Piraeus to Omonia.
"I used to sew my clothes with a no.100 needle",
Konstantina from Grevená says to me,
"When I came to Berlin, I got rid of
the thick and dowdy clothes they used to wear,
neither did I know to go home
we wore silks, finely sewn
nor did I know how to hold a needle anymore;
it was like I found myself in a cloud, a black cloud,
it took me six years to recover
now I'm fine,
I'm coming for my pension".

---

* The translation was awarded the Niki Marangou Translation Prize in 2019.

ON THE OUTSKIRTS OF BUDAPEST

Niki Marangou

translated by

Elpiniki Meimaroglou*

From inside the train how the image
is lost and fleets away
the sorted gardens
the sowed fields
unfamiliar trees
the man with the rain coat and the worn suitcase
the sequence of the shots
as the train darts into the trees
routes taken with the carriage
by merchants from Kozani or Moschopolis
carrying silk threads, cloths, and saffron
'foreigners from Ainos in foreign land for foreigners'
having lived in righteousness for thirty-six years.
I wasn't noticing the nature
chased by
the zest for studying
and the order of the letters
the outdated alphabet book
where the 24 letters are found
variously inscribed
sphinx, thief, dusk.

---

* The translation was awarded the Niki Marangou Translation Prize in 2020.

Page left blank

MODERN GREEK STUDIES ONLINE

published by the

Society for Modern Greek Studies

*is an open-access, peer-reviewed journal for
the Arts, Humanities and Social Sciences
that aims to promote research and scholarship
on all aspects of Modern Greek Studies.*